AkTárs. O.
649/33

DEBRECEN SZ. KIR. VÁROS DÉRI MÚZEUMÁNAK KIADVÁNYAI. XXXIII.

A DEBRECENI DÉRI MÚZEUM
ÉVKÖNYVE
1937.

SZÁMOS KÉPPEL ÉS MŰLAPPAL.

MUNKATÁRSAI KÖZREMŰKÖDÉSÉVEL ÖSSZEÁLLÍTOTTA

Dr. SŐREGI JÁNOS
MÚZEUMIGAZGATÓ



YEAR-BOOK
of the Déri Museum 1937.

XXXIII. Publication.

JAHRBUCH
des Debrecener Déri Museums
vom Jahre 1937.

Zusammengestellt:
Direktor Dr. J. SŐREGI.

Ausgabe des Déri Museums
N° XXXIII.

ANNUAIRE
du Musée Déri de Debrecen
1937.

XXXIIIe Publication
du Musée Déri.

VÁROSI NYOMDA, DEBRECEN. 1938—1775.

A DÉRI MÚZEUM FIÓKINTÉZMÉNYE a Hortobágyi-csárda három szobájában 1934-ben berendezett

HORTOBÁGYI MÚZEUM,

mely egyúttal az első magyar pusztai múzeum. Térképeken, grafikonokon, festményekkel és eredeti tárgyakkal szemlélteti a világhírű puszta őstörténetét, néprajzát, pásztorművészetét, a pusztára vonatkozó irodalmat és különösen a puszta flóráját s gazdag madárvilágát.

A múzeum minden nap megtekinthető.

A DÉRI MÚZEUM FIÓKINTÉZMÉNYE a Baltazár Dezső-utca 2. sz. iskolaépület I. emeletén 1936-ban újra rendezett és megnyitott

THALY-SZOBA,

mely a kuruckorszak nagynevű krónikásának, a magyar nemzeti eszme rajongó zászlóvivőjének, Debrecen város volt országgyűlési képviselőjének, Thaly Kálmánnak relikviáit, díszpolgári okleveleit, továbbá Ocskay brigadéros nyeregfelszerelését, Sennyey Károly „Kuruc tárogatós" c. bronzszobrát s hasonló múzeális tárgyakat tartalmaz.

Ezt az emlék-múzeumot vasárnap délelőtt 10—13 óráig, hétköznapokon a Déri Múzeum igazgatóságának engedélyével hivatalos órák alatt lehet megtekinteni.

Páratlan kedvezményekben és ajándékokban részesíti tagjait

A DEBRECENI MUZEUMBARÁTOK KÖRE

2·— P évi tagdíj ellenében a Kör tagjai ingyen kapják a Déri Múzeum Évkönyvét, a Kör kiadványait ; ingyen látogathatják a Déri Múzeumot, az esteli Ecce homo-nyitásokat és a múzeum összes fiókintézményeit, továbbá a múzeum és a Kör által rendezett előadásokat s kiállításokat. Biztosíték nélkül használhatják a múzeumi Közművelődési Könyvtárat, a kutató szobát, a raktárat stb., stb.

Tessék részletes prospektust és jelentkezőlapot kérni a Déri Múzeum igazgatóságától !

A Déri Múzeum eddigi kiadványai.

Valamennyi megjelent a debreceni Városi Nyomdában.

1. **Tájékoztató** népéleti tárgyakat gyüjtők számára. Írta : Boldisár Kálmán. 8°, 14 l. Függeléke : Rövid ismertetés múzeumunkról. Írta Zoltai Lajos. 2 l. 1906.
2. **Jelentés** Debrecen sz. kir. város Múzeuma 1907. évi állapotáról. Írta Zoltai Lajos. 8°, 62 l. 1908. Elfogyott.
3. **Jelentés** Debrecen sz. kir. város Múzeuma 1908. évi működéséről és állapotáról. Írta Zoltai Lajos. 8°, 49 l. 1909. Elfogyott.
4. **Jelentés** Debrecen sz. kir. város Múzeuma 1909. évi működéséről és állapotáról. Írta Zoltai Lajos. 8°, 46 l. 1910. Elfogyott.
5. **Jelentés** Debrecen sz. kir. város Múzeuma 1910. évi működéséről és állapotáról. Írta Zoltai Lajos. 8°, 48 l. 1911. Elfogyott.
6. **Jelentés** Debrecen sz. kir. város Múzeuma 1911. évi működéséről és állapotáról. Írta Zoltai Lajos. 8°, 56 l. 1912. Elfogyott.

(Folytatása a boriték 3-ik oldalán !)

Ak. Tars. 0.647/33

DEBRECEN SZ. KIR. VÁROS DÉRI MÚZEUMÁNAK KIADVÁNYAI. XXXIII.

A DEBRECENI DÉRI MÚZEUM ÉVKÖNYVE

1937.

SZÁMOS KÉPPEL ÉS MŰLAPPAL.

MUNKATÁRSAI KÖZREMŰKÖDÉSÉVEL ÖSSZEÁLLÍTOTTA

Dr. SŐREGI JÁNOS

MÚZEUMIGAZGATÓ



VÁROSI NYOMDA, DEBRECEN

1938—1775.

M. T. AKAD. KÖNYVTÁRA
Növeléknapló
1939. év 544 sz.

Ezt az Évkönyvet Debrecen sz. kir. város és a Tiszántúli Református Egyházkerület Könyvnyomda-vállalata nyomta ki. — A kliséket a Tiszántúli Könyv- és Lapkiadó Rt. cinkografiai intézete, a rajzokat az Évkönyv szerzői, továbbá ifj. Kovács János és Sz. Mata János készítették. — Az Évkönyv német kivonatát, mely a külföldre küldött példányok mellékletc, Greiner Mihály ny. kereskedelmi iskolai igazgató fordította. — Ez az Évkönyv 600 példányban jelent meg. A Debreceni Múzeumbarátok Köre tagjai az Évkönyvet ingyen kapják.

ELŐSZÓ.



Fig. 1. kép. Bacchus-szobor kőből. A régi Bika-szálló homlokzatát díszítette. Jelenleg a múzeumi parkban. M. 175 cm.

Az elmúlt 1937. esztendő a Déri Múzeum életét igen jelentékeny fordulóponthoz juttatta. Nevezhetném ezt az időt, tisztán intézetünkre vonatkoztatva, az új célkitűzések évének, mert olyan terveket dolgoztunk ki és készítettünk elő megvalósításra, melyek a fejlődésnek új lehetőségeit lesznek hivatva eredményezni.

Már most jelentjük, hogy elgondolásaink és terveink igen szerény jellegűek, de ha megvalósulhatnak, olyan szerepet fognak betölteni, mint az épületek alapkövei, melyek a nagyközönség szeme elől a földbe rejtve tartják az építményt. E nem látható alkatrészek nélkül pedig egy épület sem állhat fenn.

Az elmúlt évben ilyen múlhatatlanul szükséges, kívülről nem látható s éppen azért talán hálátlan belső munkálatok szervezésére fordítottuk időnk legnagyobb részét. Ugyanis tisztában vagyunk azzal, hogy ma már egy nagyobb múzeum csak akkor végezhet egész, tökéletes munkát, ha rendelkezésére állanak azok a felszerelések, melyek segítségével őrzött anyagát a jövő számára kellően biztosítani tudja. Ez a múzeum-alapkő, ez a fontos felszerelés: a laboratórium!

Vita tárgyát sem képezheti azon elhatározásunk helyessége, mely szerint a Déri Múzeum anyagának gyüjtőterületéhez arányított nagyobbmérvű gyarapodását csak akkor indítjuk el, ha már a konzerváló és preparáló, továbbá a fényképészeti laboratóriumot üzembe helyeztük. Ezt a célkitűzést minden külső bírálattal szemben álljuk.

E belső szervezési munkálathoz önként csatlakozott az immár tízéves múzeumi épület rendbehozása és különösen a képzőművészeti osztálynak nagyobb segély beállításával való megsegítése.

Hogy elgondolásaink, célkitűzéseink költségvetésileg is pontosan kidolgozott tervezeteink nem maradtak papíron,

AKADÉMIA

hanem teljes megértésre és méltánylásra találtak, azt elsősorban dr. Kölcsey Sándor polgármester úr Őméltóságának, dr. Balogh Sándor tb. főjegyző, kultúrtanácsnok és Ary Lajos főszámtanácsos uraknak köszönhetem. Az ő pártfogásuk tette lehetővé, hogy a törvényhatósági bizottsági közgyűlés az addigi normál költségvetési fedezeten felül, 1938-ra kereken 12,000 P rendkívüli szükségletet engedélyezett, melyet később a kormányhatóság is jóváhagyott.

Azért e helyen is a legmélyebb hálával és köszönettel adózunk említett elöljáróinknak és a város áldozatkész közönségének! A mi munkánk egyedüli jutalma mindenkor a megértés, gyümölcse a minél tökéletesebbre fejlődő Déri Múzeum, hogy abban mindenki, szegény, gazdag, ifjú és öreg, hazafi és külföldi, a nép egyszerű fia és a szellemi arisztokrácia tagja lelki felüdülést találhasson!

Ha már a vidéki múzeumok életében e nem mindennapi örvendetes eseménnyel előhozakodtam, szabad legyen e helyen ama tervünket is felemlegetnem, melyszerint működésünket és Évkönyvünket — utóbbit ezúttal először — közelebb szeretnénk hozni a magyar ifjúság lelkéhez. A meglett férfit rendszerint agyonhalmozzák az élet gondjai. Keveset olvas, többet kritizál, saját ösvényeit járja... Idős embereknek az olvasás már csak szórakozás, időtöltés, a tények tudomásulvétele reakció nélkül, tűnődés a feledékenység tavának szélén... Hű, lelkes, engedelmes, fogékony és tettrekész olvasó csak az ifjúi lélek, a jövendő birtokosa, harcosa, a minden nemesért, szépért, fajáért és a hazai rögért rajongani tudó ifjúság! A nemzet lüktető vére, éltető csodája az ifjúság lelkiereje, tehát minden atyai gondunk a mi fiainkat illesse... E nyilvánvaló megokoláson felül tény az is, hogy a Déri Múzeum multévi 54 ezer látogatójának 80%-át a magyar ifjúság adta. Azért illő és méltányos, hogy a mi Évkönyvünket is lassan és fokozatosan áttoljuk arra az egyedül helyes és egyenes útra, melyen az új magyar jövő lobogója leng, messze előttünk a tavaszi szélben... Ha valamikor, úgy most ne vegyük le tekintetünket egy pillanatra se erről a szent pontról!

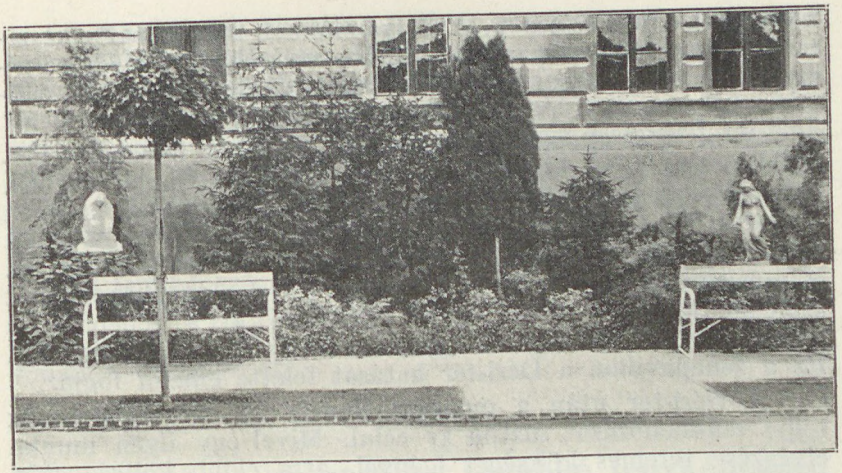


Fig. 2. kép.
Részlet a múzeumi parkból, Medgyessy Ferenc szobraival.

I. RÉSZ.

JELENTÉS A DÉRI MÚZEUM 1937. ÉVI MŰKÖDÉSÉRŐL ÉS ÁLLAPOTÁRÓL.

I. fejezet.

Munkálatok és előkészületek a múzeum környékének és a múzeum épületének rendbehozására.

Célunk az, hogy kifogástalan környezetben, jókarban tartott épületben és tökéletes belső szervezettséggel, eleven iramú munkássággal gyüjtsük és ápoljuk a magyar mult és jelen tárgyi emlékeit, szellemi termékeit. Ez elgondolás jegyében tettük a következő intézkedéseket.

A múzeum épületét körülvevő Déri-tér — mely a város közönségének igen kedves pihenő- és egyúttal tavasztól őszig hetenként itt tartott térzenék miatt szórakozóhelye is — ízléses, virágos pázsitjaival már évek óta egyik legszebb tere Debrecennek. Hatását lerontotta a térre néző s I. emeletével múzeumi raktárul szolgáló nagy iskolaépület talapzati részének a kertészeti locsolások miatt tönkrement, lemállott vakolata. Írásbeli előterjesztésemre a város polgármestere 2071—1937. IV. sz. határozatával a műszaki ügyosztály útján az épületlábakat 800 P

költséggel, drótbetétes p. c. folyamhomok-mázolással elkészítette, s egyúttal a park díszítésére szolgáló két Medgyessy-szobrot az időközben megnövekedett díszbokrok közül előtérbe helyeztettük. A Déri-tér most már kifogástalan.

A m. kir. állomásparancsnokság, mivel a múzeum előtt térzenét adó 11. hajdúezred zenekara a nyári hónapokban igen erős napsütésnek van kitéve, zenepavillon építését kérte a várostól. Ennek helyéül a tér keleti oldalán, az iskolaépület és az egyházi épületek közötti szabad helyet jelöltük ki. A műszaki ügyosztály a Déri György ezredes gyüjteményéhez szolgáló lépcsőfeljáróval együtt dolgozta ki a zenepavillon tervét, melyet költségével együtt a közgyűlés el is fogadott. Ez a zenepavillon a Déri-tér hatását felette emelni fogja.

A Déri-tér után a múzeum immár 10 éves épületének teljes rendbehozását tűztük ki célul. Mivel egy ilyen munka elvégzése tetemes költséget igényel, arra előbb költségvetési fedezetet kellett teremtenünk. Ezért, mikor adatszolgáltatásomat a múzeum és könyvtár 1938. évi normál-költségvetése összeállításához 1937 elején beszolgáltattam, ugyanakkor a múzeumi ügyvitel és épület biztosítása érdekében, mint elkerülhetetlen rendkívüli költségvetési fedezetek beállítását kértem az 1938. évre. Az ügyet a költségvetés tárgyalásakor dr. Balogh Sándor kultúrtanácsnok felkérésére a polgármesteri értekezleten személyesen referáltam. Részint szóbeli, részint írásbeli részletes megokolásaim, továbbá a város vezetőségének megértése s nem utolsósorban dr. Pasteiner Iván főfelügyelő támogatásával sikerült elérnem, hogy a normál költségvetési kereten felül a közgyűlés a következő épületfenntartási rendkívüli költségeket irányozta elő és szavazta meg:

1. A baloldali képkiállító-terem tönkrement linoleum padlóburkolata helyett mozaik kőburkolat készítésére . . . . . 741·— P
2. A képtári üvegtetők törött drótüvegtábláinak kicserélésére . . . . . 544·— P
3. A múzeumi belső világítóudvarok rendbehozására . . . . . 275·— P
4. Új kókuszszőnyegre . . . . . 100·— P
5. Könyvtári új felszerelésekre (polcos folyóirattartó, könyvgyüjtőtálca, könyvtartó-táblák vaslemezből, ruhatári számtábla) . . . . 257·— P
6. A múzeumi épületben levő összes vasrácsok, ablakrámák, tetőlemezek, üvegtető-vasalkatrészek, bádogtetők, hófogórácsok, csatornatartóvasak, villámhárító-rudak, tetőablakok, zászlótartórúd stb., s többi vas- és faalkatrészek szakszerű újramázolására . . . . . 1410·— P

A munkálatok közül az 1. és 2. sorszám alattiakat, mint halaszthatatlanokat, már 1937 nyarán elvégeztettem, míg a többiekre a költségvetés miniszteri jóváhagyása után, 1938-ban kerül sor. Ezeken felül újra festettem a kutatószobát és előterét, a szabadságharci emlékek, a modern kegyeleti tárgyak szobáját és az igazgatói hivatalt, összesen tehát négy helyiséget. A közművelődési könyvtár igen látogatott olvasótermét praktikus szellőző-készülékkel szereltettem fel. A Hatschek és Farkas budapesti cégnél használható állapotba hozattam egy régebbi fényképezőgépünket. Az alagsori helyiségben egy, már évek óta szivárgó vízvezetéki-cső nagyobb javítási és átalakítási munkálatot követelt meg, melyet Sebestyén Lajos építési vállalata készített el.

2. fejezet.

Konzerváló és preparáló-, továbbá fényképészeti laboratóriumok berendezésének előkészítése.

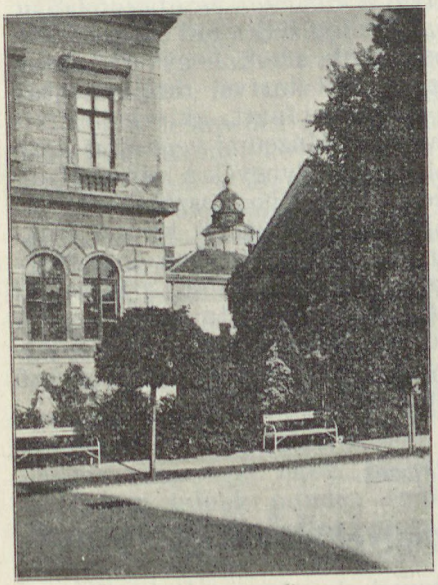


Fig. 3. kép.
Részlet a múzeumi parkból. A tervbe vett zenepavillon helye. Háttérben a Nagytemplom nyugati tornya.

A múzeumi épület rendbehozásával és jókarbantartásával karöltve legfőbb törekvésünk volt a laboratóriumok berendezéséhez, megteremtéséhez szükséges költségfedezetek biztosítása. Tervünkről beszámoltam a Közgyüjtemények Országos Főfelügyelőségének is, aki ez ügyben szíves ajánló sorait a város polgármesteréhez megküldötte.

Már korábban beszereztem F. Rathgen, Die Konservierung von Altertumsfunden c. mű második kiadását és gyakorlati szakemberek közreműködésével, főleg Hegyi Zoltán vegyésztanár szakértő tudására támaszkodva összeállítottuk a konzerváló és preparáló laboratórium felszerelési és berendezési szükségleteit.

A laboratórium berendezésére 2620 P-t kértem a költségvetésbe beállítani. A polgármesteri értekezlet ezt az összeget két egyenlő részletben, két évre, 1938 és 1939-re osztotta fel.

így fogadta el a közgyűlés és később helybenhagyta a kormányhatóság is.

Ez intézkedéshez képest pontosan kidolgoztam a beszerzendő felszerelések sorrendjét, tekintettel a gyakorlati kivitelre és megoldásra, amely munkálatok már 1938-ra nyúltak át.

Amennyire nélkülözhetetlen a konzerváló- és preparálólaboratórium, annyira fontos egy nagy múzeumban a kellően felszerelt fényképező-laboratórium. Erre a célra 800 P-t állítottunk be, amely összeg 1938-ra költségvetésileg biztosíttatott. Fényképészeti felszerelésünk eddig is volt, megfelelő alagsori sötétkamarával. Ennek hiányait fogjuk kipótolni.

Mindkét laboratórium részére az 1937 december 29-én összehívott szakértekezlet a múzeum alagsori részében teljesen megfelelő száraz, jól fűthető, világos helyiségeket talált. Úgyszintén az egyik belső nyitott udvart is igénybevesszük s általában igen nagy gondot fordítunk arra, hogy a laboratórium biztonság és szakszerűség szempontjából kifogástalan legyen. Megvalósítás előtt a tervet a városi illetékes szakmérnök fogja felülvizsgálni.

A múzeumi laboratórium akkor fog teljes mértékben hivatásának megfelelni, ha gondoskodunk arról, hogy szakember kezelésében működjön. Ezt szem előtt tartva, megindítottuk az akciót, hogy Hegyi Zoltán vegyész-tanárt, akinek kéziratban készen áll az első magyarnyelvű „Múzeumi vegyészet kézikönyve" c. munkája, próbaszolgálatra felvegyék a városi alkalmazottak közé s szolgálattételre a múzeumhoz osszák be. Hegyi Zoltán több találmány szerzője, tudományának kitűnő szakembere és egyedüli vágya, hogy közgyüjteményben dolgozhasson. Elgondolásunkat az ő alkalmaztatását illetőleg a múzeumi felügyelőbizottság magáévá tette s kiegészítette azzal, hogy a múzeumi vegyész, mint a város hivatalos vegyésze is teljesíthetné feladatát. Reméljük, hogy a város Előljárósága e kedvező alkalmat nem fogja elmulasztani.

3. fejezet.

Belső munkálatok a közművelődés szolgálatában.

a) A múzeumi ereklyekönyvtár alapítása.

Gyakran előfordul, hogy a művelt érdeklődőknek vagy kutatóknak nem is olyan régi debreceni írók, tudósok műveit nem tudjuk rendelkezésére bocsátani, mert azokat annakidején senki sem gyüjtötte össze, vagyha összegyüjtötték, a használat folytán tönkrementek, nehezen megközelíthető ritkaságokká váltak.

Elhatároztam tehát, hogy elhunyt és élő debreceni írók, tudósok önálló műveit összegyüjtöm és azokat a múzeumban, mint relikviákat, tehát ki nem kölcsönözhető és így használatnak ki nem tett tárgyakat fogom őrizni. Ezzel megkönnyítem a majdani kutató munkáját. Lehetővé teszem azt, hogy a debreceni író vagy tudós művei necsak Budapesten, hanem Debrecenben is feltalálhatók legyenek. Minden szerző külön pormentes fadobozt kap, melyben műveit egyenként gondosan becsomagolva tartjuk.

Ez ügyben felhívásomat 1937 január havában bocsátottam ki. A múzeum ezen a réven igen sok ajándékot kapott eddig is. A szerzők féltveőrzött első megjelent dolgozataiknak sokszor egyetlen példányait hozták el. Egyesek összeállították műveik sorozatát, melyet ma már másképpen alig lehetne összehozni és a múzeumnak engedték át. Az akciónak a helyi sajtó útján híre terjedt, melynek hatása alatt sok padlásról lekerült régi debreceni nyomtatványhoz jutottunk. Az ereklyekönyvtár szélesebb kifejlesztésénél a helybeli egyetemi és kollégiumi nagykönyvtárak anyagára is tekintettel leszünk. Lehetőleg arra törekszünk, hogy hiánypótló legyen, de az igazi értékeket, pl. Csokonai első műveit stb. megmentés céljából még akkor is megszerezzük, ha azok már megvannak.

Az a lelkesedés és érdeklődés, mely ereklyekönyvtárunk alapítását nyomon követte, ezt az egész ügyet szélesebb mederbe terelte. Részint ajándékok felajánlása, részint a beszerzés rendkívüli olcsósága folytán, sokszor fillérekért vesszük és gyüjtjük általában a debreceni nyomdatermékeket és azokat is, melyek nem itt nyomattak, de Debrecenre vonatkoznak. Ha a gyarapodás abban a méretben fog haladni, mint az első évben, néhány éven belül igen tekintélyes debreceni ereklyekönyvtárral fogunk dicsekedni.

Az ereklyekönyvtár célját akkor fogjuk kellően méltányolni, ha megemlítem, hogy a múzeum még a saját tisztviselőinek tudományos dolgozataival sem rendelkezik hiánytalanul. Valósággal nehézséget okoz, hogy országoshírű debreceni vagy hajdúsági írónak minden önálló művét összegyüjtsük, hogy Ecsedi Istvánnak, Zoltai Lajosnak minden dolgozata meglegyen abban az intézetben, melynek vezetői voltak.

Ereklyekönyvtárunk hovafejlődését ma még célszerűtlen volna latolgatni. A mentőmunka kötelességünk, az értékek elkülönítése ma még nem feltétlen szükséges, mert ki tudná megmondani, hogy idővel milyen szempontok szerint fogják elbírálni a szellemi termékeket !?

Az ereklyekönyvtár multévi gyarapodását az olvasó a könyv- és oklevéltári szaporulat kimutatásával együtt találja.

b) Esteli Ecce homo-nyitások bevezetése.

Mult év február havában a város Polgármesteréhez részletes és jól megokolt beadványt terjesztettem Munkácsy Mihály Ecce homo c. festményének esteli, villanyfénnyel megvilágított rendes bemutatásának engedélyezése ügyében. Ezzel mintegy kísérletképpen elindítani kívántam a külföldön már bevezetett esteli múzeumi nyitásokat. A különteremben elhelyezett Munkácsy-festmény különösen alkalmas erre a célra, mert módunkban van a sötétben hagyott teremben csupán a képet megvilágítani, amely világítás a műalkotás hatását, a néző esztétikai élvezetét felette fokozza. A tömeg befogadására szolgál a szomszédos nagy kupolacsarnok is, mely ugyanakkor teljes fényben úszik. A kivilágított Ecce homo mindenkinek felejthetetlen lelki élmény!

Az esteli nyitásokat engedélyező 12,017—1937. IV. sz. polgármesteri határozat kérelmemre pontosan megszabja a nyitások idejét (nyáron nincs), időtartamát (1 óra), számát (havonta kétszer-háromszor), belépőjegy árát (10 fillér), a biztonsági intézkedéseket (más termek lezárása, rendőri felügyelet, inspekciós tisztviselő stb.) és a felügyelet gyakorlása, a múzeum biztonságának megóvása tekintetében a múzeumigazgatót személyszerint is felelőssé teszi.

Az első Ecce homo-nyitás 1937 április 10-én volt. Mind a fővárosi, mind a helyi sajtó és a Rádió élénk támogatásával indultunk el. Az első nyitásokat egy óra leforgása alatt 400—500 ember nézte meg. Az őszi nyitások óta a látogatókat a kép eredetéről, történetéről és az ábrázolt bibliai alakokról 20—30 percig tartó szabadelőadással tájékoztatom. Célunk, hogy Debrecen művelt közönségének minél szélesebb rétege ismerje meg múzeumunk világhírű darabját. Esteli nyitásaink közkedveltté váltak. A közönség a helyi sajtóban értesül a nyitás idejéről és a vidékről is jönnek a kép megtekintésére. Hatása igen nagy és jelentős. Néhány alkalommal a városi Zeneiskola — felkérésemre — a kép hangulatához illő zenei számokkal mélyítette el a nézők esztétikai élvezetét.

Az Ecce homo-nyitások révén tanító-nevelő célú művészeti előadásokat, a múzeum híres tárgyainak magyarázó bemutatásait, zene- és énekszámokkal élénkített egyórás múzeumi látogatásokat tervezünk. Az Ecce homo-nyitásoknak 1937-ben közel 2000 látogatója volt.

c) A múzeumi kutatószoba berendezése és megnyitása.

A múzeumnak három hivatali helyisége van, melyek közül egy igazgatói szoba, egy a múzeumőr szobája és a középső a gyakornok, gépíró és a múzeumban kutató tudósok rendelke-

zésére állott. Az utóbbi egyúttal a várakozószoba is, hol örökösen csenget a telefon és kattog az írógép.

Tekintettel elsősorban csaknem mindennapi kutató vendégeinkre, akiknek csendre van szükségük, a hozzánk közvetlen közeleső földszint 11. sz. helyiségben, az egykori Thalyszoba helyén nyilvános kutatószobát rendeztem be, melyet az igazgatóságnál jelentkezők, a hivatalos órák alatt 9—13 és 15—18 óráig használhatnak. Ezt a kutatószobát 1937 őszén nyitottam meg, hol mindenki használhatja a múzeum ki nem kölcsönözhető szakkönyvtárát, a levél- és okmánytárat, a grafikai gyüjteményt, a fényképgyüjteményt, sőt tanulmányozás céljából a múzeumi tárgyi anyag is rendelkezésére áll. Ugyane szobában zárt szekrényben állanak a Déri-könyvtár, Sárváry-könyvtár, a múzeum kiadványai, a metszetgyüjtemény és a szakkönyvtárról, az oklevéltárról, a fényképekről készített cédulakatalógusok, illetve jegyzékek. Jelenleg készül a néprajzi anyag rajzokkal ellátott cédulakatalógusa. Néhány év mulva a kutató munkáját minden vonatkozásban megkönnyítjük. A kényelmes bútorokkal, fűtéssel, kézmosóval felszerelt, a falon régi helyi térképekkel díszített kutatószoba egyre látogatottabb. Minden kutató munkájának befejezésekor a kutatószoba Naplójában pár sorban köteles beszámolni elvégzett kutatásáról és annak eredményéről.

d) A múzeum mint a debreceni kultúrélet központja.

A Déri Múzeum már alkatrészeinél fogva is kultúrház jellegű, könyvtár, előadóterem, kiállítási termek vannak benne. Ezek még az alapító Déri Frigyes elgondolása, sőt a régi debreceniek vágya és óhaja szerint (1860-as, 1870-es és 1890-es évek tervei) kerültek ide. Hogy a múzeum kultúrház jellege az itteni előadásokon és kiállításokon felül más vonatkozásban is kidomborodjon, kifejlődjön, tervbe vettük, hogy a városban működő irodalmi, művészeti s hasonló célú egyesületeknek gyüléseik és megbeszéléseik tartására termeinkben helyet adunk. A debreceni Csokonai Kör élete már a múzeum alapításakor egybeforrt a múzeummal. Ma is állandóan itt tartja üléseit összes szakosztályaival és mi őrizzük és kezeljük a Csokonai-relikviákat.

Az elmúlt évben már rajta kívül a következő társulásoknak adtunk helyet: Ady Társaság hungarológiai osztálya, Ady Társaság irodalmi osztálya, Műpártoló Egyesület, a Magyar Mérnök- és Építészegylet debreceni csoportja, a Numizmatikai Társulat debreceni csoportja s állandóan itt tartja felolvasó és zárt üléseit a Tisza István Tudományos Társaság I. osztálya. Egyéb itteni előadásokat külön fejezet sorolja fel.

Hogy e kulturális egyesületek életét a múzeum hajlékában engedjük lezajlani, kitűzött célunkhoz híven cselekedünk egyrészről, másrészről a kultúréletet élő emberek egész tömegével van alkalmunk személyes érintkezésbe lépni, amely alkalommal sok esetben hasznos híreket, bejelentéseket, figyelmeztetéseket hoznak a múzeum vezetőjének és az intézet javára. Ez alapon tartjuk az összeköttetést a helyi és vidéki gyüjtőkkel, kik valamennyien mint a múzeum jóbarátai igen hasznos szolgálatokat tesznek. A magángyüjtőket mindenkor kivételes figyelembe részesítjük.

e) Az egyetemmel való collaboratio.

A Tisza István Tudományegyetemmel való együttműködésünk kifejlesztése körül is tettünk újabb lépéseket.

Így szorosabb összeköttetést kerestünk dr. Csűry Bálint professzorral, a Magyar Népnyelvkutató Intézet és a Magyar Nyelvtudományi Szeminárium vezetőjével (kiadvány-csere, fonográf felvevőkészülékünk felajánlása, a tárgyi és népnyelvi emlékek gyüjtésének közös erővel való folytatása, az anyagtanulmányozás megkönnyítése a hallgatóság számára, közösen eltervelt kutatómunka stb. kerültek tárgyalás alá).

Ugyancsak szorosabb együttműködést terveztünk dr. Roska Márton egyetemi előadóval, akinek rendelkezésére bocsátottuk kiadványainkat, ősrégészeti gyüjteményünk egész anyagát, szakkönyvtárunkat, kutatószobánkat s hallgatói részére, úgyszintén szeminárium tartására régészeti termeinket.

Ezektől függetlenül múzeumunk és könyvtárunk iránt érdeklődő egyetemi hallgatóknak mindenkor módot adunk a kutatásra és tanulásra. A közelebbről érdeklődőket régészeti kutatásra magunkkal vittük.

Az egyetem állattani és növénytani intézeteivel már a a Hortobágyi Múzeum alapítása óta szorosabb összeköttetésben állunk (dr. Hankó Béla és dr. berei Soó Rezső professzorok), a természetrajzi anyaggyüjtés tudományos szempontból való biztosítása érdekében. Hasonló célt szolgál összeköttetésünk a Budapesti Madártani Intézettel.

f) A Debreceni Múzeumbarátok Köre újjászervezésének előkészítése.

A néhai Löfkovits Arthur által 1927-ben alapított Múzeumbarátok Köre azon személyi ellentétből kifolyólag, amely Löfkovits és Ecsedi István múzeumigazgató közt fennállott, tagjainak jórészét elvesztette, működése ellanyhult s főtitkárának elmaradása folytán az alapszabályban előírt formai működést nem folytathatta.

E kedvezőtlen körülmények folytán a Kör elnöke engem kért fel, hogy addig is, míg a közgyűlés a tisztújítást megejti, a gyökéren rágódó bajok elhárítása végett dolgozzam ki a Kör újjászervezésének tervezetét. E tervezettel 1937 december havában akartam közgyűlés elé menni, azonban részint a Déri György-féle néprajzi gyüjtemény ügyével kapcsolatban felmerült egyéb sürgős teendőim, részint az elnökség nagy elfoglaltsága miatt akciónkat 1938-ra halasztottuk. Ezért a munkálatnak csupán említésére szorítkozom. Azonban e helyen is szabad legyen leszögeznem, hogy a Múzeumbarátok Köre hivatásának fontosabbik részét évről-évre teljesítette. Munkásságáról külön fejezetben számolunk be, felsorolva azokat az áldozatokat, amelyeket a Kör a Déri Múzeum és a magyar kultúra érdekében hozott.

4. fejezet.

A múzeumi és könyvtári felügyelő-bizottság működése. Berendezési munkálatok. Kollégiumi jubileumi kiállítás előkészítése.

A Déri Múzeum és Közművelődési Könyvtár felügyelő-bizottsága a városi törvényhatósági közgyűlés közművelődési bizottságának egyik albizottsága. Tagjait tehát a közgyűlés tagjai közül küldik ki egy évre s ezenfelül a református egyház szerzett jogánál fogva két taggal képviseltetheti magát. Elnök dr. Balogh Sándor tb. főjegyző, kultúrtanácsnok, előadója a múzeumigazgató, jegyzője a múzeumőr. Rajtuk kívül a bizottság tagjai voltak 1937-ben: dr. Darkó Jenő egyetemi tanár, dr. Erdős József kollégiumi ügyész, dr. R. Kiss István egyetemi tanár, dr. Sz. Kun Béla egyetemi tanár, dr. Juhász Nagy Sándor ny. miniszter, Márk Endre ny. polgármester és Nagybákay Sesztina Jenő főrendiházi tag.

A múzeumi bizottság 1937 július 30-án tartotta ülését, melyen bemutattam a nyomda alá elkészített múzeumi évi Jelentést 1936-ról. Az Évkönyv kinyomatását a bizottság javaslatára a polgármester 600 példányban, német kivonattal, illusztrálva engedélyezte.

A bizottság Gulyás Sarolta id. napidíjas, képesített könyvtáros állandósítása ügyében már korábban beterjesztett kérvénye teljesítését méltányossági szempontból szorgalmazta a város polgármesterénél. Úgyszintén kérte a Polgármestert, hogy a városi múzeumnál 1926-ban megszervezett, de 1930 óta betöltetlenül maradt s így költségvetésileg megszűnt múzeumi segédőri állást állítsa vissza, illetve újjászervezése ügyében tegye meg a szükséges lépéseket.

Végül a bizottság örömmel vette tudomásul dr. Pasteiner Iván főfelügyelő elismerő leiratát a múzeum 1936. évi Jelentéséről, kegyelettel emlékezett meg az elhunyt Ecsedi István dr. igazgatóról s üdvözölte az új igazgatót és újonnan kinevezett múzeumőrt, dr. Lükő Gábort.

1937-ben folytattuk a Déri Múzeum kiállítási és raktári helyiségeinek berendezését, a Hortobágyi Múzeum anyagának és felszerelésének kiegészítését. A közkedvelt Hortobágyi Múzeum részére még 1936 őszén összegyüjtött új madarakat 1937 tavaszán két nagyobb zárt szekrénybe és egy új nagy állványra állítottam ki. Az 1937-es gyarapodás is jelentékeny. A szakszerűség biztosítása céljából dr. Schenk Jakabbal, a Madártani Intézet igazgatójával a helyszínen folytattam tárgyalásokat. A Hortobágyi puszta jellegzetesebb bogárfaunájának összegyüjtésére is tettem lépéseket.

Az Idegenforgalmi Hivatal ama megkeresését, hogy a múzeum kiállítási termeit német feliratokkal is lássuk el, a Polgármester javaslatomra nem teljesítette, miután a Déri Múzeum minden idegen vendégének rövid, négyoldalas német, angol, francia és olasz vezetőt tud rendelkezésére bocsátani.

Azok a tárgyalásaim, melyet a Budapesti Képzőművészek Új Társasága (KUT) elnökségével folytattam egy debreceni őszi kiállítás megszervezésére, nem vezettek eredményre, miután a KUT vidéki sorozatos kiállításait 1938-ra halasztotta és tervezi, bár a városok részéről túlzott igényléseik aligha lesznek teljesíthetők.

Az elmúlt évben a Tiszántúli református egyházkerület és egész Debrecen városa nagy lelkesedéssel fogott hozzá azokhoz a nagyszabású előkészületekhez, melyek a debreceni ősi református Kollégium 400 éves fennállásának 1938 október elején méltó megünneplését célozzák. A Déri Múzeum, a kollégiumi jubileumi végrehajtóbizottság és a város Polgármesterének felhívására méltóképpen fog az ünnepségekbe bekapcsolódni. Még 1937 őszén részletes tervet dolgoztam ki a Déri Múzeum előcsarnokának feldíszítésére, a múzeumban levő kollégiumi letétek feltűnőbb kiemelésére, a nappali és esteli Ecce homo-nyitásokra, a kollégiumi relikviák átrendezésére s végül egy kollégiumi és várostörténeti alkalmi művészeti kiállítás megszervezésére.

Elgondolásaimat a város Polgármestere határozatilag engedélyezte.

Ami az alkalmi művészeti kiállítást illeti, azt a Déri Múzeum két kiállítási termében fogom megrendezni 1938 október első felében. Ezzel kapcsolatban 1937 december 1-én felhívásokat küldöttem szét minden jónevű debreceni és debreceni származású művésznek, továbbá mindazon mestereknek, akik Debrecennel valami lelki közösséget éreznek, hogy a nagyjelentőségű kultúrtörténeti esemény alkalmából dolgozzanak ki

olyan témákat, melyek az ősi Kollégium, az egyház vagy a város történetével szoros összefüggésben állanak. Ugyanis a Kollégium 400 éves jubileuma történeti tény, melynek hangulatához ugyanolyan tárgyú művészet illik a legjobban.

Nem említve itt a megszervezés részleteit, csupán azt vagyok bátor elmondani, hogy a felszólított művészek, festők, szobrászok örömmel és lelkesedéssel jelentették be a kiállításon való részvételüket. Ez az ügy természetesen szervezés alatt áll és kifejlésében 1938-ra tartozik.

5. fejezet.

Személyi ügyek.

A múzeumigazgató szobája részére ifj. Kovács János festőművésszel elkészíttettem dr. Ecsedi István elhunyt múzeumigazgató arcképét, melyet a művész egy 1935-ből való fénykép után festett.

A törvényhatósági bizottság a város koronázási alapítványának irodalmi ösztöndíját az 1937. évre pályázat mellőzésével a fáradhatatlan kiváló tudós, dr. Zoltai Lajos részére adományozta. Múzeumunk nyugalmazott igazgatója a kapott 348 P összegből a Tisza István Tudományos Társaság hozzájárulásával kiadta „Ötvösök és ötvösművek Debrecenben" c. munkáját.

A múzeumigazgatói állás betöltésével megüresedett múzeumőri állásra a város Polgármestere 1937 november 15-én hirdette meg a pályázatot. A december 15-ig beérkezett 18 pályázatot a Nemzeti Múzeumi Tanácshoz küldötték jelölés végett. A Tanács 1938 január 27-én tartott ülésében ejtette meg a jelölést. A város Polgármestere február 11-én az első helyen jelölt dr. Lükő Gábort nevezte ki múzeumőrnek 7525—1937. fj. sz. határozatával. Az új múzeumőr február 25-én tette le hivatali esküjét. Kinevezése ellen dr. Bertók Lajos felülvizsgálati kérelmet nyujtott be a m. kir. Belügyminiszterhez.

Dr. Lükő Gábor múzeumőr, aki állását a Déri Múzeumban 1937 február 22-én foglalta el, 1909 november 4-én született Komáromban. Érettségi vizsgálatot a budapesti Zrínyi Miklós-reálgimnáziumban tett. Egyetemi tanulmányait a budapesti (3 év) és bukaresti (1 év) egyetemeken végezte. Bukaresti tanulmányai (1931—1932. isk. év) után közel egy évig a moldvai csángók között élt és azok népi kultúráját gyüjtötte és tanulmányozta, a budapesti Néprajzi Múzeum és a Magyar Tudományos Akadémia támogatásával. Tanítómesterei voltak Budapesten: dr. Karácsony Sándor egyet. m. tanár, dr. Györffy István ny. r. tanár és Bukarestben dr. Gusti Dimitrie egyet. ny. r. tanár. Bölcsészeti doktorátust szerzett 1936 őszén a

budapesti egyetemen Ethnografia — Kelet-Európa története és Oláh nyelvészet tantárgyakból. Debrecenbe jöveteléig a Nemzeti Múzeum Néprajzi Osztályában mint díjtalan gyakornok működött. Önállóan és folyóiratokban eddig megjelent dolgozatai a következők :

1. *Székely tűzhelyek, székely házak.* Kny. a Néprajzi Értesítő 1932. évfolyamából. 6 l. 28 ábra.
2. *A moldvai csángók kendermunkája.* Kny. Népr. Ért. 1934. évf. 6 l. 1 tábla, rajz.
3. *Havaselve és Moldva népei a X—XII. században.* Kny. az Ethnographia 1935. évfolyamából. 16 l. 3 térképpel.
4. *Egy havaselvei oláh falu viselete.* Kny. a Népr. Ért. 1936. évf. 7 l. 23 rajz.
5. *Moldva alapításának mondáihoz.* Az Ethnographia füzetei. 2. sz. 1936. 9 l.
6. *A moldvai csángók.* I. k. A csángók kapcsolatai az erdélyi magyarsággal. Megjelent a Magyar Tudományos Akadémia támogatásával. Budapest, 1936. 208 l. 57 rajz- és fényképillusztrációval. 7 kottával, 13 térképpel a szövegben és 3 nagy térképmelléklettel.
7. *A magyar parasztzene történetéhez.* A Déri Múzeum néprajzi osztályának ismeretterjesztő közleményei. 9. füzet. Debrecen, 1937. 15 lap. 2 kotta- és 1 rajzmelléklettel.

Egyéb tudományos cikkei :

8. *Régimódi méhészet Moldvában.* Népr. Ért. 1934. 47—48. l.
9. *A moldvai magyarok hajviselete és fejrevalói.* Népr. Ért. 1935. 59—68 l. 39 ábrával.
10. *Bartók Béla és a keletközépeurópai zenefolklore.* Apollo, 1935. 108—112. l.
11. *A román „monografisták" falukutató munkája.* Honismeret könyve. Budapest, 1935. 117—124. l.
12. *Az alkotó munkára való nevelésről.* Gyermekvédelem, 1937. 10. szám.
13. *A moldvai csángók elolláhosodása és a magyar kultúrpolitika.* Magyar Ifjúság, 1937 október.

Gulyás Sarolta id. napidíjast — a város Polgármesterétől tanulmányi szabadságot és rendes napidíján kívül 100 P segélyt kapva — 1937 február 1-től március végéig a Magyar Könyvtárosok és Levéltárosok Egyesülete által rendezett Könyvtárosképző Tanfolyamra küldöttük. Gulyás Sarolta az előírt írásbeli és szóbeli vizsgálatokat sikerrel tette le, melynek alapján őt képesített könyvtárosnak nyilvánították. Gulyás Sarolta végzett munkájáról részletes jelentésben számolt be a város Polgármesterének. Állandósítása ügyében a múzeum igazgatója külön és a Múzeumbizottság útján is beadta kérelmét, amely azonban eddig még nem nyert elintézést.

Dr. Balogh István kisegítő munkaerő (ÁDOB) gyakornok napidíjassá való kinevezése ügyében szintén megtettük a lépéseket. A fővárosi és bécsi múzeumok és levéltárak tanulmányozására 150 P segélyt és háromheti tanulmányi szabadságot kapott a várostól.

Eredményes és sok haszonnal járó útjáról részletes jelentésben számolt be. A Főfelügyelőség a gyakornok részére többrendbeli félárú jegy váltására jogosító igazolványt küldött. Dr. Balogh István 1937 őszén tízheti katonai szolgálatát is elvégezte.

Pap M. Magda szellemi szükségmunkás alkalmaztatását nemcsak a téli és őszi, hanem a nyári hónapokra is biztosítottuk.

Vincze József gépész-portás kérelmünkre felesége és gyermeke után 1937 január 1-től családi pótlékot kap, úgyszintén Tóth István id. hivatalszolga részére öregségi járadékot nyertünk. A Közművelődési Könyvtárhoz új id. hivatalszolgát kaptunk Veres László személyében, aki előzőleg mint kisegítő napszámos végzett próbaszolgálatot.

6. fejezet.

Néprajzi és régészeti kutatások, felderítő utak, gyűjtések és tanulmányok 1937-ben.

Minden múzeum tisztviselőkarának első és legfontosabb hivatása a tudomány művelése. Fővárosi nagy múzeumokban többnyire megvan a lehetősége annak, hogy a szakképzett tisztviselő tisztán annak a tudományágnak szentelje minden idejét, melynek művelésére elhivatott. Gazdasági hivatalok és adminisztrációs szervek gondoskodnak a nem tudományos munka elvégzéséről.

Nálunk nincs egyetlen vidéki nagy múzeum sem, ahol e két különböző munkakört egymástól elválasztva tartanák, ahol a túltengő adminisztráció ne nyűgözné a múzeum munkásait, vezetőségét. Sőt a jó adminisztrátornak sokkal több elismeréssel adóznak, mint a tudományos érdemnek. A Közgyüjtemények Főfelügyelőségének működése a helyesebb irányú kifejlődésre igen kedvező és bizonyára eljön az az idő, amikor tudományos tisztviselő és adminisztrátor nem egy személy lesz, a szaktudásban gyökerező szellemi erők kihasználása végett.

Az elmúlt évben valamennyien igyekeztünk arra, hogy minden rendelkezésre álló időnket a fontosabbik hivatásunknak, a tudományos búvárkodásnak szenteljük. Mindannyian átérezzük az új magyar feladatokat, célkitűzéseket, apáink mulasztásait, melyeken okulva, tekintetünk inkább a hazai

rögöt fürkészi, mint az idegen világnak cifra ormait. Szeretnénk, ha ez a magatartásunk, az ebből kisugárzó magyar akarásunk beleedződnék a magyar ifjúság lelkébe! Hisszük, hogy a nem szűnő példaadás a legjobb tanítómester és az így nevelt tanítványok a legkitűnőbb harcosok!

Aki nem járja örökösen a magyar pusztákat, falvakat, az el sem tudja képzelni, hogy mennyi megoldatlan kérdés vár még az ifjú tudós nemzedékre a tudomány jóformán minden ágazatában!

Multévi kutatásaink felsorolásával, ismertetésével egy-egy fénysugárt kívánunk vetíteni a magyar élet, a magyar föld ezer és ezer, jóformán ismeretlen jelenségeire, megnyilvánulásaira, melyek mint a tavaszi hópelyhek, lehullásuk után szemünk láttára enyésznek el...

*

Dr. Balogh István múzeumi gyakornok, legifjabb derék munkatársunk április 3—4-én a *Hortobágyon* és a *Bánkon* a tavaszi *jószágkiverést* tanulmányozta. A kihajtás vagy kiverés a jószágteleltetés befejezése. Balogh gyakornok gyalog indult a hortobágyi csárdától. A Keserű-erdő melletti városi bikaól déli korlátjához állítva egyszeresen korcolt nádszárnyékot talált. Ott telelt a juhász a nyájával, bizonyságául annak, hogy ma is van még szilajjószág. A tíz lépés hosszú nádfal enyhében volt a juhállás, közel hozzá a szalma, melyet a juhász alomnak használt. A nyitva hagyott vasalóban a tűz körül voltak a szalmafekvőhelyek, melyeken a telelő juhászok tanyáztak. Ez igen értékes és becses megfigyelés figyelmeztető arra, hogy a legközelebbi télen idejében kell a pusztai jószágteleltetőket felkeresni. — Innen továbbhaladva, a Szakmári-telken már kint találta a csikóst. Takarított és javítgatta a vasalót. Odébb a Szász-telken még üres volt a tanya, ellenben a faluvéghalmi gulya- és ménesjáráson már szintén munkában találta a pásztorokat. Ezek is a tanyát tatarozták, javították. Egy gazda kivezetett lovait éppen akkor adta át a számadónak. — A halasközi gulya- és ménesjárásokhoz a vízállások miatt csak nehezen jutott. Itt Nagy András csikós néhány teleltetésre vonatkozó adattal és egy még ismeretlen nótával jutalmazta a kutató fáradságát. Ennek szövegét itt közöljük:

Amott legel hat pej csikó magába'
Mind a hatnak rézbikóba' a lába.
Eriggy, babám, térítsd vissza a csikót,
Szereljük le a lábárúl a bikót.

Lereszeltük a lábárúl a bikót,
Na most, babám, merre hajtsuk a csikót?

Hajtsuk arra, amerre a nap lejár,
Arra, tudom, a gazdája sohsem jár.

Hogyha jár is, tudom, meg nem tanálja,
Akkorára zsebembe' lesz az ára.

Dr. Balogh a Halasközből visszatérve, a Malomház felé indult. A Hortobágy-folyó balpartjára kelve, az új víztároló gátján végig a juhföldre ment, hol megtekintette Rickl Géza birkanyáját. Hatalmas hodályban így tavasszal külön tartják a fiasbirkákat, a meddőket és a kosokat. Innen Kónya felé haladva, az újvárosi határban két juhkarámot és hodályt tanulmányozott. — Április 4-én Bánkra ment Balogh dr., hol felkereste özv. Kovács Jánosné tanyáját. Az ő *utolsó fekete magyar racka-*



Fig. 4. kép.
Özv. Kovács Jánosné magyar racka juhai a debreceni Bánkon.

nyája (Ovis strepsiceros Hortobagyiensis) (Fig. 4. kép) éppen indulásra készen állott. Szokás szerint a gazda felpakolt szekere már előbb elindult a juhász holmijával, edényekkel, etető vályukkal s ezt követte a juhnyáj. Ez a pusztára való kiköltözködés tavasszal, úgyszintén az őszi hazatérés a pusztáról az erdőségi tanyára, az ősi nomádéletnek egy-egy halvány, parányi emléke. Az ilyen helyváltoztatásnak minden mozzanatát filmezni kellene, mielőtt még végkép elenyészik az alföldi jószágtenyésztés életéből. A fiatal és szakképzett ethnografus nemzedék feladata ezeknek pontos megfigyelése, leírása és fényképezése!

Április 14-én Balogh gyakornok a *marha kihajtását*, kiverését nézte végig a Hortobágyon. A marhával kora hajnalban szoktak indulni a tanyákról, hogy az utat a pusztáig egy nap alatt megtehessék. A széles marhahajtó úton ilyenkor egymást érik a falkák, nyájak, csapatok. Ilyen széles marhahajtó út, mint a Hortobágyhoz vezető mátai út, amilyeneket Takáts Sándor említ a XVI. századból, ma már nincs több Magyarországon. — Balogh gyakornok kifelé menet, a Látókép-csárda mellett megtalálta a XVIII. századi tanácsi jegyzőkönyvekben is emlegetett régi *macsi szénáskert* nyomait (kb. a 9. km.-nél). Hasonló nyomok vannak a Nagymacson, kb. a 14. km.-nél. — Ugyancsak a Látókép mellett több mint 100 éves tanyai építkezéseket figyelt meg. Az Elepen szalmakazal alá épített istállót látott. — Délután 2 órára a Hortobágyi-csárdánál nagy csapat jószág állott. Itt történik az állatorvosi vizsgálat, a jószág átvétele, mely után eloszlanak a ménesekbe, gulyákba. — Balogh gyakornok a Máta megetti gulyajáráson végignézte a jószág átadását, jártatását és a gulyások szokásos megvendégelését.

Dr. Balogh István 1937 *augusztus 24-én* Debrecen városától keletre eső *Bellegelőn*, a Vámospércsi-út északi oldalán fekvő Szikszay-Szabó tanyán egy igen érdekes *szalmakarámot* tanulmányozott, mért és fényképezett. Az ilyen szalmakarám ősi teleltető jószágenyhely, ez azonban a nyári legelőn levő marhák aklául szolgál. Ezt a szalmakarámot cséplés kor rakták éspedig négyszög alakban úgy, hogy az északi oldalán öt lépés széles kaput hagytak, deszkakerítéssel elzárva. Külvilágában a karám 27 lépés hosszú, 23 lépés széles, belvilágában 17×13 lépés. Ebből következik, hogy a négyszögű szalmakazal köröskörül öt lépés széles. A magassága 3 méter. A karámba zárt marha a szalmát egyre húzgálja, maga alá vágja „ágyásba" s trágya lesz belőle. Ilyenek lehettek a debreceni oklevelekben emlegetett szalmával kerített kertek. Bizonyos, hogy ez ősi forma megörökítése értékes eredmény. — Ugyanezen útja alkalmával fényképezte a lecsapolás alatt levő Kondoros völgyét.

Szeptember 2-án özv. Zöld Mihályné *ebesi* tanyája mellett kutatott, hol a *Vérvölgy* nyugati oldalán viszonylagosan 2—3 méter magasságig emelkedő lejtőn néhány holdnyi területen, az eke cserépedénytöredékeket, pénzeket, patkót, különféle vasdarabokat szokott felvetni. Dr. Balogh ezen a helyen malomkőtöredékeket, régi patkót és számos cserepet gyüjtött össze. A cserepek között őskoriak is vannak, bizonyságául egy ottani rövidebb idejű tartózkodásnak. Állítólag 1930-ban, mikor a Vérvölgyön keresztülvezető úthoz földet kubikoltak, aranyékszert is találtak ezen a helyen. A tanya tornácán álló 1 méter hosszú, 40 cm. széles és 40 cm. magas föld*padkát* fényképezte. Az aljában és a fejénél a sárvánkos alatt *kuckó* van. Kisebb eszközöket tartanak benne. (Fig. 5. kép.)

Szeptember 7—8-án újra a *Hortobágy mellékét* járta Balogh dr. A szeptember 7-i őszi hídivásár délre lezajlott. Akkor átment a Külső-Ohatra, hol a vasútállomástól északra egy olyan *szalmakarám* helyét nézte meg, melyben azon a télen rideg télire is ottmarad a jószág. Az érzékenyebb fajta fedél alá kerül, marhát teleltettek. Ottjártakor az aklot már elhordták trágyának. Ez igen becses megfigyelésen felbuzdulva, Balogh gyakornok végigment a debreceni határ mentén egészen a kunmadarasi legelőkig. Ez útján átkutatta azt az átmeneti övet, mely 5—7 km. szélességben követi a Hortobágy síkját. Tele van ez a földsáv tanyával, melyek extenzív földművelést, félrideg jószágtartást űznek. Ennek megfelelően sok az átmeneti pásztorépítmény, szalmakarám, hodály, akol. Nyáron a szántók közti szíkes foltokon legeltetnek ugyanúgy, mint a Hortobágyon, de a juh és a marha télen is a szabadég alatt tanyázik. Nagyon értékes megfigyelés az, melyszerint a szalmakarámokban a takarmányt ősi formák közt, a földre hintve etetik fel a jószággal. Általában a mezőgazdasági termelés és a rideg állattenyésztés egymást kiegészíti. A szalmakazlakat már a csépléskor T-alakba rakják, melynek felső szára ÉK—DNy-i irányú, függőleges szára pedig D-felé nyúlik. A jószág az ilyen kazal zugaiban menedéket talál a cudar idő ellen. Néha a töreket is a kazal mellé rakják védőfalnak, amikor is az akol három oldalról zárt. Egy külsőohati szalmaakol méretei: a T felső szára 20 m., az alsó 7 m. hosszú. A kazal vastagsága és magassága 6—7 m. A Ny. felől csatlakozó törekrakás 13 méter hosszú, 3 méter magas és 2 méter széles. — A Belső-Ohaton három szalmakarámot, Gyökérkút közelében egy négyszögletes birkakarámot figyelt meg 4 méter magas szalmarakással. Belső világa 35×35 lépés, déli kapuja 7 lépés széles volt. Északi garádja a legmagasabb a hideg szelek miatt. Rothadás miatti horpadást, vagy a kidörzsölt helyeket trágyával foltozzák. Egy ilyen karámhoz kb. 120 szekér szalma kell. Belefér 150 drb marha. — A Medgyes-csárda melletti szalmakarámnál szalmakunyhó is volt. Útközben megtekintette Balogh gyakornok az ohati Varga-halmot, a Parajos-halmot, melyet a háború után vörös katonák sáncoltak körül. Tanulmányozta a Hor-

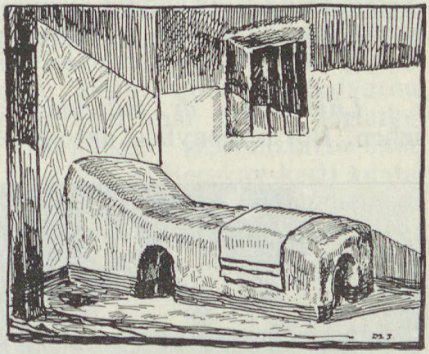


Fig. 5. kép.
Földpadka özv. Zöld Mihályné ebesi tanyaháza tornácán.

tobágyszéli tiszai dünéket. A Sósháti-halom homokbányája mint a nyitott könyv, várja rétegeivel a geológust. 45 cm. vastag lösz és 25 cm. vastag meszes homokréteg alatt csillog a fínom tiszai homok. — Megfigyelte végül a kunsági és hevesi tanyaépítkezéseket is.

Szeptember 18—19-én fényképezte Balogh gyakornok a szeptember 8-án felkeresett pásztorépítményeket és utána bejárta a Hortobágy északi részét, a csegei, margitai, böszörményi és újvárosi földek pusztával határos szegélyét. Megkereste a Völgyes partján sorakozó halmokat, az Árkus partján azt a helyet, hol 1773—95 közt az egyekiek tanyáztak. Sűrű liciumbokrok és apró kis laponyagok jelzik a táborozás helyét. A fent jelzett határok pásztorépítményei semmi jellegzetességet nem mutatnak. Az uradalmi pásztorok a régi formákat elhagyják. A kunsági legelők felkutatása biztat a legtöbb eredménnyel.

*

Lükő Gábor dr. múzeumőr a debreceni Vénkertben többízben, Böszörményben október 28-án, Nádudvaron pedig okt.

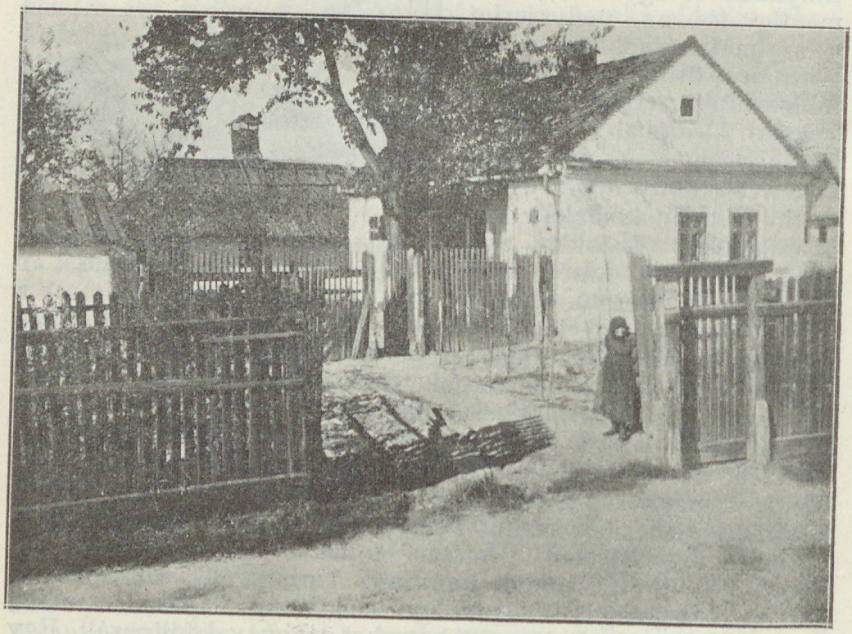


Fig. 6. kép.
Kettős udvar a debreceni Nádor-u. 10. sz. alatt.

30-án és november 9—11-ig járt néprajzi tanulmány- és gyüjtőúton. Különös gondot fordított a gazdasági udvar berendezésére, a szövés-fonás emlékeire, valamint a fazekas- és kovácsmester-

ség tanulmányozására. A felkutatott helységekben mindenütt megtalálta azt a régi kettős udvart, melyet a moldvai csángókról szóló könyvében már ismertetett. Ennek eredeti formája az Alföldön már ritka. Csak Nádudvaron talált egy telket, ahol a külső udvar még az állatok számára van berendezve. A lakóház legtöbbnyire a belső udvarban áll, de ma már az ólakat is ide költöztették és a külső udvarból kert lett. Az utcáról tehát csak két kapun, illetve a kerten át lehet az udvarra hajtani. Ilyen debreceni udvar (Nádor-u. 10). fényképét mutatjuk be (Fig. 6. kép.) Külső kapuja nyitva van, hogy a belső kerítés jobban lássék. A kép jobboldalán a lakóház, hátul egy régi szőlőbeli pajta látható.

Böszörményben csak a kettős udvar legmodernebb változatát találta meg. Újabban ugyanis a lakóházat a külső udvarban építik fel, s a belső udvar marad az állatok és takarmány számára. A kettős udvar természetesen mindenütt ritkaság már.

Igen régi típusú egyszárnyú kaput talált Nádudvaron. Hasonló szerkezetű kapuk történetével már szintén foglalkozott csángó könyvében és a Tiszavidékéről származtatta őket. Feltevését újabban gyüjtött vénkerti és Bocskay-kerti adatai bizonyítják véglegesen, itt t. i. nemcsak a kaput, hanem az egész kerítést is hasonlóképpen szerkesztik egybe. Egy ilyen kerítés részletét mutatjuk be a Vénkertből. (Fig. 7. kép.)

Igen szép, deszkából fűrészelt díszítéseket talált a nádudvari kiskapuk tetején, két egymástól elfordult kígyó vagy sárkány alakjában.

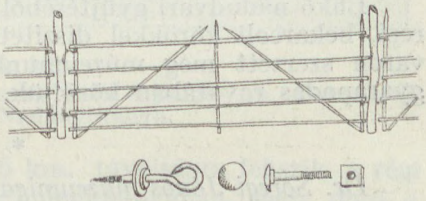


Fig. 7. kép.
Egyszárnyú kapu mintájára készült kerítés a debreceni Vénkertben.

A szövés-fonás csaknem teljesen idejét multa vidékünkön, a divat változásán kívül nagyban hozzájárult ehhez a kenderáztatás betiltása folyóvizekben, illetve az állóvizek kiszáradása. Ezért egyik legsürgősebb feladatául kendermunka szerszámainak összegyüjtését tűzte ki, és Nádudvaron több helyen meg is találta azokat. Böszörményben ilyenirányú kutatásai nem jártak eredménnyel. Itt a kovácsmesterséget tanulmányozta több műhelyben. Errevonatkozó jegyzetei és rajzai egy készülő nagyobb munkájának anyagát egészítik ki. Évekkel ezelőtt ugyanis Óromániа különböző vidékein és Székelyföldön tanulmányozta a kovácsmesterséget. A nádudvari „korsós" mesterséget idősebb Fazekas Lajos műhelyében tanulmányozta, ki még ma is csak máznélküli fekete edényeket készít. Mint a régészeti leletek bizonyítják, hasonló fekete edényeket többezer év óta mindig készítettek hazánk területén. Múzeumunk

néhai igazgatója, Ecsedi István többízben járt már idősebb Fazekas Lajosnál és sok szerszámot és edényt vásárolt tőle, Lükő tehát inkább a mesterség műszavait, illetve a fazekasmunka menetét jegyezte fel és a múzeumba nem szállítható tárgyakat rajzolta le. (Pl. kemence belső szerkezete.) Összegyüjtött adatai majd egy, a tiszántúli fazekasmesterséget ismertető munkájában fognak megjelenni. Itt csak néhány rövid mondást közlünk, melyeket idősb Fazekas Lajos szájából jegyzett le: A fazekasmesterség eredetéről itt Fazekas Lajos szerint *„azt mondják, hogy az ördög tanálta vóna eztet ki, osztán szárazon akarta (t. i. korongolni az edényt), de sehogyse sikerült neki. Mérgibe kicseppent a könnye, oszt elcsusszant... Úgy jött rá, hogy víz kell neki“* (t. i. az agyagnak).

Az idősebb emberek mindenütt tudnak sok ilyen régi mondát, csak össze kellene gyüjteni őket. Városunk keletkezéséről pl. szintén hallott Fazekas Lajos. Eszerint: *Debrecen helyén egy Döbrögi nevű gulyás gulyajáró-helye volt hajdan. Egyszer egy megvadult bika olyan nagy gödröt vágott itt, hogy ki sem látszott belőle. A gulyások egy hajó pénzt találtak a gödörben. Engedélyt kértek a kormánytól, hogy gulyástanyát építsenek ott. Ebből lett a város, neve pedig Döbrögi nevéből. Ma is mondják Döbröcennek is.* — A monda szépen magyarázza városunk gazdagságának és nagy gulyáinak eredetét.

Lükő nádudvari gyüjtéséből külön megemlítjük azt a szép régi, bekarcolt körökkel díszített ruhásládát, melyet Nádudvaron szerzett meg múzeumunk részére. Képét a múzeum gyarapodás rovatában közöljük.

*

Dr. Sőregi János múzeumigazgató 1937 május 11-én Szentandrássy Kálmán főjegyző bejelentésére *Bakonszegre* utazott, hogy megtekintse azt a lelőhelyet, honnan május 4-én a következő honfoglaláskori leleteket kapta: 1. nyakkarika bronzból, négy huzalból sodorva, hurkos kapcsolóval; 2. szívalakú csüngő, kéttagú, bronzból, hat és fél pár; 3. karperec bronzból és hasonló töredékek; 4. pityke félgömbalakú bronzból; 5. hajgyűrű-töredék és 6. szíjvég csuklós pántocskával, bronzból. (Fig. 8. kép.) A berettyóújfalui állomástól szekéren ment Bakonszegig, a bihari síkságokat jellemző szokatlanul gazdag madárvilágot figyelve meg. Ez a vidék is olyan vad, gazos, fésületlen, mint Zsáka és Komádi határa. Van a vidéknek valami nyersesége, különösen a falu északi és nyugati oldalán, mintha kevés volna a munkás kéz, vagy a hajdani mocsárvilág küzd ma is még az emberi kultúrával.

Bessenyei György sírját a Berettyó védtöltése tövében a községi előljáróság kezeli. Fiatal fáival, szerény kerítésével az

egész belevész a tájba. Előtte legelő, mögötte bolgárkertészet. Lehetne a sírja egy falusi kántornak is, akit valami oknál fogva nem engedtek a közös temetőbe. De valahogy ez az állapot illik a „bihari remetéhez", aki rideg magányában még ilyennek sem kívánta sírhelyét. Megnézte a Nadányi-kastélyt is, mely valamikor náddal volt fedve.

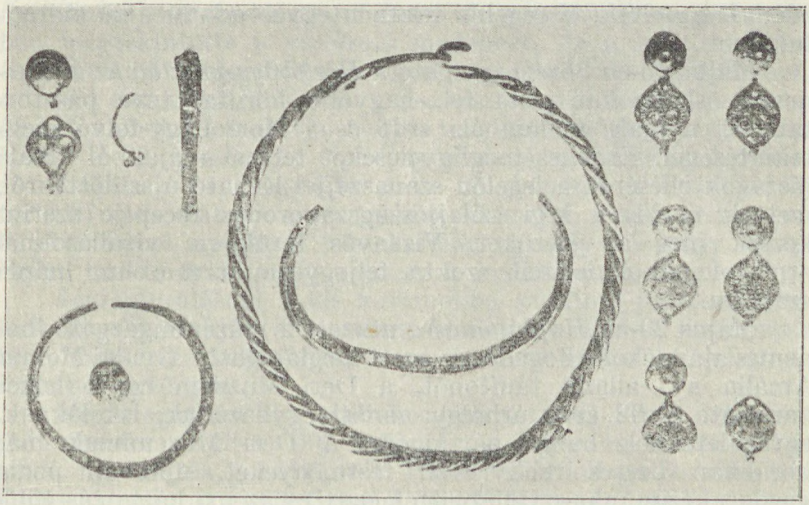


Fig. 8. kép.
Honfoglaláskori leletek bronzból, lovas vitéz sírjából. Lh. Bakonszeg, Bihar vm., Nadányi-tanya.

A lelőhely a falutól É-ra 5 km. távolságra fekszik, a régi Nadányi-tanya helyén nyitott homokbányában, mely most a Szolnokról odakerült Sramkó György tulajdona. Így kiderült, hogy ezen a helyen 1898-ban Cséplő Péter nagyváradi múzeumőr és Középesy Gyula segédőr végeztek ásatásokat, leletek után kutatva. (Arch. Ért. 1899. évf. [XIX. köt.] 360—366. oldalain.) Jelenlegi tulajdonos a régi tanya helyéről homokot árul s így került elő egy újabb sír a lócsontokkal. A munkások nem eléggé megbízható elbeszélése szerint a lókoponya a vitéz feje mellett volt. Töredéke és a vitéz koponyája is előkerültek az újra felásott sírból. A sír KNy-i irányú volt, fejjel Ny-nak. A kutatóárkok közelében újabb sírokat nem találtak. A bányagödör másik oldalán egyetlen melléklet nélküli sír került kibontásra. Fejjel Ny, lábbal K felé, hanyatt feküdt, kezeit hasán tartva. A felszín alatt 120 cm. mélyen, egész hossza kissé kihajló lábszárakkal 156 cm. volt. Tekintve a honfoglaláskori temetők kis terjedelmét, ezen a helyen rendszeres nagyobb ásatás nem látszik szükségesnek.

Az emberi koponya láttára egy bakonszegi munkás elbeszélte, hogy egyik nagyon félénk és ijedős gyermekének az anyja koponyacsontot porrátörve kevert az ételébe. Mióta megette a gyermek, nem fél senkitől és semmitől.

Szentandrássy Kálmán főjegyző a távozó múzeumigazgatónak 2 drb csiszolt kőbaltát és 2 drb kővésőt adott át a múzeum részére. Lh. Bakonszeg, Sárállás nevű falurész. Állítólag agyagedényben voltak. E régebbi leletnek egyéb adatai nem maradtak fenn.

Május 15-én Sőregi igazgató a *Hortobágy-pusztán* az Árkusmenti őshalmokat járta fel, nagyobb körutat téve pásztortanyák, nyájak, malomházi erdő és a Hortobágy-folyó megtekintésével. Érdekes megfigyeléseket tett a nyájakból kiváló jószágok elléséről, a legelőn szanaszéjjel látható újszülöttekről, melyek ma is a régi szilajjószágszaporodás receptje szerint kezdik meg az életüket. Vizenyős területen, vízállásoknál ornithologiai észleleteit szokta feljegyezni a múzeumi napló számára.

Május 20-án *Hajdúnánásra* utazott a múzeumigazgató, hol nemes ajándékok elfogadása végett meglátogatta Gyulai Molnár Amália ny. állami tanítónőt, a Déri Múzeum egyik lelkes barátját. A 82 éves úrhölgy nánási egyházának, iskoláknak, egyesületeknek buzgó pártfogója. A Déri Múzeumnak már korábban becses relikviákat, festményeket, újabban pedig gazdag kézimunka-mintagyüjteményt és az úri háztartás több érdekes tárgyát ajándékozta. Továbbá nagylelkűen megengedte, hogy Sőregi igazgató könyvtárának egész anyagát átnézhesse s abból mindazt kiválogathassa, amelyre a múzeumnak szüksége van. Néhány becses debreceni nyomtatvány gyarapította így a múzeum ereklyekönyvtárát. A múzeum vezetősége e helyen is mély tisztelettel fejezi ki hálaját a nemesgondolkozású Gy. Molnár Amália úrhölgy iránt, aki tetteivel mutatja meg, hogy egy magyar honleánynak mi a kötelessége hazája és annak kultúrája iránt. — Sőregi igazgató Nánás falusias részét is bejárta és a főutcán megtekintette a Szalay-család ősi, náddal fedett házát, Szalay Emma úrhölgy szíves engedelmével. Ragyogó tisztaságú szobákban biedermeier-bútorok között talált egy debreceni zenélő-órát, melynek számlapján : „Alex. Greff Debretzin" felirat olvasható. A keretezett festmény az óra alatt Hora és Kloska oláh lázadókat ábrázolja. Az egész 80×60 cm. nagyságú. Az egyik szobában ovális keretben miniatür festmény Előri Fülöp Sámuelt, Zemplén megye egykori főorvosát ábrázolja, akinek öccse volt Előri Fülöp Gábor, pataki superintendens. Két ablakban viaszvirág vagy hója zöldelt.

Egy letűnt és a tudósok részéről mostoha kezelésben részesült világ, az úri középosztály relikviáinak őrizője a Szalay-

ház, melyhez hasonló még annyi van az országban, de már csak pár évig, amíg a magaskorú, régi nevelésű családsarjak féltve gondozzák azokat. Ha ez a generáció kihal, szétszedik a régi berendezéseket s hírmondó marad csak itt-ott belőlük. Leírásuk, feldolgozásuk a legsürgősebb teendők közé tartozik.

Május 30-án Sőregi igazgató résztvett a debreceni *Juhtartó Gazdák Egyesülete* 60 éves fennállása alkalmával a hortobágyi nyíróhodálynál rendezett *jubileumi ünnepségen*. A reggeli órákban megtekintette a víztároló medencét. Az a hely, ahol ős- és rómaikori lakógödröket s egyéb üregeket tárt fel 1935-ben, a tároló északi gátján belül, a duzzasztott víz dacára, szárazon áll ki a vízből. Ez mutatja, hogy a telep az ősidőkben is szárazon állott. — A gazdag és egyre gyarapodó madárvilág fajainak számbavétele és lejegyzése után fényképezte a nyíróhodály melletti szekértábort, mely gyékényekhóival, legelésző lovaival keleties képet nyujtott. A szekereket egy-egy fiú- vagy leánycseléd szokta őrizni, míg a gazda a kiállításon mulat.

Jószágbírálásnál a kis karámokba szorított juhokat juhászok kezelik, rakják az asztalra és vissza a földre. Gyakorlott kéz, hozzáértés kell ahhoz, hogy ilyenkor embernek, állatnak baja ne történjék.

Meglátogatta a kismesterek sátorait. Orosz József debreceni gubásmester (Nyíl-u. 69) szép fürtös fehér és fekete gubát árult, úgyszintén gubatakarót. Rajta kívül két gubás van még Debrecenben : az egyik Szina János (Bekecs-u. 7. sz.), a másik Köblös József (Galamb-u. 6. sz.). Utóbbi gubát már nem csinál, csak takarót. — Mihalkó balmazújvárosi kalaposmester sátrában pásztorkalap-típusok voltak láthatók. — Szikszai Gyula balmazújvárosi kovácsmester réz- és vas-juhászkampót (húzó) árult különféle kivitelben. Évente elad 400—500 darabot. Csengőit Tisza Nagy Imre, illetve fia, László készítette Böszörményben. Szikszai sátrában különféle pergő és kolomp (harang) nagy választékban állott a pásztorság rendelkezésére. Mindegyiknek más a szava. Ez pedig a vegyítéstől függ és attól a két kis horpadástól, mely a kolomp két oldalán, az ütő végének magasságában kívülről látható. A kolompokat nem Szikszai, hanem egy Kenyeres Lajos nevű mester készítette, aki jelenleg Csehszlovákiában, Jósván él. Onnan kénytelen Szikszai magas vám mellett hozatni a hortobágyi harangokat, pergőket. Bevallotta, hogy ő nem tudja a kolomp hangját eltalálni, nem tudja az anyagát kellőképpen vegyíteni. A pásztorok nem veszik az ő készítményeit, Kenyeres pedig nem árulja el a mesterségét.

Érdekes látványossága volt az ünnepélynek a juhnyírás bemutatása. Hozzáértő falusi emberek a nyírók, akik az egybefüggően lenyírt gyapjút drótasztalra teszik. Azon lehull a cafrangja s akkor zsákba teszik, abba a hatalmas gyapjú-

zsákba, mely ilyenkor felakasztva lóg és benne egy gyermek tapossa keményre a gyapjút.

Mindenféle pásztormutatványok műsorszerinti produkálásai ilyenkor rendszerint nem sikerülnek és azért célszerűtlenek.

Június 6-án Sőregi igazgató a *Hortobágyi Múzeum* újrarendezése és gyarapítása ügyében tárgyalt a helyszínen Schenk Jakabbal, a Magyar Madártani Intézet igazgatójával, aki akkortájt a Halastó madárvilágát tanulmányozta. Schenk igazgató megadta a pusztai múzeum madárgyüjteményére vonatkozó szaktanácsait. Ugyanaznap a múzeumigazgató megtekintette a *csárdabeli vendégszobáknak* magyaros ízlésben, egyenesen a naív pásztorművészet motívumainak felhasználásával, Mallász Gitta budapesti iparművésznő által készített díszítéseit. Az idegenforgalmi központ vezetőségének törekvése dícséretreméltó. Az idegennek minden vonatkozásban magyarosat kell nyujtani. A kiváló iparművésznő éppen az által, hogy elgondolásait a keresetlen naivság és primitívség jegyében jutatta kifejezésre, fel tudta ébreszteni minden szobában azt a hangulatot, melyet ilyen helyen mindenki szívesen élvez. A Déri Múzeum tárgyi anyagával állott a művésznő rendelkezésére.

*

Július 8-án a már elkészült *díszítéseket* újra megtekintette Sőregi igazgató a *csárdában* s megtette észrevételeit. Ugyanaznap alkalma nyílott a *törzsgulya* tenyészállatainak törzskönyvezéséhez szükséges *bélyegzést* végignézni. A vásártéri karám elkerített részébe terelik a kiválogatott teheneket és borjakat. 8—10 gulyásbojtár áll rendelkezésre ez állatkínzó művelethez. A számadó kijelöli a sorrakerülő jószágot és egy gulyás hosszú rúdra akasztott kötélhurkot lök a jószág szarvára, borjúnak a nyakára. Két bojtár ekkor elkapva a kötél végét, szorosra húzza a hurkot s megkezdődik a küzdelem, az állatnak a karámhoz való húzása. A markos legények a kötél végét egyszer a karám gerendájára csavarják s mikor a kétségbeesetten ide-oda ugráló, kapálódzó, bőgő állat hánykolódásával véletlenül lazít, abban a pillanatban közelébb rántják a gerendához. Végül is feje a gerendához ér s akkor a tehénnek a szarvára sütik a jelzést, borjúnak pedig a fülére nyomják. Utóbbit lángkorommal kenik be s a pásztorok „detoválás"-nak nevezik (tetoválás) a durva műveletet. A szarvjelzéshez széntűzben izzított vasbélyegzőt használnak. A törzskönyvezést a minisztérium kiküldöttje végzi.

Előfordul, hogy nagy, erős marhával nem bír a bojtárság. A halálra ijedt jószág megveti a lábát s egy lépést sem enged tovább. Akkor nagy üggyel-bajjal a derekára, a hátsó combja felé hurkolnak egy kötelet. Jól meghúzzák, mire az állat meg-

tántorodik és összerogy. A pásztorok magyarázata szerint olyankor a veséjét szorítják meg, amit nem bír a szegény jószág elviselni.

Erős, őrült bakkecske módjára ugráló bikaborjúnak az alsó állát és a farkát igyekeznek megragadni s úgy húzzák a karám gerendájához.

Ha a számadó sokáig válogat vagy noteszből okoskodik, a bojtárok a karám tetejére ülnek és boroznak. A jó számadó fejből tudja, hogy melyik állat kié, melyik a borja stb. A szörnyű és kínos tusakodást a rekedten bőgő állatok hangja és a pásztorok örökös káromkodása kíséri.

Július 14—22-ig végezte el Sőregi igazgató *szamosmenti kutatóútját* és augusztus 23—31-ig a VII. panyolai ásatást. Mindkettőről részletesen „*A panyolai Tiszáról végig a magyar Szamoson*" c. külön dolgozata számol be a következő fejezetben, a magyar ifjúság, a művelt nagyközönség érdeklődését szemelőtt tartva.

Október 11-én *Kunhegyesen* fordult meg a múzeumigazgató hivatalos kiküldetésben. *Özv. Szilassy Kálmánné* vagyonának alapítványképpen való felajánlása ügyében kellett tiszta képet teremteni, hogy vajjon a jószándék arányban áll-e az elfogadás lehetőségével? Bizony azok az elgondolások, melyek a Kakatparti elaggott ház úrnőjét, Lévay József debreceni szerelmének, Pápay Zsuzsikának leányát foglalkoztatták, nem bizonyultak életrevalónak.

Sőregi igazgató kunhegyesi időzését felhasználta arra, hogy megtekintse az 1859-ben épült öreg szélmalmot, mely jelenleg Komlóssy András szélmolnár tulajdona. Ez az ember a malomszerkezet helyett saját perpetuum mobile-kísérleteit mutogatta dühös elkeseredéssel, mániákus beteg lelkével. A két vitorlás malom első emeletén helyezte el dőre machinációit. Egy szélmalomszerű alkotmány, ha forgatta a vitorláját, egy csőben búzát forgatott fel és alá. Egy másik kelepekkel és kerekekkel felszerelt gépezet korpát folyatott körbe, ha hajtotta. Egy harmadik tákolmányon két szélkelep ellentétes irányban forgott. Egy negyedikben nagy agyaggolyók hevertek érthetetlen adogató szerkezetek alatt. A beteg ember magából kikelve szidta az urakat, akik egyedül okai gépei sikertelenségének. Azonban „legtökéletesebb" alkotását nem a malomban, hanem a malom melletti lakóház egyik félreeső kamarájában tartotta. Kivételesen ezt is bemutatta.

Kb. 2 m. hosszú, 1 m. széles és 180 cm. magas alkotmány, mely csupa kerék, henger, csavar, kelep értelmetlen és zagyva összetákolása. Szíjak és fogaskerekek közvetítik a mozgást. Egyes alkatrészek a cséplőgép szerkezetét utánozzák. A molnár dühösen ragadott meg egy oldalra helyezett nagyobb kereket és félőrülten magyarázva kezdte forgatni. Erre a gép minden

porcikája megmozdult, csattogott, nyiszorgott, zörgött és zakatolt, fülsiketítő lármát csapva...

Mikor Sőregi igazgató mind a beteg ember, mind a gép láttára borzadva kezdett visszahúzódni, a szelíd molnárné biztatta : „Tetszik látni milyen okos ember ! Nem haragszik az, csak olyan hangos természetű, mert éjjel-nappal ezt javítja..."

Komlóssy vadul csapkodta a fejét, újra szidta az urakat és felkapva egy pisla petróleumlámpát, ordítva világított alkotása legfontosabb alkatrészére, a felsőrészen szabadon forgó kerékre : — Uram ! lássa ! Ennek kellene mindíg örökké forogni, de nem forog, mert az urakkal az Isten sem tud beszélni !

Valóban a főhajtókerék elengedése után a gép azonnal megállott, a szabadon forgó kerék is nemsokára elcsendesedett, csak egy öntüzében pusztuló szegény magyar ember forgatta tovább beteg lelkében elérhetetlen lázálmait, rögeszméjét : az örökmozgógépet. Lehet, hogy valamikor az ősidőkben egy ilyen lélek konstruálta meg a legtökéletesebb népi technikai találmányt : a szélmalmot !

Ha valamikor szó lesz arról, hogy a Hortobágyon szabadtéri múzeumot kell felállítani, a kunhegyesi szélmalom erre a célra felette kínálkozik. Három kőre jár. Szerkezetén újabb változtatás nincs.

November 18-án Sőregi igazgató az elhanyagolt *gúthi középkori templomrom* rendbehozása és környékének rendezése céljából az Erdőigazgatóság két mérnökével kiutazott a debreceni határhoz tartozó Gúthra és a helyszínen részletes tervet dolgozott ki debreceni földön látható, az egyetlen középkori építészeti emlék megmentése ügyében. A Műemlékek Országos Bizottsága e romokat eddig kezelésbe nem vette. A Déri Múzeum a megóvás érdekében megkereste a nyíradonyi főszolgabírót is. A kerítési és parkozási munkálatok 1938-ra tartoznak.

Végül december 14—20-ig hivatalos kiküldetésben Budapesten tartózkodott, hogy *Déri György ezredes* néprajzi gyüjteményét megismerje, annak felajánlása ügyében szakemberekkel tárgyalásokat folytasson és a gyüjteményt értékelje. Ugyanakkor három napig a Nemzeti Múzeum új berendezését tanulmányozta. Előbbiről bővebben a 8. fejezet szól.

7. fejezet.

A panyolai Tiszáról végig a magyar Szamoson.

A VI. és VII. panyolai ásatás és a szamosmenti kutatóút ismertetése.

Dr. Sőregi János alábbi feldolgozása a magyar ifjúság, a művelt nagyközönség részére készült.

Első rész.

Gondolatok indulás előtt.

Ifjú korom óta ébren él bennem a vágy a magyar föld és népe minél alaposabb megismerésére. A régész ásójával, az etnografus figyelő szemével, a természetszerető ember lelkesedésével járom az országot, hogy vágyam mielőbb teljesülhessen.

Örömmel ragadom meg az alkalmat, hogy ezen a helyen a Bevezetőben hangsúlyozott elv alapján ne száraz leírást és ismeretetést adjak, hanem olyan feldolgozást, mely az olvasót szórakoztatja és egyúttal tanítja is.

*

Soha nem irígyeltem a világjárókat, mert engem elsősorban érdekel a magyar föld és népe s csak azután az idegen nagyvilág! Szerintem az volna a legegészségesebb gondolkozás, ha senki közülünk nem vágyna addig a Nílusra, míg a Tiszát végig nem hajózza! Ha az amerikai milliomosok taorminai villái kevésbbé izgatnák képzeletünket, mint az alföldi nádfedeles úri kastélyok, melyek magyarhoni különlegességek![1] Én nem mosolygom le azt a magyar embert, akire a görög-római antik műveltségnek világszerte bámult romhalmazai nincsenek hatással, ellenben megilletődve álldogál egy híresneves bedőlt csárda előtt és minden sors előtt, mely magyar földből sarjadt.[2]

*

Az út, melyre felkészültünk és amelynek leírását adjuk, kutató-út, de se nem tisztán régészeti, se nem tisztán néprajzi vagy ezekhez hasonló. Inkább teljes és tökéletes megbecsülése önmagunknak minden vonatkozásban, éspedig a szent rög biztosításáért, melyhez életünk és létünk tapad. Ezzel a magyar ifjúságnak akarunk útmutatóul szolgálni.

*

Téved, aki azt hiszi, hogy az őskorból csak *tárgyi emlékek* maradtak reánk. Hazánk őskoráról nemcsak annyit kell tudnunk, amennyit a földben rejlő őstelepek, sírmezők, rejtett kincsek őríztek meg számunkra! Nemcsak a tárgyaknak, a szellemi életnek is megvannak az ősforrásai, csak fel kell kutatnunk. Az élet folytonossága őrzi azokat a gondolatokat, melyek ma is olyanok, mint hosszú évezredekkel ezelőtt. Ezek az *ősgondolatok*, melyeket éppen úgy fel kell kutatnunk, mint a tárgyi emlékeket!

Az élet folytonossága őrzi azokat a *szokásokat*, melyek a természet rendje szerint ma sem lehetnek mások, mint az emberi művelődés kezdetén. Összokása minden élőlénynek van a létfenntartásért folytatott legelemibb funkciók révén. Magunk és környezetünk életéből meríthetjük ki e pompás kincseket.

A természet állandó változhatatlan erői, törvényei őrzik azokat *a tájakat*, melyek lényegbeli változás nélkül ma is úgy ragyognak az Isten fényében, mint szellemi ébredésünk első korszakában. Mennyi *őstáj* van mindenfelé, csak legyen szemünk, ránevelt lelkünk azok meglátására és átérzésére! Az őstájak felkutatása, megörökítése a nemes feladatok egész özönét tárja elénk, a tudomány, művészet és a nemzeti eszme javára!

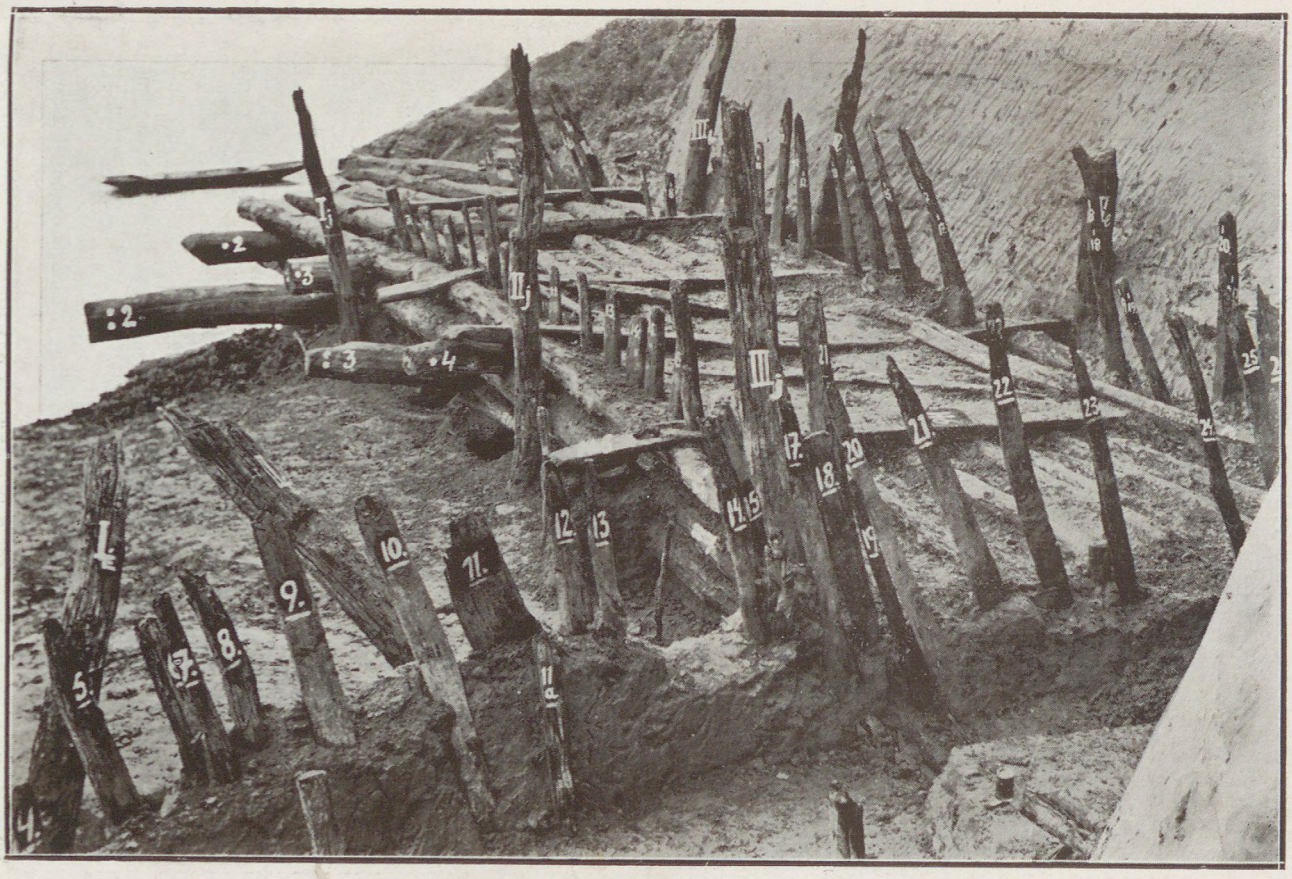
*

A magam részéről mindig szűkkeblűnek éreztem azt a tudományos törekvést, mely azt hiszi, hogy kizárólagosan csak az érték, ami népi, ami egyszerű, ami *néprajz* vagy népművelés. Pedig fajtánk összességének csak egy része maga a nép, ha mindjárt a zöme is. Amennyiben a szószerkesztés a népre vonatkoztatva helyes, úgy elvitázhatatlan, hogy van nemcsak néprajz, hanem van *úrrajz* és van *főúrrajz* is, csak e két utóbbit is, mint tudományt meg kell teremteni az anyag és szellem szoros összefüggése jegyében!

Második rész.

A panyolai tölgyfaépítmény az ujabb ásatások megvilágításában.

Az elmondottak jegyében kezdjük utazásunk leírását Panyolával. Ezt a Szamos jobbpartján fekvő ősi magyar községet választottam kiindulópontul, mikor szamosmenti kutatóutam tervét véglegesen kidolgoztam. Panyola kb. 9 km.-re fekszik a Szamos torkolatától visszafelé.[3] A Szamosköz keskeny szögébe szorult határa É. felé a Tiszára támaszkodik, sőt egy helyen, szabályozási átmetszés következtében, a Tisza jobbpartjára is átnyúlik. Ez a szívalakú hurok, melyből valamikor a tutajosok csak nagysokára tudtak kivergődni, jóformán



A panyolai palánkvár ÉNy-i sarka a III. feltárás után. A kettős töltöttpalánk megmaradt talapzatának s elől az egyszeres palánk karósorának legszemléltetőbb fényképe. A talapzat keresztmetszete a 10. képen (35. lap).

Tafel I. tábla.



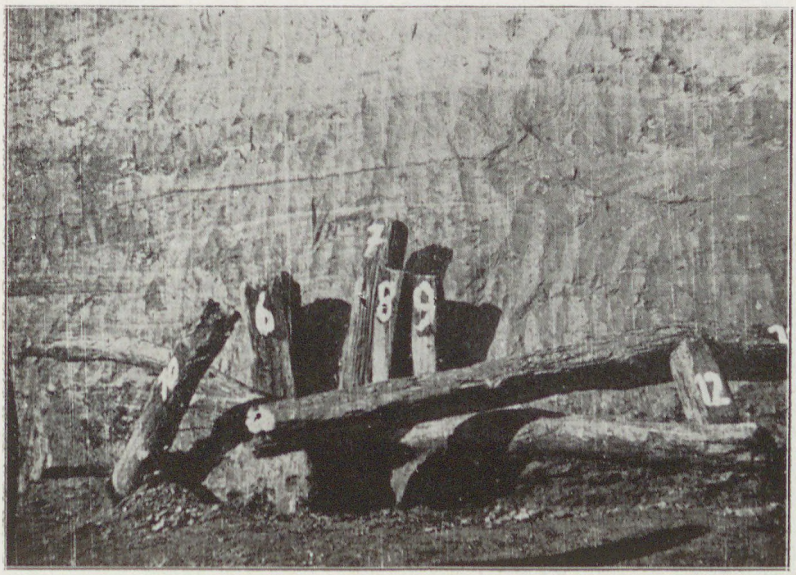
1. A panyolai Zsaró-kert a Tisza balpartján, a gulácsi túrtői palajról nézve. A palánkvár romjai az itteni szakadó partból kerülnek napfényre az árvizek rombolásai és szakásatások útján.



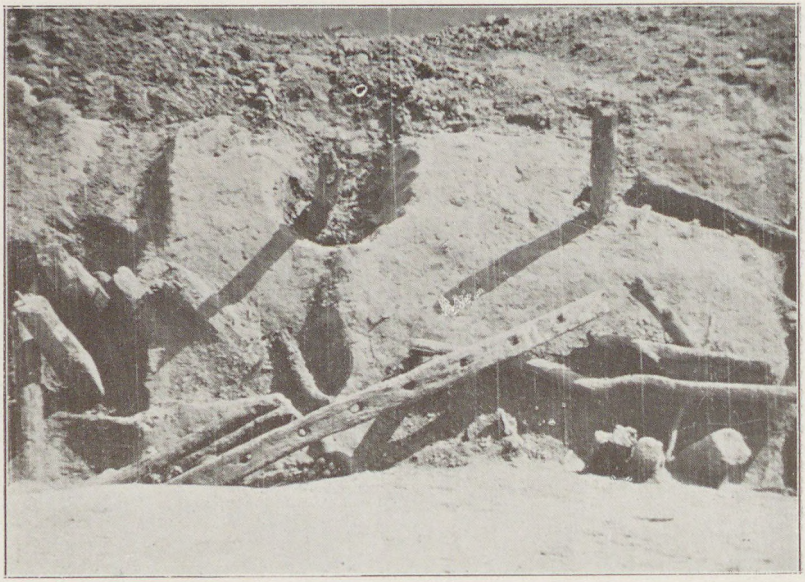
2. A Zsaró-kert árvízrombolta Tiszapartja a VI. ásatás megkezdésekor. Munkásaim a ledőlt fákat, bokrokat eltávolítják, hogy a 7 m. magas partot ferdén lenyeshessék.



1. A VI. panyolai ásatással feltárt alacsony cölöpök DK felől nézve. Ezek a három első ásatással feltárt és felszedett palánkon belüli cölöpépítmények romjai.



2. A VI. feltárás egyik cölöpcsoportja. Elől a 12. sz. cölöpön nyugvó, lyuksoros talpgerenda, oldalt dőlve. Hasonlók a későbbi ásatásokból is kerültek elő. Bizonyára sövényfalú cölöpösházak talpgerendái voltak.

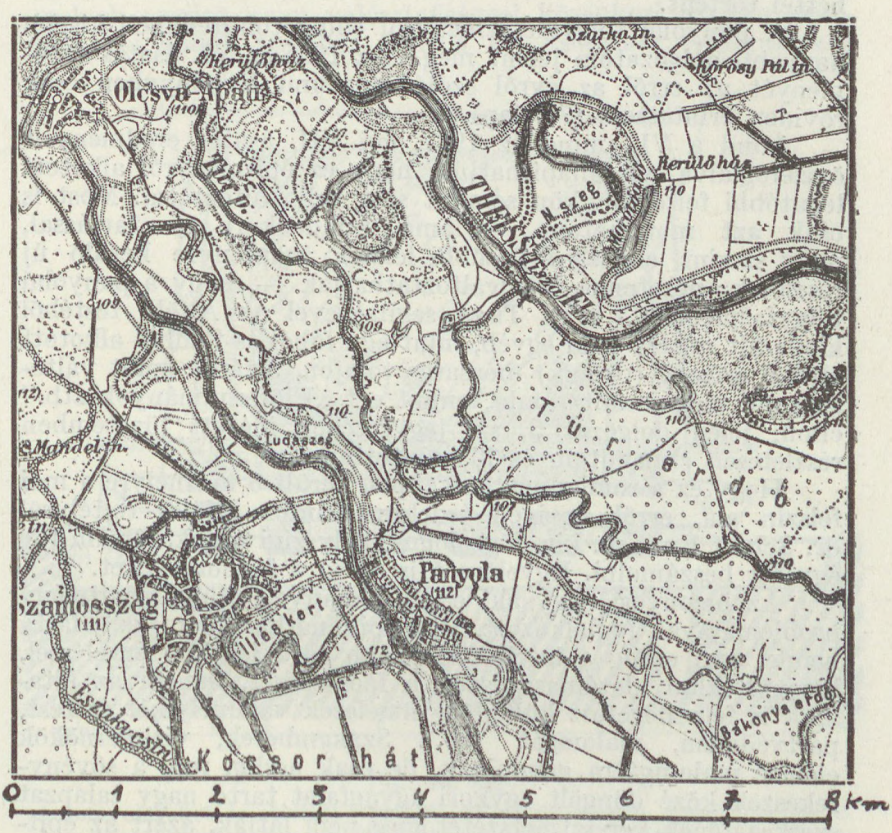


1. A VI. panyolai ásatással feltárt épület-alkatrészek a 7 m. magas partról, felülről nézve. Jól látszik a talpgerenda lyuksora.



2. Sátortanyám a túrtői palajon, a parti füzes tövében, a VI. ásatáskor, 1935-ben. Az asztaltól balra féleresz, előtte köcsögfa, id. Szőke Sándor süllőhalász és megette szák s száradó horogzsinórok.

oda térve vissza, ahol bekanyarodtak, a 75,000-es katonai térképen Nagy Szeg megnevezéssel látható. (Fig. 9. kép.) Ez árnyas, diófás Tiszakert[4] megközelítése végett az érdekelt panyolai gazdák a Tiszán révjáratot tartanak fenn, melynek


Panyola
Ludasszeg
Kossor hát
Túr-erdő
Szamosszeg
Mandel m.
Kőrösy Pál tn.
Szarka tn.
Ipsilon-csat.
Ipsilon-csat.
Tiszakert
Tiszakert
Tiszakert

Mielőtt azonban ennek a gyönyörű kutatóútnak az ismertetésébe kezdenék, foglalkozom a panyolai tölgyfaépítmény legújabb leleteivel, a VI. és VII. ásatás eredményeivel, bár az előbbi 1935-ben, utóbbi pedig a szamosmenti út után néhány héttel történt.

A panyolai tölgyfaépítményről eddig többrendbeli kisebb nagyobb dolgozatom jelent meg.[5] Az 1935-ös VI. ásatás eredményét az erről az évről szóló múzeumi Évkönyvben csak röviden érintettem (76. lap).

Mind a VI., mind az 1937. évi VII. ásatás eredményeit összefoglalva, megállapíthatjuk, hogy ez építményről alkotott legutóbbi feltevésünkön semmit sem kell változtatni. Most is csak azt mondhatom — ama mindenkori fenntartással, mely szerint esetleges későbbi leletek, napfényre kerülő új részletek nézetemet megváltoztathatják —, hogy a panyolai tölgyfaépítmény, ez a Tisza segítségével az Alföld testéből kioperált rejtély nem egyéb, mint egy fából és földből alkotott alföldi erősség (palánk) mocsaras talajon, ártérbe épült változatának megmaradt romja, amint ezt „Előtanulmányok stb." című, jelen dolgozat 5. sz. jegyzetében idézett füzetemben részletesen elmondtam és bizonyítottam.

Hogy ez a romhalmaz miképpen került 6 m. mélyre a mai felszín alá, erről az igen érdekes, szintén alföldi rejtélyről dr. Scherf Emil m. kir. főgeologus, helyszíni munkatársam fog egyszer beszámolni. Egyelőre ő is várja a fejleményeket.

Az bizonyos, hogy aki eddig a panyolai tölgyfaépítmény problémájával foglalkozott, első pillanatban nem azt látta benne, ami eddig a legelfogadhatóbb és a legtöbb érveléssel, bizonyítékkal alátámasztható: a faerősséget, hanem az általunk is felemlegetett különféle elméletek valamelyikét (úttest, partvédelem, malomgát stb.). Szakemberek, vízimérnökök eleinte malomgátra gondolnak, de csak addig, míg a sövényrekeszek közé döngölt egykori agyagfalat tartó nagy talapzat szerkezetének keresztmetszetét meg nem látják, azért az építményre vonatkozó két legfontosabb ábrát jelen dolgozatomban újra leközlöm. (Taf. I. tábla és Fig. 10. kép.)[6]

Míg az első négy ásatással a kettős töltött palánk nagy talapzatának és a hozzá csatlakozó egyszeres palánknak feltárását és felszedését végeztük el, addig az V. ásatástól kezdve a feltárási munkálatok a védőfalakon belüli, tehát a védett és lakott terület egy kis részét hozták napfényre.

Az V. ásatás a nagy fatalapzat belső oldalán 2 m. széles sávot tárt fel. Itt mutatkoztak először a település, a lakóhelyek cölöpmaradványai (12 drb 60—120 cm. magas cölöp), rőzsefonadékkal keveredett szarufák, szaruülők, egy 4½ m. hosszú tölgyfalétra félága, megmunkált ágas, lyuksoros talpgerenda stb. Az egész romhalmaz mintegy 18 m. hosszúságban.[7] Ezek

a leletek a kételkedőt is kezdték meggyőzni arról, hogy ezen a helyen a további kutatás minden fáradságot és áldozatot megérdemel. Különösen lelkesítőleg hatottak azok az egyre határozottabban kidomborítható nézetek, megállapítások, melyek szerint nagy valószínűséggel középkori magyar építménnyel állunk szemben. Már a IV. ásatáskor előkerült két

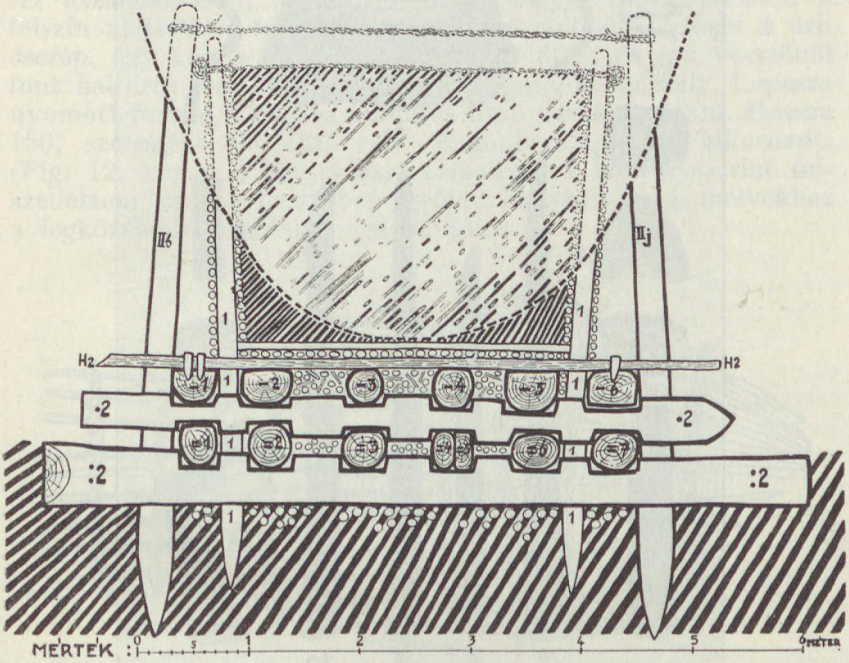


Fig. 10. kép.

A panyolai kettős töltött palánk és talpazatának keresztmetszete. A rekonstrukció világosan feltünteti a döngölt agyagfal és a mesterien összeácsolt tartó talpazat szerkezetét. A pontozott vonalon felüli rész elpusztult, az alsó épen megmaradt. Szerző eredeti felvétele.

edénytöredék a törmelékből, de ezek annyira jelentéktelen darabkák voltak, hogy azokra több oknál fogva építeni nem lehetett. De az egész faalkotmány alkotórészeinek megmunkálása, azok összeácsolása és a VI., 1935 évi ásatás eredményei mégis csak arra mutatnak, hogy a panyolai építmény keletkezésének idejét a magyar középkorban vagy legalább is ahhoz nagyon közel kell keresnünk.

Magam rajongva szeretem az őskort, lelkesedni tudok minden cserép- vagy kőtárgyért, de ha arról van szó, hogy saját fajtám multjára deríthetek szerény mécsvilágot, kétszeres lelkesülés tölt el.[8] És ez így van rendjén!

A VI. panyolai ásatás 1935 augusztus 26-tól szeptember 1-ig tartott. Mint minden alkalommal, ezúttal is pontos naplót vezettem, sok fényképfelvételt készítettem, lejegyezve, meg-

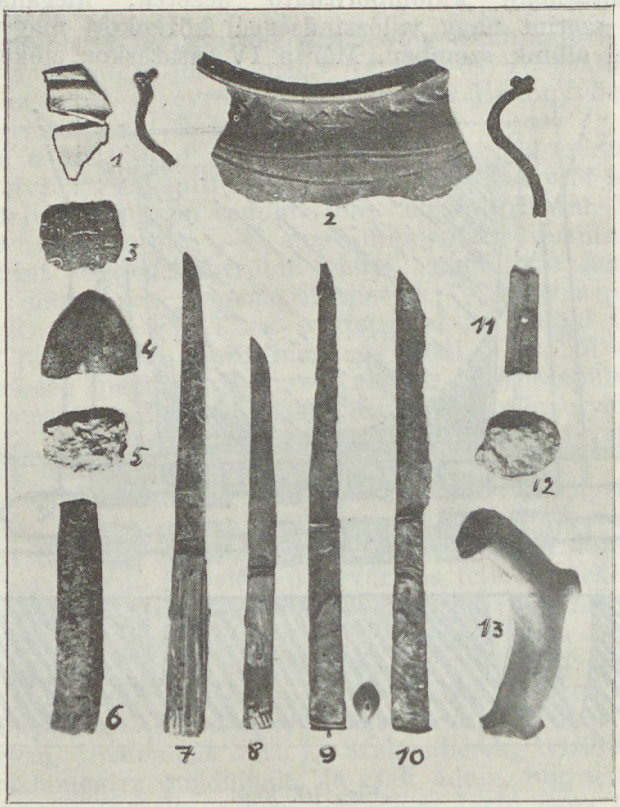


Fig. 11. kép.

Leletek a panyolai palánk romjaiból. 1—4: középkori cserepek (XIII—XIV. sz.) az V. és VI. ásatásból; 5 és 12: jáspopál- és riolit-kavicsok a VII. ásatásból; 7—10: úri nyeles kések vaspengével (XV—XVI. sz.) a VI. ásatásból; 11: késnyél töredék vasból a VI. ásatásból és ugyanonnan származik a 13. sz. alatti agyagkorsó csecses füle a XVIII. századból, mely a lelethez keveredhetett. (A cserepeket Höllriegl József főigazgató, a kavicsokat Hoffer András dr. egyet. rk. tanár határozta meg.) A késekhez hasonlók vannak a Nemz. Múzeum tört. osztályában. Az összes tárgyak kb. $^1/_3$ nagyságban.

örökítve mindent, ami szépet, érdekeset hallottam és láttam.[9] Az ilyen naplók valamikor becses forrásművei lesznek a magyar föld és népe életének.[10]

A lelőhely hosszában munkásaimmal a partot lenyesettem s ezáltal az eddig feltárt, pontosan felmért, lerajzolt és fény-

képezett területhez új részleteket hoztunk napvilágra. A lyuksorral ellátott, cölöpökön nyugvó talpgerenda újabb része került elő. A kitűnően hegyezett tölgyfacölöpöknek egész sorát (17 drb) találtam ismét. Kettőnek a felső vége égéstől volt elszenesedve. Egy mellé gyámolkarót vertek s a kettő közé még egy harmadik erősítő kis karót, melyet a panyolai ember „*titók*"-nak nevez. Az egyszeres palánk cölöpjei folytatódtak. Az uszadékfákkal, rőzsetörmelékkel vegyes romhalmazból, a felszin alatt 6 és fél méter mélyen, a cölöpök tövénél 4 drb cserép, egy köpűs vastárgy, 4 drb nyeleskés és egy vesszőből font haltartó kerültek ki. Utóbbi fűzgallyból készült. Laposra nyomott formáját óvatos kibontás után lerajzolhattam. Hossza 150, szélessége 60 cm. volt. Különben teljesen elkorhadt. (Fig. 12. kép.) A feltárt összes faanyagot szokás szerint felszedettem, csak a parttőben levőket hagytam meg, melyekhez a legközelebbi ásatáskor igazodunk.

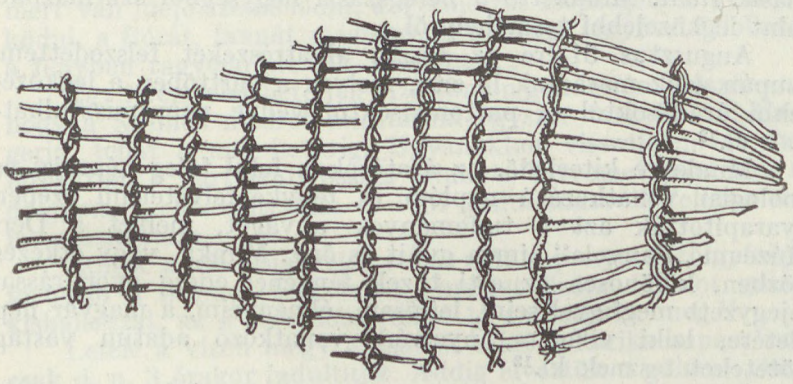


Fig. 12. kép.

Haltartó maradványa a VI. panyolai ásatásból. 6 és 1/2 m. mélyen a felszin alatt, a cölöpös romok mellett, agyagba ellapulva feküdt. Levegőre jutva porrá mállott. Középkori magyar halászeszköz. H. 150, legn. sz. 60 cm. Szerző eredeti rajza után.

A VII. panyolai ásatás hivatali elődöm váratlan elhalálozása miatt két év mulva, 1937 augusztus 24—31-ig folyt le. A gulácsi oldalon, a túrtői palaj (= lapály) víz alatt volt akkor s azért a Zsarókert szilvafái alatt, a balparton ütöttem sátort. Különben a nyílt sík palajt, mint tanyázó helyet, jobban szeretem az erdőnél. Ösztönösen érzi az ember, hogy a síkon szét lehet tekinteni, minden közeledőt jókor észre lehet venni, míg az erdőben bujkálni nem szokásunk.[11]

Mivel a Tisza a VI. ásatással lenyesett partot tovább nem tördelte, legfeljebb a fagyökerekkel átszőtt felső réteg alatt

öblösen kivájta, a VII. ásatás is csak keskeny sávval járult a belső települt rész feltárásához. 30 m. hosszúságban 4 m. széles terület került kibontásra. Az egyszeres palánk négy új faragott tölgyfakaróval haladt tovább egyenes irányban. Ezen belül egy alacsonyabb régebbi palánksor mutatkozott. Lehet, hogy ennek elpusztulásával készítették mellette a másik újabbat és erősebbet. A már többször emlegetett nagy, lyuksoros talpgerenda egy hatalmas fatörzs alá nyult, mely kettétörte. A talpgerenda alól pedig egy létra félága került elő. Ezeken felül 14 új cölöp, négyélűre faragott heggyel; rőzseszorító husáng horgas cövekekkel lefogva; ismeretlen rendeltetésű nagy horgas, faragott és lyuksorral ellátott eszköz jöttek napfényre. Utóbbi háromféle változatban. (Taf. III—IV. tábla.) Összesen 34 drb megmunkált fa. Valamennyiről pontos méretet vettem s a jellegzetes darabokat fényképezés után a panyolai református lelkész udvarára szállíttattam. 2 drb kő is került ki a romok közül. Az egyik Hoffer András dr. meghatározása szerint *jáspopál*, a másik *riolit*. Mindkettő a beregszászi hegységből származhat, mint legközelebbi termőhelyről.

Augusztus 31-ére az összes alkatrészeket felszedettem, csupán azok maradtak in situ, melyek a parttőben a legközelebbi áradásoktól és partomlásoktól védve nem pusztulhatnak el.[12]

Mindenre kiterjedő, az ásatásokon felül főleg néprajzi és zoologiai vonatkozású naplóm és fényképfelvételeim szépen gyarapították azt a tudományos anyagot, melyet a Déri Múzeum „Panyola" címen gyüjt és őriz. Munka vagy étkezés közben, különösen az esti tüzek fényénél eddig gyorsírással lejegyzett megfigyeléseim, leírásain, élményeim, a magyar nép életére, lelki világára, nyelvére vonatkozó adatim vastag kötetteket tesznek ki.[13]

E helyen sem mulaszthatom el megemlíteni, hogy panyolai ásatásaimat Péchy Szabolcs főispán és dr. Streicher Andor alispán urak inségmunkások rendelkezésrebocsátásával támogatják. Megtisztelő és megértő figyelmökért mindenkor hálával gondolok reájuk. Az alispán úr augusztus 28-án a VII. ásatást meg is látogatta. Úgyszintén köszönettel tartozom Somogyi Zsigmond nábrádi körjegyző úrnak mindíg készséges segítségéért s különösen Szarka Boldizsár panyolai református lelkész úrnak, ki kedves családjával együtt atyai szeretettel és gondoskodással halmoz el tiszaparti sátorozásaim idején. Bár a szabad természet ölén hónapokig tudnék egyedül éldegélni, az emberi lélek jósága és őszintesége mégis jóleső meleget áraszt a magányban, mint ahogy a csillagok fénye barátságossá teszi az éjszakát. A lélek szeretetével egyenlő értékű a hűség. Ebben is részem van a Tisza partján. A páratlan süllőhalász, öreg Szőke Sándor éjjel-nappal gondomat viseli annyi ragaszkodással, amennyit

csak egy tiszaháti ember szívében tudnak a szabad tűz mellett együttesen eltöltött gyönyörű esték megérlelni a kenyéradóval szemben.[14]

Harmadik rész.

A panyolai Tiszától a Szamos torkolatáig. A jándi Tiszapart titokzatos csatornája.

Panyolai ásatásaimhoz nem egyszer úgy utaztam, hogy Vásárosnaménytól csónakon eveztünk fel a Tiszán a panyolai révig. Felfelé a folyón halászmódra szoktunk utazni. Ez azt jelenti, hogy ahol kell, evezünk, ahol lehet, taszítjuk a csónakot, homokos palajokon pedig az egyik kiszáll a partra és hosszú vékony kötéllel húzza a hajót, míg a másik a kormányt tartja. Ez utóbbi gyorsabb és különösen sok ülés és evezés után igen kellemes előrehaladás. Általában felfelé utazni a folyón lassú, fáradságos szórakozás, de kutató embernek mégis megfelelő, mert van ideje szemlélődni, a Természet szépségeiben gyönyörködni, a flórát, faunát megfigyelni és egész lényével feloldódni a fényben ragyogó elemek világában...

Egy ilyen felejthetetlen víziutamon gondoltam először arra, hogy a Szamos medrét átkutatom egyszer torkolatától Csenggerig, tehát a mai határig. Ugyanakkor visszafelejövet meglátogatom a partmenti összes falukat. Tervemet pontosan kidolgoztam, előkészítettem és 1937 július második felében meg is valósítottam.

Ennek a víziútnak első része volt a panyolai tölgyfaépítménytől a Szamos torkolatáig, melyet Szőke Sándor gulácsi kishalásszal, az ő csónakán július 15-én tettünk meg.[15]

Lefelé a vizen megy a csónak mint a karikacsapás, azért csak d. u. 3 órakor indultunk. Addig élveztük a gulácsi „*turtói palaj*" forró homokját, melynél kellemesebb fürdőhelyet a világ egyetlen pontja sem tudna nekem nyujtani. Ha az ember hanyatt fekszik rajta, nézve az eget, a hazai madárfauna egyik legszínesebb faja, a *gyurgyalag* (Merops apiaster) ivel felette hangos kiáltozással. Nevezik *méhész madárnak* vagy *török fecskének* is éppen élénk színezése miatt. A Tiszaháton nagyobb csapatokban észlelhetők. Ha az üdítő fürdés után felülünk a palajjal szemben levő 7 m. magas szakadó part szélére, jóformán szélcsendben is halljuk odaátról a parti nyárfák beszélgetését. A palajon túl a nyárfák füzekkel váltakoznak. Az egész erdőfal egy remegő csillogás a fűzfák ezüstjétől és a lombárnyékok kékes öbleitől tagoltan. Csak a víz folyása, ömlése néma. A parti fák olajzöld tükörképe elolvadni látszik benne, mely megfesti a vizet. Az ilyen partrészleteket nevezem őstájaknak. Látásuk kiapadhatatlan forrása a lelki felüdülésnek, az igazi magános gyönyörködésnek...

Eloldott csónakunk teljes felszerelésével (sátor, alul-felül bádoggal borított festett faláda, ásó és halászati szerszámok, élelem stb.) lassan siklott el a panyolai révkunyhó előtt, mely mint a hegyvidéki turistaház, messze látszik a révfeljáró szirtfokáról. Piros Gábor benne a révész, aki talán az egész Szamosköz legjobb humorú magyarja. Bámulatraméltó szellemességgel mulattatja mindíg munkásaimat, élményeinek és ötletes kiszólásának kifogyhatatlan bőségét öntve derék magyar lelkéből.[16] Napraforgó góréból épült, kéménytelen, tűzhelyes kunyhóját meglátogattam. A szabadtűzhely füstje egyúttal légy- és szúnyogűző. Kaparóháló és két varsa jelezte a hal iránt való érdeklődését is. Vajjon ki tilthatná meg egy révésznek, tutajosnak a halhoz való jogát azon a vizen, melyen él? !

Továbbhaladó csónakunkat az öreg révész áldása kísérte. Nagy darugém alakja a partfokon úgy hatott, mint valami vén táltos ! Partifecskék és gyurgyalagok csapkodtak magasan felette, amint hadonázva kiabált utánunk.

Távcsövemmel a partot figyeltem állandóan s gyönyörködtem a szebbnél szebb és örökké változó tiszai tájakban. Szőke mester a csónakot mindenütt a mély víz sodrán engedte, hogy szinte sebesebben suhantunk, mint szerettem volna. Minden bokornál megmondta, hogy mikor és milyen halat fogott ott, úgyszintén figyelmeztetett minden vidranyomra és vidratanyára. Beszélgetésünkbe örökösen beleszóltak a sárgarigók és a vadgerlicék. Az apáti révjárás palaján egy magános vadlibát zavartunk fel, a Túr torkolatánál pedig egy alvó horgászt ébresztettünk fel a víz szélén, kiről Szőke, a híres süllőhalász igen becsmérlőleg nyilatkozott. Egyetlen betekintés a Túr torkolatába a buja őserdőt juttatta eszünkbe.

A jándi partok alatt kettőzött figyelemmel szoktunk elvonulni. Nem csak azért, mert a balparton sötét szálerdők merednek ezeresztendős hangulatot varázsolva a tájba, hanem azért is, mert ezen a szakaszon ősállatcsontok szoktak előkerülni ugyanúgy, mint Tiszavid, Tiszaörvény és Szolnok közelében.

Sohasem felejtem el azt az emlékezetes napot, 1932 július 16-át, melyen az első panyolai ásatás befejezése után leveldi Kozma György akkori vásárosnaményi főszolgabíró társaságában csónakon hazafelé tértünk s ezen a helyen Jánd község derék előljárósága egy jégkorszaki *óriás szarvas* (Cervus giganteus) hatalmas lapátos agancsát adta át ünnepélyesen a Déri Múzeumnak. Kár, hogy e jelenetet senki nem fényképezte le, merthiszen az ilyesmi nem mindennapi látvány. 1933-ban egy mammut alsó állkapcsot találtak itt, melyet Kozma György főispán a Déri Múzeumnak ajándékozott. (Fig. 13. kép.)

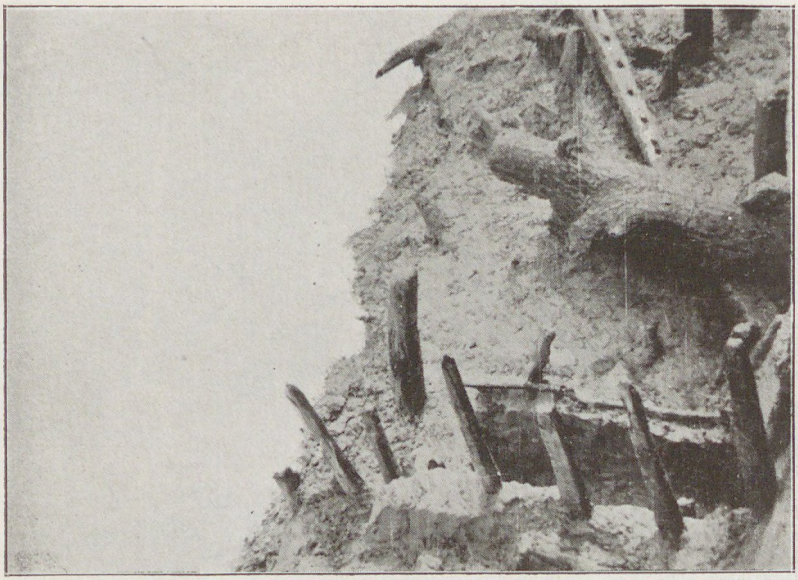
Hanem a jándi Tiszapart még másról is nevezetes. Felhívták a figyelmemet egy földalatti, fával bélelt csatornanyílásra,



1. Tiszakerti táj a gulácsi túrtői palaj megett. A leggyönyörűbb ligetek, gyümölcsösök jóformán ismeretlenül díszlenek a Tisza és Szamos mentén. Fák, virágok és éneklőmadarak paradicsomkertjei.



2. A VII. panyolai ásatás földmunkálata 1937-ben. A 6—7 m. vastag agyagos földréteget, mely a palánkvár romjait fedi, a munkások ásás közben a Tiszába hányják.



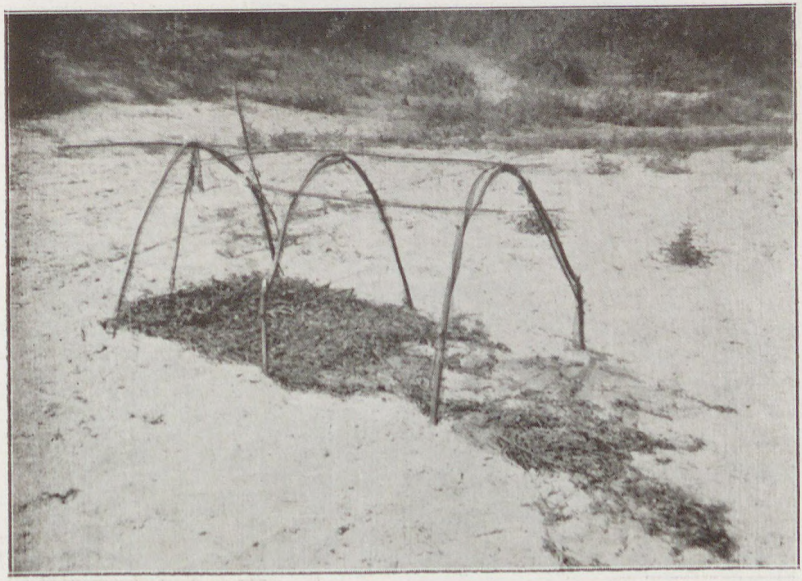
1. A VII. panyolai ásatással feltárt épület-alkatrészek és az északi egyszeres palánk úi karósora, felülről fényképezve. Fent a VI. ásatással kibontott lyuksoros talpgerenda folytatása



2. A VII. ásatással előkerült, rejtélyes rendeltetésű, lyuksoros nagy horgasfák tölgyfából. A nagyobbik nem látszó vége hegyesre faragva. A rom feltárt faalkatrészeit felmérések után minden ásatáskor felszedjük, különben a legközelebbi áradás elvinné.



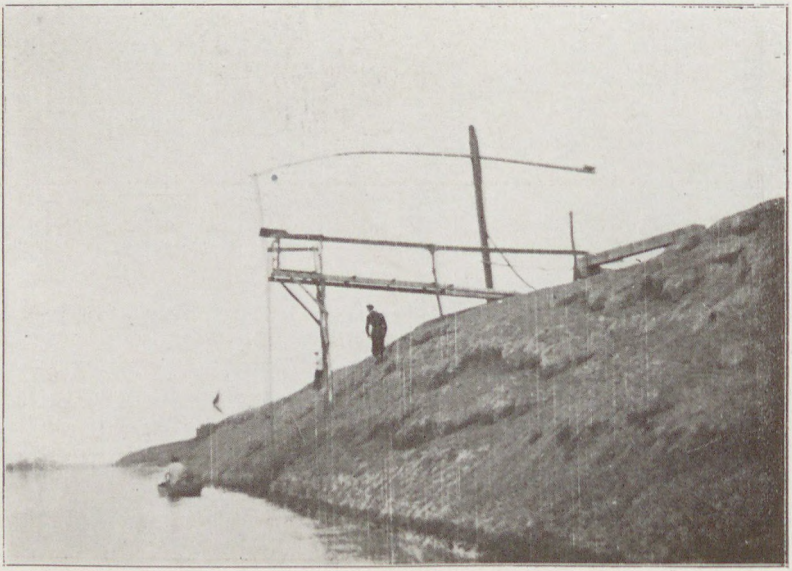
1. Kis Gedus mezőcsősz kunyhója a panyolai határon, a Túr partján. Korábban közismert vadász volt, kinek tilosban is üzött élményeit esti tüzek mellett lejegyezgettem. Meghalt 1938-ban.



2. Halászkunyhó állandó váza a szamosszegi palajon. Az ott tanyázó halászok sátorponyvát terítenek reá, falombot hordanak az aljára és hideg éjszakákon vagy rossz időben azon alusznak.



1. Villámsujtott hatalmas nyárfa a panyolai parton. A zöldlombok domborulata között úgy hatott, mint valami ősvilági pogány emlék. Elől makkegészséges, barnáraégett panyolai fiúcskák.



2. Folyóvizet merő gém a matolcsi Szamos-parton állvánnyal, csatornával és vályúval, melyből a falusi csorda iszik. A meredek parton nincs alkalmas itatóhely.

mely a mai felszín alatt 5 m. mélyen, a szakadt part falában volt látható. Miután elől kibontottam, jól lehetett látni, hogy a 70 cm. széles, 100 cm. magas nyílás faragott tölgyfadeszkákkal van bélelve s belülről keretszerű gerendázat feszíti. A nyílás továbbhatolt a föld alatt. Alját nyálkás iszap takarta. Rendeltetését illetőleg csak feltevésekre szorítkozhatunk. Lehetett valamely halastó vagy fürdő lefolyó csatornája, esetleg titkos

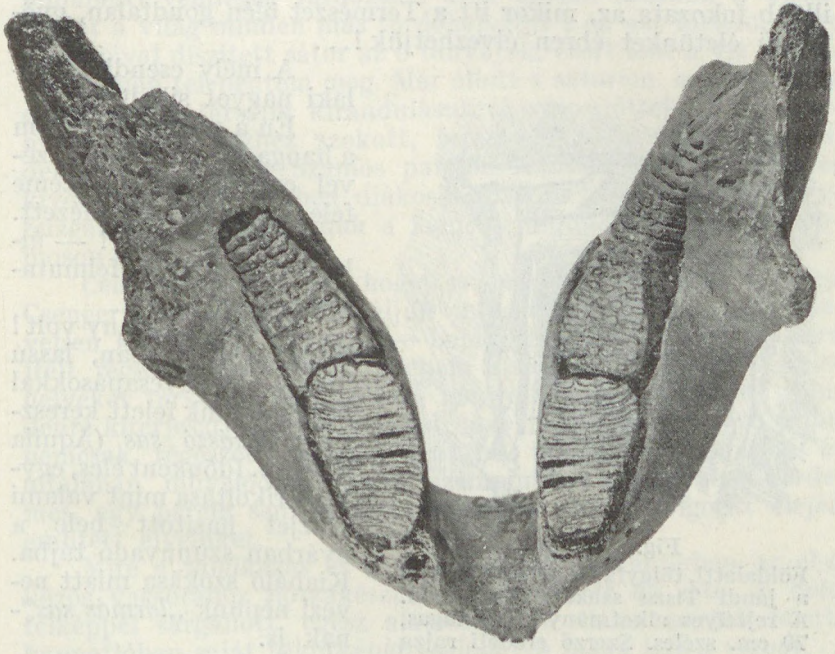


Fig. 13. kép.
Mammut alsó állkapcsa. A lecsonkult végek egymástól való távolsága 47 cm. Lh. Jánd, Tiszameder. Bereg vm. L. Kozma György főispán ajándéka.

alagút stb. Ki tudna őseink rejtelmes életében egy tekintetre világosan látni?! Ajánlottam az előljáróságnak, hogy az alját szénvonószerű szerszámmal tisztíttassák ki és valami cigánygyereket engedjenek bele. Ameddig így behatolhat, ott felülről egy aknával ássanak le és tisztítással haladjanak ismét tovább. Így lehetne felderíteni hosszát és talán rendeltetését is. (Fig. 14. kép.)[17]

A Szamos torkolata felé közeledve a balparti palajról 30—40 drb *szürkegém*, közöttük *bakcsó* is, szállott fel előlünk az apáti füzesek felé. A közelben gémtelepnek kell lenni. Változatosság kedvéért gyalogoltam egy kicsit a palaj szélén, a ho-

mok fínom szőnyegén s meg-megállva testem minden pórusában éreztem a víz illatát és a napfény áldását... Ilyenkor vannak az embernek olyan pillanatai, amikor érzékszervei az agyműködés kikapcsolásával élvezik az életet és hasonlatosak vagyunk az élő növényhez! Az álomnélküli alvás is valami növényszerű ősállapot ismétlésének látszik. Élünk, de nincs róla tudomásunk, ellenben erőink megújulnak a pihenés alatt. De az áldásos pihenésnek ennél magasztosabb s az emberhez illőbb fokozata az, mikor itt a Természet ölén gondtalan, gyönyörű életünket ébren élvezhetjük!...

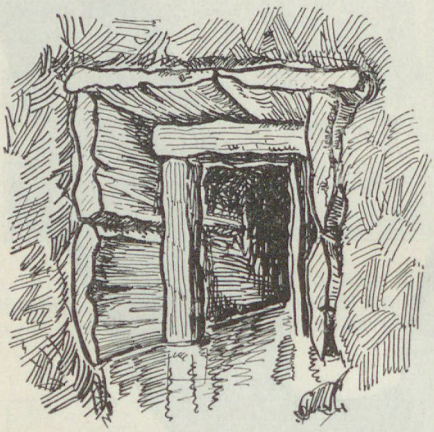


Fig. 14. kép.
Földalatti, tölgyfával bélelt csatorna a jándi Tisza szakadt partjában. A rejtélyes alkotmány 1 m. magas, 70 cm. széles. Szerző eredeti rajza után.

A mély csendben valaki nagyot sikoltott.

Én a parton kerestem a hangadót, de Szőke kezével ernyőt csinált szeme felé s a magasba nézett.

— Éhes a sas! — állapította meg és felmutatott.

Pompás látvány volt! Nagy magasságban, lassú ütemű szárnycsapásokkal úszott fejünk felett keresztül a *békászó sas* (Aquila naevia). Időnként éles, egytagú rikoltása mint valami vészjel hasított bele a nyárban szunnyadó tájba. Kiabáló szokása miatt nevezi népünk „*lármás sas*"-nak is.

Öt órakor érkeztünk a Szamos torkolatához, utazásunk azon állomására, hová az expedíció összes résztvevőit találkozásra hívtam. Már előző nap, július 14-éngy csónakon ideérkeztek Tatárfalváról Csiszár Árpád, Csiszár László, Király Mózes debreceni egyetemi hallgatók, Balogh András porcsalmi földbirtokos és kisegítő munkásnak Farkas Máté angyalosi szabómester.

Ahol két folyó egyesül, az a hely az embernek mindig találkozó területe lehetett. A folyó a szárazon vándorlónak is irányt és mindenkori egyoldali védelmet nyujtott. A torkolatnál az érkezőknek egymásra kellett találniok. Gyülekezési pontul nem választhattunk mi sem természetesebb, alkalmasabb és pompásabb helyet a Szamos torkolatánál. A Tisza itt szabályos könyökbe törik, melynek belső hajlásában, a tájat messze uraló *gergelyi fok* örökösen zúgó nyárfákkal üdvözli az

érkező Szamost. Ez kissé DK felől éppen a Tiszahajlás csúcsába jőve mélyen betekintést enged kebelébe annak, aki a gergelyi fokra hág. Erről a helyről szemlélve a tájat, felejthetetlen kép tárul elénk minden irányból, az az őslátványosság, melyen az eltűnő évszázadok semmit sem változtatnak...

A gergelyi fokon ütöttek sátort az én útitársaim is, akik érkezésemkor valahol a Túron kalandoztak. A fok palaján budapesti vendégek fürdőztek, akik többre becsülik a Tiszapartot a világ minden más fürdőhelyénél s én azt hittem, hogy a zászlóval díszített sátor az ő tanyájuk, ezért lent a víz szélen, a homokon telepedtem meg. Már állott a sátorom, amikor az én derék munkatársaim kirándulásukról visszajöttek. Valamennyien edzett, vízhez szokott, fáradságot nem ismerő lelkes, derék fiúk, akik a Szamos partján születtek, a szabómester kivételével Debrecenben diákoskodnak és most önzetlen ügybuzgalommal vállalkoznak a kemény munkára : felfelé a Szamoson !

Célunk ugyanis az, hogy csónakon felhatolunk egészen Csengerig s ez alatt átvizsgáljuk mind a két partot, annak közvetlen környékét, nincsenek-e benne, illetve rajta pusztulásra ítélt régészeti lelőhelyek, telepek, sírok, lakógödrök? A lelőhelyeket térképen berajzoljuk, megvallatjuk s e mellett mindenre kiterjesztjük figyelmünket, ami hazánk e gyönyörű táján nemcsak régészeti, hanem néprajzi, zoológiai, botanikai és általában művelődéstörténeti szempontból feljegyzésre érdemes, egy percig sem engedve szemünk elől e dolgozat elején említett elveinket.

Mire a találkozás és a jó idő feletti örömünkben az első közös vacsorához hozzákészültünk, leszállott az este. A hold félképpel sárgállott, egész alacsonyan a vitkai partok felett, hanyatlóban saját tükörképét csalogatva maga felé a vízből... Ez ősjátékkal egyidejűleg az ég csillagsátora alatt csak úgy zengett nyárfáink esti éneke, felfelé törő harsogással, mialatt a medrek mélyén félelmetes csendben egyesült a víztömegek ereje... Énekmondónak, csendnek, erőnek, annak a darab éjszakának, melyet az általunk érzékelhető táj felett a mi világunknak mondhattunk, verő szíve csillogó tábortüzünk volt a gergelyi fokon !...

Negyedik rész.

Felfelé a Szamoson.

1. A Szamos torkolatától Matolcsig.

Annak a kb. 60 km. útnak a megtevésére, mely a Szamos torkolatától Csengerig terjed, három napot szántam. Naponta tehát 20 km.-t kellett előrehaladni a két hajós, 7 tagból álló tudományos expedíciónak. Ez maga nem nagy teljesítmény

annak, aki csak utazik, sportol, egyéb gondja nincs, de mi megfigyeléseket, próbaásatásokat, fényképezést stb. vettünk számításba feladatunkhoz híven.

Július 16-ára virradó éjjel nem sokat aludtunk. Magam a sátor fenéklapján, a puszta homokon, a víz szélén feküdtem s ezért minden távoli hang a fülembe jutott. Már sötét hajnalban hallottam a távoli cséplőgépek nyeldeklő búgását, mely bizonyára betölti ilyenkor az egész Alföldet. Zsong a határ mindenfelé, mint a gyüjtő méh, zengve a munka áldását-jutalmát...! Mire az üdítő hajnal kicsalt a sátorból, a gergelyi füzesekben is felébredtek a sárgarigók és olyan füttyversenyt rendeztek az első napsugarak tiszteletére, amilyet eddig még sohasem hallottam ! Ha a sárgarigók ebben az országban királyt választottak maguk közül, annak bizonyára a gergelyi fok nyárfái között van a palotája és minden népsége. Az udvari költő talán akkor mutatta be először megzenésített nap-himnuszát ! A szemben lévő part tövében egy szürke gém olyan mozdulatlanul hallgatta, mintha földbeszúrt ezüstlándzsa lett volna...!

A természet hihetetlenül gazdag és változatos poézisét ki tudja meddig élveztük volna, azonban közeledett az indulás órája. Teafőzés, sátorbontás, berakodás és hamarosan vízre löktük az első csónakot. A hosszú rúdra szerelt kis nemzeti zászló csak úgy csattogott a szélben, amikor a derék fiatalok evezésbe fogtak. Jójáratú csónakjuk pár perc alatt átszelte a Tiszát s akkor indult a második hajó, a Szőke Sándoré, melybe rajta kívül ketten ültünk, a vezérkar : Csíszár Árpád és én.

Mikor a Szamos torkába beeveztünk — mert hiszen mondanom sem kell, hogy a vezérkar is segített a hajtásban —, mélyen átéreztem a magyar föld és a magyar nép tanulmányozása története ez érdekes fejezetének kezdő pillanatát : felfelé a Szamoson ! Szinte kételkedve tettem fel magamnak a kérdést : hát lesz olyan magyarember a világon, akit nem csak az érdekel, hogy mit lát a kutató az „Orinokón felfelé", hogy F. W. Up de Graff mit tapasztalt „felfelé az Amazonaszon", a Pongo de Manseriche-en vagy a Santiago folyón? Vajjon van abban is ráció, ha valaki nem Brazília természeti népei közé hatol, hanem idehaza az apró kis szamosparti falukban látogatja meg saját fajtáját? ! Vajjon lesz-e ilyen útnak, leírásnak annyi vonzóereje csak századrésznyi is, amennyi pl. az alaszkai aranyéhes csőcselék annyiszor leírt pusztulásának? !

Megnyugtattam magamat. A magyar ifjúság nevelése ma már olyan, különösen a nyári cserkésztáborozások révén, hogy elsősorban az érdekli, ami a mienk és aminek megtartásáért és megbecsüléséért élünk és küzdünk !

Útunkat igen kedvező időben, a boldogság hangulatával, kipihent erővel és tervszerint végeztük. Távcső, fényképezőgép

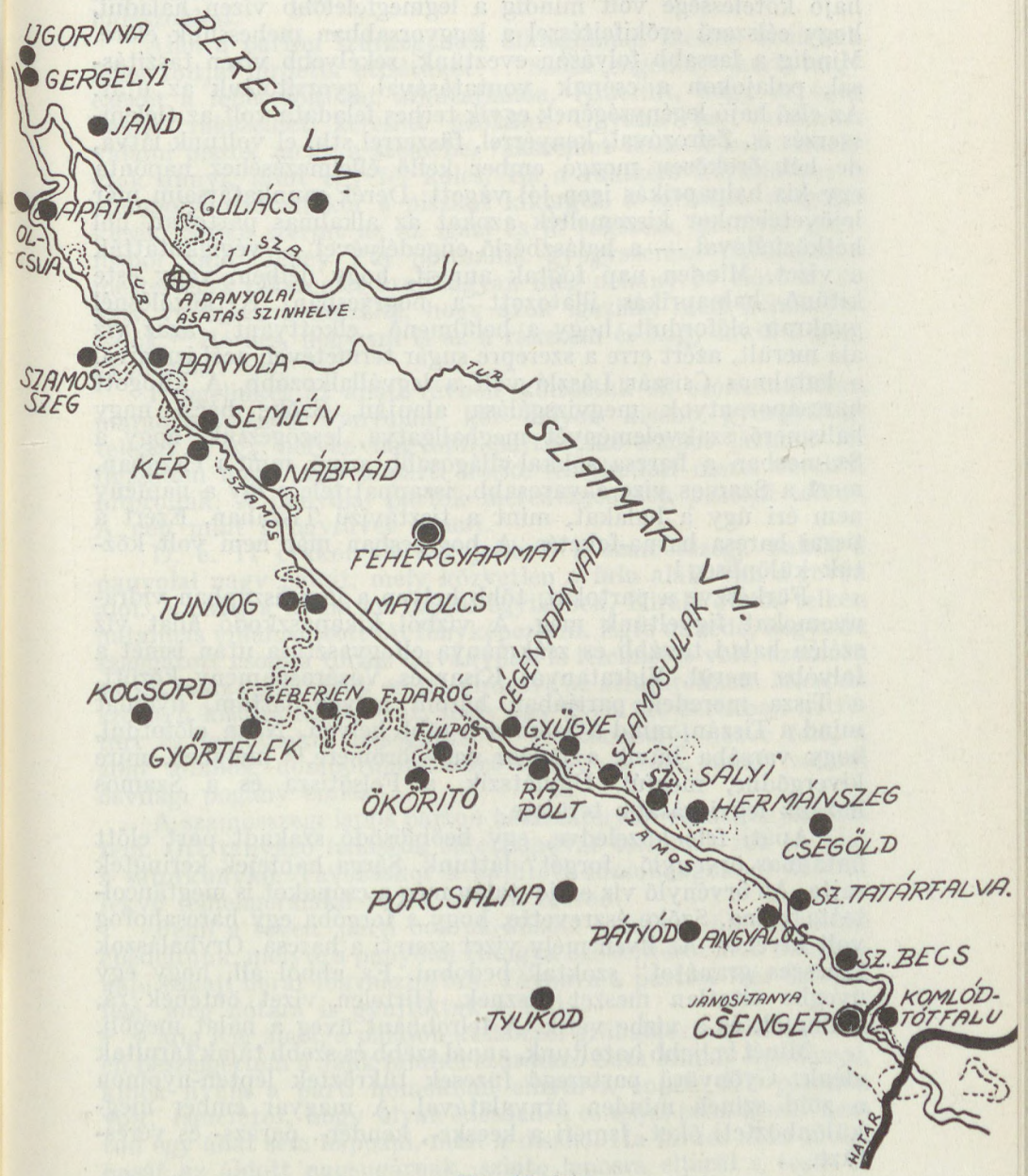


Fig. 15. kép.
A magyar Szamos falvaival torkolatától a trianoni határig.

s napló minden pillanatban kezemügyében voltak. Az első hajó kötelessége volt mindíg a legmegfelelőbb vizen haladni, hogy célszerű erőkifejtéssel a leggyorsabban mehessünk előre. Mindíg a lassabb folyáson eveztünk, sekélyebb vizen taszítással, palajokon a csónak vontatásával gyorsítottuk az utat. Az első hajó legénységének egyik terhes feladata volt az élelemszerzés is. Zsírozóval, kenyérrel, fűszerrel stb. el voltunk látva, de hét örökösen mozgó ember kellő éllelmezéséhez naponta egy kis halpaprikás igen jól vágott. Derék munkatársaim már lejövetelemkor kiszemelték azokat az alkalmas partokat, hol kétközhálóval — a halászbérlő engedélyével — végigkutatták a vizet. Minden nap fogtak annyit, hogy délben, vagy este kitűnő halpaprikás illatozott a bográcsban. Kétközölésnél gyakran előfordult, hogy a belülmenő „elkottyant", azaz víz alá merült, azért erre a szerepre sugár termetével, acél izmaival a hatalmas Csiszár László volt a legvállalkozóbb. A kifogott harcsaporontyok megvizsgálása alapján, Szőke bácsi nagy halismerő szakvéleményét meghallgatva, leszögeztük, hogy a Szamosban a harcsa sokkal világosabb színű, mint a Tiszában, mert a Szamos vize zavarosabb, iszappal tele s így a napfény nem éri úgy a halakat, mint a tisztavizű Tiszában. Ezért a tiszai harcsa barna-feketés. A bográcsban már nem volt köztük különbség!

Fürkészve a partokat, több helyen a lágy iszapban vidranyomokat figyeltünk meg. A vízből kikapaszkodó állat víz szélén halad tovább és zsákmánya elfogyasztása után ismét a folyóba merül. Vidratanyát Kisar és Vásárosnamény között, a Tisza meredek partjában három helyen láttam, nyomát mind a Tiszán, mind a Szamoson több helyen. Néha előfordul, hogy varsába búvik a halász nagy örömére,[18] melyben, mire kivergődne, megfúl. Úgylátszik, a Felsőtisza és a Szamos hazánk legvidrásabb területe.

Apáti felé közeledve, egy beöblösödő szakadt part előtt hatalmas örvénylő „forgót" láttunk. Sárga habfejek keringtek rajta. Az örvénylő víz ereje talán még a csónakot is megtáncoltatta volna. Szőke észrevette, hogy a forgóba egy harcsahorog volt kivetve. Az ilyen mély vizet szereti a harcsa. Orvhalászok „meszes granátot" szoktak bedobni. Ez abból áll, hogy egy üvegbe oltatlan meszet tesznek. Hirtelen vizet öntenek rá, bedugják és a vízbe vetik. A felrobbant üveg a halat megöli.

Minél beljebb hatoltunk, annál szebb és szebb tájak tárultak elénk. Gyönyörű partszegő füzesek tükröztek lépten-nyomon a zöld színek minden árnyalatával. A magyar ember megkülönbözteti őket. Ismeri a kecske-, kender-, parázs- és veresfűzt.

A meredek partok alatt magánosan leső szürke gémeket zavartunk meg. Elég közelre bevárnak. Bizonyára azt hiszik,

hogy halászok vagyunk. Mi is találkoztunk hazatérő ugornyai halászokkal.

Ahol a parton szürkegémek álldogálnak, meszes ürülékük fehér foltjai hirdetik ottlétüket... Szőke engedélyt kért, hogy ezeket a fehér foltokat átkutathassa. Kiderült, hogy az öreg halász rákszemet keresett azokban. Ugyanis ha valakinek valami piszok megy a szemébe, rákszemet tesznek bele, amely csak annyi, mint egy fél köles. Ez a rákszem körülfutkos a szemgolyón és amikor a piszkot kikergeti a szemből, magától kiesik. Szőke szerint az az igazi és jó rákszem, amelyik gémfosból való. Jeney Pál porcsalmi gyógyszerész patikájában mesterséges rákszemet árult ugyan még néhány év előtt is, de naiv vevőinek bebeszélte, hogy azok igaziak, mert gémfosból valók.[19] Kérdés, hogy mi is az a rákszem és hogy kerül a gém gyomrába?

Reggelinket az apáti révben költöttük el, csónakainkban maradva. Innen Panyoláig két helyen kisebb gyurgyalagtelepet s egy helyen nagyobb partifecske-telepet láttam. Itt figyeltem meg, hogy a parti fecske fészekodúit mezei verebek bitorolják. A panyolai partok meredekjén sok *pokolfű* terem. A nép mint gyógyfűvet ismeri.

D. e. 11 órakor elértük jobbról a szamosszegi, balról a panyolai nagy palajt, mely közvetlen a falu alatt van a réven alól. A palajra nyúló kertségek egyikében, Király János telkén hatalmas villámsujtott fát fényképeztem. Égre meredő, hegyesre szaggatott csonka törzse látványnak is félelmetes volt, szomorú sorsát és az égiháborúk erejét hirdetve az arrajáróknak. Micsoda szörnyű kisülés lehetett az, mely egy ilyen fát derékban kettétört és szilánkokra hasogatott! ? A Szamosról nézve felé, a zöld lombok domborulata között úgy hatott, mint valami ősvilági pogány emlék...

A szamosszegi lapos parton halászkunyhó vázát fényképeztem. Ott tanyázó halászok sátorponyvát terítenek reá és kész a sátorkunyhó. Távozáskor a hajlított fűzsuhángokból készült fekvő félhengeralakú váz a helyén marad.

Felül a réven, parti bokrok között nyárson sült szalonnát ebédeltünk, melyre a panyolai Hangya Szövetkezet nem mindennapi tokaji borát fogyasztottuk. Távozva a parttól Kér-Semjén felé, még nótára is gyujtottak a fiúk.

Míg Kér alatt, a palajon kétközzel próbálkoztak útitársaim, én beszélgettem a Jánk faluból származó Suta Mihály kondással, kinek nyája a parti homokban elnyulva éppen déli pihenőn volt. Ismeretes, hogy olyan édesdeden és teljes odaadással nem tud egy állat sem napozni, mint a disznó. Ha fürdés után kiveti hasát az áldott napsugárnak, szinte laposra elterül a teste és olyan mozdulatlanul élvezi a semmittevést, hogy talán csak egy moccanás választja el szervezete működését az élette-

lenségtől... Folyópart delelő csürhével legjellegzetesebb tájaink egyike! Kár, hogy a nyájőrző nem osztozhatik nyája boldogságában. Serdülő fiának, ki jobbkeze volna, erősen dagadt az egyik térde. Valami „meghasadt benne". Kórházba vitte, de nem vették fel (?). Suta, Kér falu kondása, 152 drb jószágot őriz. Bére 18 mázsa búza, 40 pengő készpénz, 40 kiló szalonna, minden jószág után 1 liter főzelék. Van egy kis „kapatás" is, ami azt jelenti, hogyha valaki 2—3 malacot kihajt, darabjáért 10 fillért fizet. Állítólag macskabőr dohányzacskója a derék pásztornak tegnap még nyávogott. Lehetséges, mert a lenyúzott bőrt mésszel és hamuval gyorsan szőrtelenítik, megszárítják s már is lehet használni.

Kér és Semjén között csónakjárás van. Egészségtől pirosló, szép magyar leány a révész, vagy a leánya, aki úgy átpenderítette azt a hajót a túlpartra, mint akármelyik férfi révész vagy halász. Fent, a kéri parton kis házacska fehérlik a toronytalan templomhoz közel. Biztosan az a révház. Öreg fűzfák egészen betakarják lombjukkal. Jól teszik!

Még szívesen időztünk volna a kéri palajon, de estére Matolcsot kellett elérnünk. A libapásztor gyermekek, malackapató kisfiúk búcsúztatták az expedíciót, amikor elindultunk. Egy-egy bús pillantás illette a révész házát is az expedíció részéről... Úgylátszik, a távozás mindenkit lehangolt, azokat is, akik mentek, azokat is, akik maradtak. Csak a sertésnyáj hevert tovább is mozdulatlanul a forró homokban. De ezt az indolens magatartást is jóvátette az utolsó pillanatban egy megemelt kanászkalap...

Mivel a Kérsemjéni kétközölés csak két harcsafiút adott a konyhára, az első hajó vidám és fáradhatatlan ifjai a nábrádi partok alatt is próbálkoztak. Nábrád csínos templomtornya magasszálú erdőből jelzi faluját a víziutasnak. A sötétzöld háttér előtt a palajon fehérlő libanyájak egyéni sajátosságot kölcsönöznek a tájnak. Túl a falun nagyobb partifecske-telep lyuksorai látszottak a meredek partban. Ha az ember hallja a vízfelett repkedő, fehérhasú madárkák lágy virtyogását és nézi a telepöket, azt hiszi, hogy maga a Természet dalolgat jókedvében abból a partra írott kottából...

A víz szélén több vidranyomot és egy helyen vidralyukat is láttunk. Szőke feltételezi, hogy a Tiszáról vonultak ide, mert ott elszaporodtak. Hat órakor pillantottuk meg a matolcsi vashídat. Ahol az Ecsedi-láp keleti csatornája a Szamosba torkollik és e nevezetes eseményt egy hatalmas nyárfa égre domborodó teste hirdeti, kikötöttünk. A csónakokat behajtottuk a csatornába s magunk annak a partján ütöttünk sátort. Alkonyat előtt megnéztem a gátbiztosi lakás mellett a csatornazsilipet, az Ószamos elkötött medrét, mert azon a ponton voltunk, hol a matolcs-cégényi nagy átvágás kezdődik. E folyó-



1. Kölcsei Kende György báró kastélya Cégénydányádon, a Szamos partján.



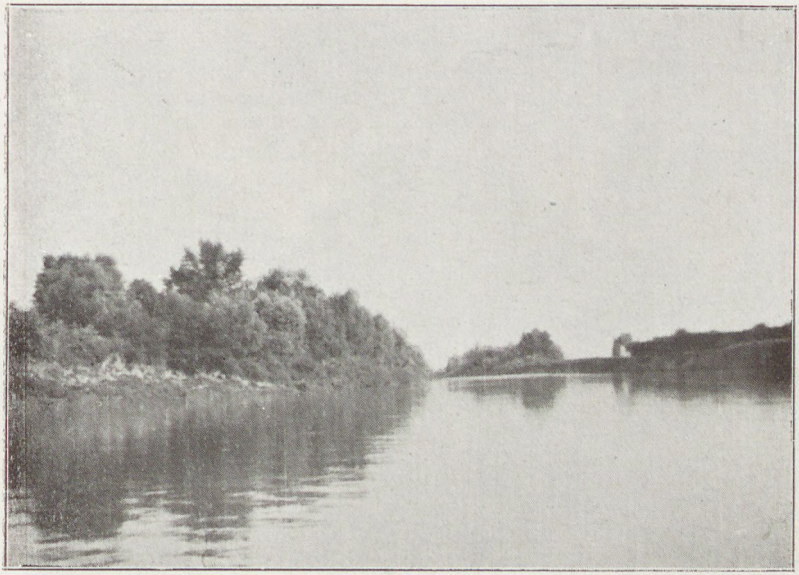
2. Nádfedeles, tornácos, jobbmódú magyar ház Cégénydányádon.



1. Cölöpmaradványok a cégénydányádi Szamos-mederben, a balparti agyagpadon, melyet sekély víz borít. A füzesen át felénk mosolygó falusi torony festői tájképet nyujt.



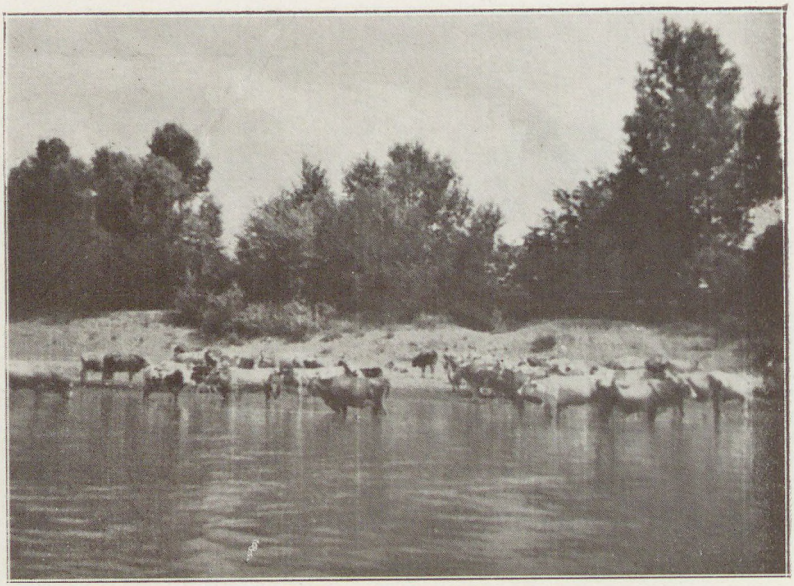
2. Cölöpök lecsonkult hegyei a cégénydányádi Szamos-mederben, az agyagpad száraz részén. A medret átfogó régi malomgát megmaradt szerény tanui lehetnek.



1. A Szamos tájképe Olcsvaapáti és Panyola között. Ezek a magyar Alföld legköltőibb tájai. Teljes szépségüket, mindkétparti tükrözésüket a víziutasnak tárják fel legigazabban.



2. Festői Szamospart Panyola és Kérsemjén között. Sok helyen a megművelt földek partszélre szorítják a magános fűzcsoportokat. Ezek gyakran fantasztikus alakokat vetítnek az alkonyati égre. E képen is elől tűzokfej, utána támadó medve látszik.



1. A rápolti palajon delel a falusi csorda. A tarka színfoltok mozdulatlan csendjének tartamát egy-egy szabályosan ismétlődő kolompütés méri, mint a ketyegő óra a letünt időt.



2. Az előljáró zászlós-hajó Tatárfalva alá érkezik. Rajta a sugártermetű Csíszár László egyet. hallgató, mint egy ősszigonyos és Porkoláb Endre kurátor.

szabályozási művelettel hét községet fosztottak meg az élő Szamostól. Érdeklődésemre a Holtszamos Matolcs és Cégénydányád között nem volt mindenütt hajózható s így le kellett mondanom arról, hogy a távolabbfekvő ószamosparti községeket ezúttal felkeressem.[20]

Esti időtöltésünk vendégeink társaságában, szabadtűznél készült halpaprikás mellett igen kellemes volt.

Általában ha szabadtűz körül ülök, étkezem, mindíg érzem a 80—100 ezer éves ősi állapotot, az emberi civilizáció legelső megnyilvánulási módjának önkéntelen megismétlődését. Esti tűz körül élni annyi, mint ősembernek lenni! Esti tűzbe nézni annyi, mint pogánynak lenni a szó legtisztább értelmében! Esti tűz mellett eltünődni, holdba, csillagseregbe bámulni annyi, mint ismételgetni a hit legelső gyermeki szavait...

Bizonyára a mi közelségünk volt az oka, hogy a gátbiztosi lakás öblöshangú kutyái úgy vonítottak egész éjjel, akár az ősfarkasok. Illett a hangulathoz a hűséges őrzésnek ez az állati megnyilatkozása, mert élni és félni az őskorban egyet jelentett...

2. A cégénydányádi cölöpök rejtélye.

Július 17-ére virradó hajnalon, kissé borús ég alatt, elhagytuk nagy-nyárfás tanyánkat. Mint valami titkos rejtekhelyről siklott ki csónakunk a csatornára boruló fűzlombok alól. Az Újszamos náddal benőtt partja mentén eveztünk előre. Érdekes a parti nád 15—20 méter hosszú tarackgyökere, amint a vízfolyásban tovafut és minden araszra függőlegesen álló hegyes levéllándzsát szöktet. A parti nád tarackgyökere sokszor széles palajon keresztülfut a víz után. Ugyanúgy tesz, mint a szomjas ember: lejön a meredek partról, keresztül megy a palajon és iszik. Csak mindenki a maga módján.

Errefelé gyakrabban láttunk vízimadarakat. Halászcsérek, bakcsók élénkítették az Újszamos fátlan partjait. Áthaladva a matolcsi híd alatt, egészen Cégénydányádig végigláttunk az egyenes medren. Kékes gyenge ködfátyol takarta a távoli fűzesek domborulatát. Ott már újra az Ószamosban leszünk! Szinte vágytunk felé! Itt a mezőket, gyümölcsösöket jellemző gébicsek, cinkék őszies kiabálását halljuk, ott ismét a vadgalambok és sárgarigók hazájában leszünk!! Ha az egész világon kipusztulna ez a két madárfaj, a Szamos füzeseiből bizonyára újra lehetne telepíteni!

A matolcsi parti legelőnek a jószág számára nincs lejárója. Ezért a partélre épített gémesszerkezettel a folyóból merik a vizet a fenti vályúba.

A Szamos meredek partjában a tőzeges fekete réteg, mint egy fekete csík húzódik végig, amely jelenség az ártéri terület

felépülésére vet világot. A torkolattól kezdve felfelé a partok alacsonyosodása is észrevehető. Szinte különös, hogy eddig régészeti lelőhelyek nem mutatkoztak a partokban. Annál több a párlyukas gyurgyalag-telep és kb. 2 km.-re a matolcsi hídtól többezerlyukas partifecske-telepet láttunk.



Fig. 16. kép.

Leletek a cégénydányádi Szamos medréből. 1—7 őskori cserepek; 8—13 rómaikori-; 14—27 középkori edényperemek és keresztmetszetei; 28 kályhacsempe töredék; 29 belül mázas cserép; 30 vaskés és 31 vaslándzsa. Valamennyi kb. $^1/_3$ nagyság.

Nyolc órakor érkeztünk a cégénydányádi révbe. Egy 6 év körüli rongyos kis magyar állott a lejáró meredekjén. Ruhájában hat macska sem fogott volna egy egeret. Mikor ráemeltem a fényképezőgépet, megijedt és keserves sírásba kezdett. Úgylátszik, ethnográfusnak való emberanyag lakik errefelé!

Reggelinket Kölcsei Kende György báró pompás kastélyával szemben, a balparton fogyasztottuk el. Örömmel időztem ezen a helyen, mert 1932-ben Kende báró meghívására és vendégeként igen érdekes kutatásokat végeztem itt a Szamos medrében.

Ugyanis szemben a kastéllyal, a Szamos baloldalán hosszú, lapályszerű agyagpad állott ki a vízből, mely a folyó sodrát a kastély felé terelte. Az agyagpadon tölgyfacölöpök hegyes, lecsonkult végei sorakoztak egy vonalban. E cölöpsor keresztbe fogta át a folyót, helyesebben a meder száraz részét és felül rajta rendetlen összevisszaságban a kisebb-nagyobb levert cölöpök és karók alacsony csonkjainak egész serege látszott.

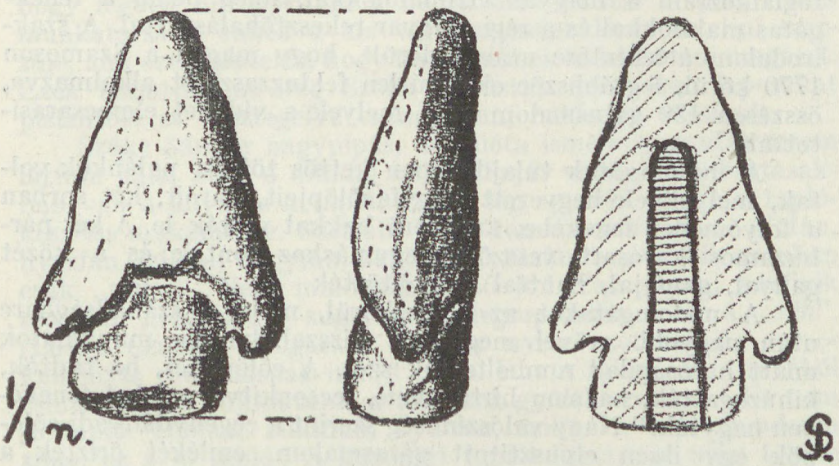


Fig. 17. kép.
Nyílhegy csontból elölről, oldalról és hosszmetszetben. Lh. Cégénydányád, Szamos meder. Kölcsei Kende György báró ajándéka. $^1/_1$ n.

Első pillanatban azt hittem, hogy megtaláltuk az első magyarországi igazi, őskori cölöpépítmény maradványait, melynek kultúrrétegét elhordta a víz sodra, azért a csonkok közt csak ritkán elszórt ős-, római-, majd népvándorláskori, sőt legnagyobb számban középkori cserepeket lehetett összekeveredve találni. Ugyanitt Kende báró egy csontnyílhegyet is lelt a cölöpök között, melynek hossza 53 mm. Ezeken felül 2 vaslándzsahegy, vaskés, sok állati csont egészíti ki gyüjtésünket. (Fig. 16—17. kép.) Hogy mindezek, a korban különböző tárgyak egymás mellett egy nívón feküdtek, ez a folyóvíz munkájának tudható be. Nem lehet megállapítani ilyen lelőhelyen, hogy mit hozott a víz, mi fekszik in situ és mit sodort már el ? ! Bizonyos, hogy a legbiztosabb korhatározó, a cölöpépítményeket mindíg jellemző törmelékes kultúrréteg, az a bizonyos konyha-

hulladékkal, törött edényekkel, eszközökkel és szerszámokkal telt szemétdomb itt az agyagpadban nem volt meg. Ez kétségessé tette a cölöpös lelőhely őskori voltát. Hogy azonban teljes felkészültséggel foglaljunk állást a korhatározást illetőleg, még abban az évben a bécsi Naturhistorisches Museum régészeti osztályának hatalmas szakkönyvtárában több mint egy hétig tanulmányoztam az őskori cölöpépítmények szakirodalmát. Ez a búvárkodás még óvatosabbá tett, de negatív eredményével is alapul szolgált a további következtetésekhez. Végül is a IV. panyolai ásatás eredményének feldolgozása, illetve azok az előtanulmányok vezettek helyes nyomra, melyeket a panyolai tölgyfaépítmény problémájának felderítéséhez végeztem. Ekkor foglalkoztam a magyar vízimalmokkal, főleg pedig a fenékgátas malmokkal és a régi magyar rekesztőhalászattal. A szakirodalom áttekintése után kiderült, hogy magán a Szamoson 1770 körül, legtöbbször okszerűtlen felduzzasztást alkalmazva, összesen 130 gátasmalom volt, melyek a vidéket elmocsarasították.

A malomgátak tulajdoképen kettős töltött palánkok voltak, melyeknek hegyezett tölgyfacölöpjeit, karóit, két sorban a folyómeder fenekébe, karóverő bakkal verték le. A két párhuzamos karósort vesszővel egymáshoz fonták és a közét gallyal, ganéjjal, hanttal megtöltötték.

A malomgátakat az 1820 körül, majd a szabadságharc után nagyobb erővel megindult vízszabályozási munkálatok miatt hatóságilag romboltatták szét. A cölöpöket, ha tudták, kihúzogatták, ha nem bírtak vele, lecsonkítva a folyó fenekében hagyták.[21] Nagy valószínűség szerint a cégénydányádi cölöpök egy ilyen elpusztított gátasmalom emlékét őrizték a Szamos medrében. Szirmay, Szatmár vármegye c. munkája II. rész 222. lapján említi is, hogy a dányádiaknak „malmok helyben vagyon". Így csak másodsorban gondolunk arra, hogy lehetett itt egy ősi *cége* is, tehát a folyót keresztül rekesztő halászatnak egyik ismert formája, melyhez szintén sok cölöp és karó volt szükséges. Sőt meglehetne vizsgálni, nincs-e valami összefüggés *Cégény*, azaz a falu neve és *cége* között?[22]

Kende báró, mivel a Szamos a jobbpartot kezdte szaggatni, a baloldali agyagpadot, melyen a cölöpök voltak, 1934 körül elkotortatta. Ezáltal a víz sodra egyenes irányt vett. Az agyagpad lekotrásakor újabb leletek nem igen fordultak elő, mert ilyenekről értesítést nem kaptam. Most, hogy mind a gyönyörű park ősi fáit, mind egynapi kutatásom színhelyét viszontláthattam, boldogan idéztem fel emlékezetemben kutató életemnek e nem mindennapi eseményét.

Bevallom, akkor az első megpillantás után kísértésbe estem. Miért sem adtam volna, ha egy praehistorikus lelőhelynek bizonyul a cégénydányádi Szamos-meder! Híre járt volna

messze a határon túl is! Azonban a kísértet eloszlott. Eltűntek a cölöpök is minden nyom nélkül. Síma folyóvíz hirdeti hangtalanul az elmúlás feltartózhatatlan hatalmát... fényképeink pedig egy letűnt magyar világ utolsó ellesett foszlányait!

A cégénydányádi hatalmas palajon, fürdőző ismerősök társaságában gyalogosan sétáltam végig. Csónakainkat a palaj alsó végén hagytuk, mert Csíszár Laci az angyalosi szabómesterrel végig kétközölte a palajt. Ugyanis kétközzel halászni csak vízfolyás után lehet, tehát felülről lefelé és így a két hajóval nem zavarhattuk meg a vizet. A derék fiúk igen nagy buzgalommal láttak neki a halászatnak, mert elárulták, hogy Rápolton olyan vendégség-féle lesz a Szamosparton és illő, hogy legyen mit aprítani a bográcsba! Csíszár Árpád, lelkes munkatársam, ennek a kis változatosságnak az értelmi szerzője, ami azt jelentette, hogy mindenkinek ki kell tenni magáért. Ezek hallattára az öreg Szőke türkizkék szemeivel laposakat pislantott és vesztegelve csónakában, boldogan rácsiholt.

Szőke Sándor nagypipás, de mióta ismerem, gyufát sosem láttam nála, mert ő mindig csihol. Saját varrású kis bőrtasakban van a kova és a tapló, szíjon lóg az acél. Szőke a taplókészítés szakembere. Szerinte tapló terem sokféle fán: diófán, nyárfán, szilfán, tölgyfán, bükkfán és fűzfán is, utóbbin azonban csak „*véltve*". Nem mindenik tapló jó! Van olyan, amelyik megvan „*rüffedve*", sugarasan megrepedezve: ez a „*réh*". (Lásd: Czuczor—Fogarasi, Magyar nyelv szótárában: *rev* = keményfa rothadásnak indult része. Rev a fában. A fa revéből csinált tapló. Bükkfatapló a bükknek gyúlékony reve.) Ez nem jó tapló. Diófán, bükkfán, nyárfán, szilfán a tapló rendesen síma, ez a jó tapló! A leszedett taplót kiszárítás után tőkére teszik és balta fokával laposra verik. Ekkor elhasadozik, de széjjel mégsem megy, csak az, amelyik nagyon vén. Ezért jó a fiatal tapló. Az ellapított taplót rendesen fahamuba takarva, vasfazékba teszik, vizet öntenek rá és kb. két órahosszáig erősen rotyogó vízben főzik. Hogy a tapló könnyű voltánál fogva fövés közben fel ne szálljon, valami vas vagy kődarabot tesznek reá. Az elfővő vizet „fejelni" kell állandóan, hogy bőven legyen. Ha valaki reggel főzi ki a taplót, másnap reggelig levében hagyja. Akkor deszkára teszik, újra kiszárítják és baltával újból megtörik, azután kézzel megszaggatják. Ezzel csiholásra kész a tapló. Gazdája annyit szakít belőle, amennyire szüksége van. (Lásd Viski Károly leírását a Néprajzi Értesítő 1932. évf.-ban: Tapló, acél, tűzgyujtás, 84. l.) Ezek az adatok az övét kiegészítik.

Kovát a beregi ember a tarpai Kishegyből szerez, melyben kőbánya van. Egyszer egy olyan nagy gumót találtak kőbuktatáskor, hogy boldog-boldogtalannak jutott belőle. Vámbéry beszéli el Vándorlásaim és élményeim Persiában c. művében

(200. lap), hogy ott a görögdinnye héjját megszárítják és akkor megfőzik. Forró levébe vászondarabot áztatnak, mely a dinnye foszfortartalmát felveszi és megszáradva, tapló gyanánt szolgál csiholáshoz.

Mivel csiholóvasat már a népvándorláskori sírokban is szoktuk találni, lehetséges, hogy a taplókészítésnek ez a legegyszerűbb módja, melyet elmondottunk, másfélezer éve lényegében semmit nem változott. Bizonyos, hogy az őskori ércolvasztás és öntés feltalálása után az öntőformákból kikerülő fémtárgyak kalapácsolásakor kipattant szikra hívta fel az ősember figyelmét arra, hogy azt gyúlékony anyagba felfogva, tüzet lehet vele szítani, bár tudjuk, hogy két kőtárgy összeütése is tud szikrát szöktetni.

Míg útitársaim a nagy palajt végighalászták, fürdésre is jutott időnk, amely szórakozásnak különben lépten-nyomon rabjai voltunk. Öltözetünk megengedte, hogy bármikor lubickolhattunk a hűs hullámokban s azután rábíztuk magunkat a ruhaszárító csillagra.[23]

3. A rápolti vizimalom.

Az utolsó hajómalom a magyar Szamoson.

Cégénydányád igen barátságos templomtornyának búcsút intve eveztünk a szomszédos Rápolt felé. Ismét a Szamos ősi medrében voltunk. Talán a folyó is jobban érzi magát az ő igazi ágyában, melyet maga vájt magának. Barátságosabb! Változatos kanyargásaival, a parti tájak csodálatos szépségű részleteivel gyönyörködtet. Mozgó-színházakban ezekkel a tájakkal kellene szórakoztatni a városok minden, csak nem magyar ízlésű, zagyva szellemben nevelt publikumát. Repülőgépről és hajóról kellene a magyar folyók minden szakaszát egybefüggően filmre venni, hogy a kultúra nagy befolyását szem előtt tartva, legalább a mai állapotot megörökítenők. Soha életemben nem fogom pl. elfelejteni azt a csodálatos szép tájat, mely Rápolt felé közeledve tárult szemünk elé!

Jobbkezünk felől a part hosszában öreg nyárfák és fűzek állottak összebújva, mint a juhok. Kékes-zölden, mozdulatlan megadással tűrték a júliusi nap hevét. Mintha az Isten jókedvében vagy szánakozásból nagy sárga gyékényt terített volna alájuk, amely gyékénynek kilátszott egy darabja : a rápolti nagy palaj... Ennek felső végén delelt a falusi csorda. Az állatok, mint valami festett gyermekjátékok, meg sem moccantak a gyékényen. Hiába kerestem legalább az emberi telep hirdetőjét, a falusi tornyot : a parti fák közül még az sem látszott ki... Csupán néhány perces időközökben kettőt-hármat ütött a csorda kolompja, mint egyetlen jeladása a tájon a szunnyadó

életnek!... De mégsem!... Túl a csorda-itatón a távolban alacsony házacska ült a folyón, egy helyben a parti vizen. Útitársaim megmondották, hogy az az utolsó vízimalom a magyar Szamoson!...

Általában folyón utazónak egészen sajátságos érzései vannak, egészen egyedülálló, sajátságos élményekben, tájszemléletben van része; egy egészen különleges világot él át, mely minden mástól különbözik. Aki a Hortobágyot járja, köröskörül a messzeségbe vész a tekintete. Érzi az ember, hogy azon a szörnyű kerek földön, melynek központjában áll, elenyésző semmiség. Aki hegyes vidéken magas csúcsokról tekint szét, lenyűgözi lelkét a föld egykori belső erőinek vajúdását hirdető felszíni egyenetlenség, a tömegek domborodása és süllyedése. De aki alföldi folyó medrében csónakon úszik, 4—6 méter mélyen a környező felszín alatt, az egy zöld csipkével szegett óriási mély sebben jár, melynek peremén túl érzéki észlelései nincsenek, nem is lehetnek... Mintha az egész világ ez a hosszú seb volna, melynek zöldeskék vére az ég aljából szivárog ki és valahol a véghetetlen messzeségben az ég aljába ömlik vissza. Mit is gondolhat rajta az utas?! Felolvad egész lényében az örökkévalóságba!...

Úgy déltájon a vízimalom mellett kötöttünk ki. Útitársaim közül Király Mózes már korábban kivált, hogy híradással legyen jövetelünkről Tatárfalván. Kerékpáron tért haza. Balogh András barátom pedig innen igyekezett ugyanoda négy napja nem látott mennyasszonyához, Gyügyére rendelt kocsiján. Ez a falu Rápolttal szemben a Szamos jobbpartján fekszik.

Élelmiszerkészletünk úgy kívánta, hogy gyülekező vendégeink kellő ellátására a gyügyei palajt is végighalásszuk. Míg a fáradhatatlan Csíszár-fiúk ebben foglalatoskodtak, jómagam megtekintettem a vízimalmot.

A rápolti vízimalom valóban utolsó példánya a magyar Szamoson a *hajó* vagy *tombácos malomnak*, ahogy a régi magyar nyelv kezdetlegesebb formáját nevezte.

Nem is olyan régen, csak a rápolti határon hat vízimalom őrölt. Szőke szerint a Tiszán, Tivadar, Kisar és Gulács községek határában ezelőtt 40 esztendővel több mint 10 tombácos malom volt.[24] Ma már egyetlen egy sincs.

A rápolti vízimalom Hábarics József és Erdélyi Ferenc tulajdona. Habaricsnak, ki malmát megmutogatta, még a nagyapja is vízimolnár volt Tatárfalván, majd Csengerben, apja pedig Rápolton. Érti is a mesterségét. Érdeklődésemre megnevezte működő malmának minden alkatrészét és elmagyarázta azok szerkezetét, rendeltetését, kezelését. Jó kedve is volt hozzá, mert egy kis áradás növelte a víz erejét. Ezért mondják:

„Bort iszik a vízi molnár, ha van vize!
Bort iszik a szárazmolnár, ha nincs vize!"[25]

Ugyanez a molnár szájából így hanzik:

„Ha vizem van, bort iszok,
Ha nincs vizem, vizet iszok!"

Mind a vízimalmokra, mind a vízimolnárokra egyaránt illik a jelmondat:

Szárazon születtem,
A vízre jutottam...
Ez nékem a temető helyem!"

E melankólikus idézet hangulatával bújtam én is a környék utolsó, lehet mondani: sírja szélén álló vízimalmának minden zegét-zugát. Felmentem a *kőpadra a garathoz*, lent a *malomalj* orrában még a *gangos-fát* is megtapogattam. Olyan boldog voltam, hogy ennek a nagyszerű ősi gépezetnek minden porcikáját láthattam! Bár Frecskay János: „Molnármesterség" c. füzetében (Mesterségek szótára, 32. szám) részletesen leírja a vízimalom szerkezetét, sok szempontból mégis célszerűnek tartom elmondani azt, amit hallottam és ami Frecskaynál nem olvasható. Egész kötetet tudnék írni erről a vízimalomról, de ezen a helyen csak vázlatosan foglalkozhatom vele. Három főrészből áll: 1. a *malomház*-ból, mely kompszerű, de vízfolyással szemben élbefutó hajótestben fekszik; 2. a *garand-hajóból* és 3. a kettő közé helyezett *nagy vizes kerékből*. A garand-hajó olyan, mint a *malomalj*, csak keskeny, bárkaszerű építmény. Orrában belől gangos fa és testében négy helyen bankuly. A garand-hajón fekszik, illetve ez tartja a nagy vizeskerék tengelyének külső végét. Egyenesen ez is a rendeltetése.

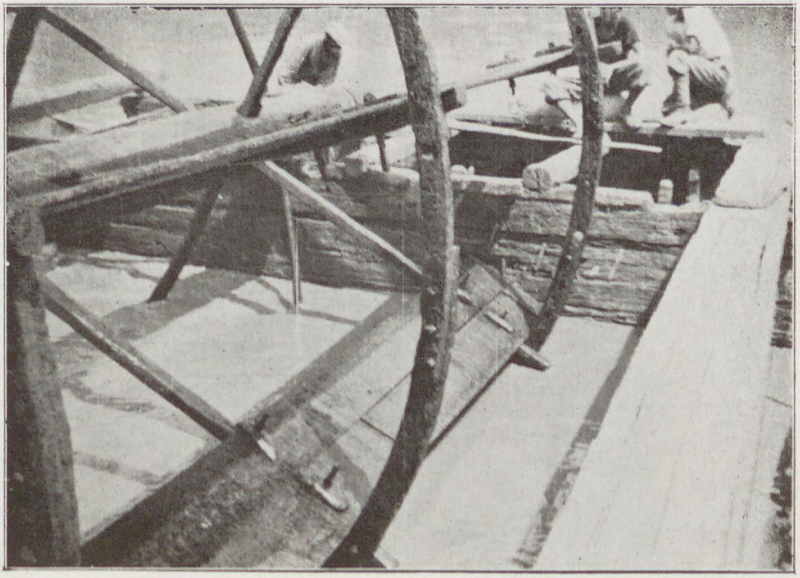
A nagy vizeskerék előtt, tehát vízfolyással szemben a malomház és a garand-hajó között van a *tiltószár* a *tiltó*-val, mely az előbbiről két láncon lóg. A tiltóval zsilipszerűen a vízfolyást szabályozzák, a nagy keréktől a vizet elzárják, miáltal a malom megáll. A tiltó felcsavarásával a malom megindul. A tiltószárat, melynek forgatásával a láncos tiltót le és fel lehet engedni, a malomházból kezelik.

A malomház és a garandhajó között három palló van. Az elsőhöz a tiltó három kantárfája lánccal van erősítve, a középső a rendes *kijáró palló* a víz felé és van még a nagy kerék hátamegett is egy palló, hogy az körüljárható legyen.

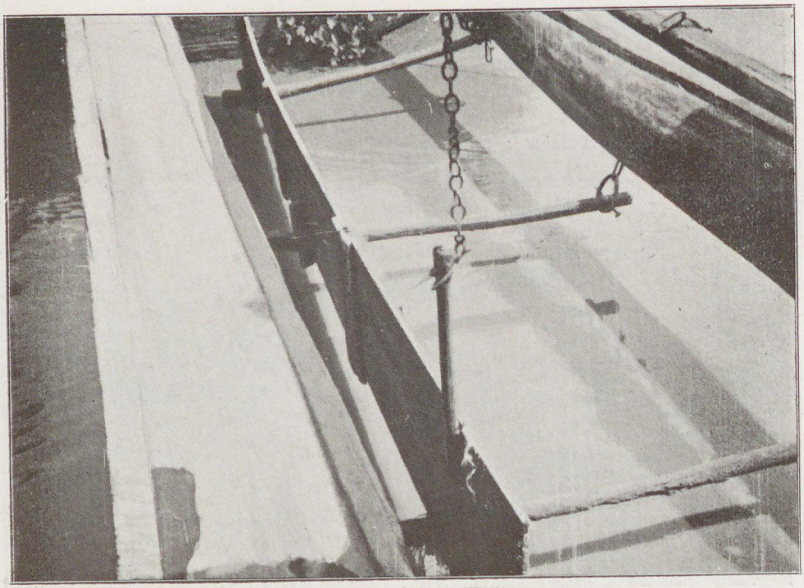
A nagy *vizes kerék* áll három koszorúból, három helyen négy *keresztág*-ból és minden közben három *küllő-ből*. A víz



1. Az utolsó hajómalom a magyar Szamoson, a rápolti part alatt. A bejárathoz karos palló vezet, azontúl a nyomófa s az ajtóban Habarics József vízimolnár. A malomház másik oldalán van a nagy vizes kerék.



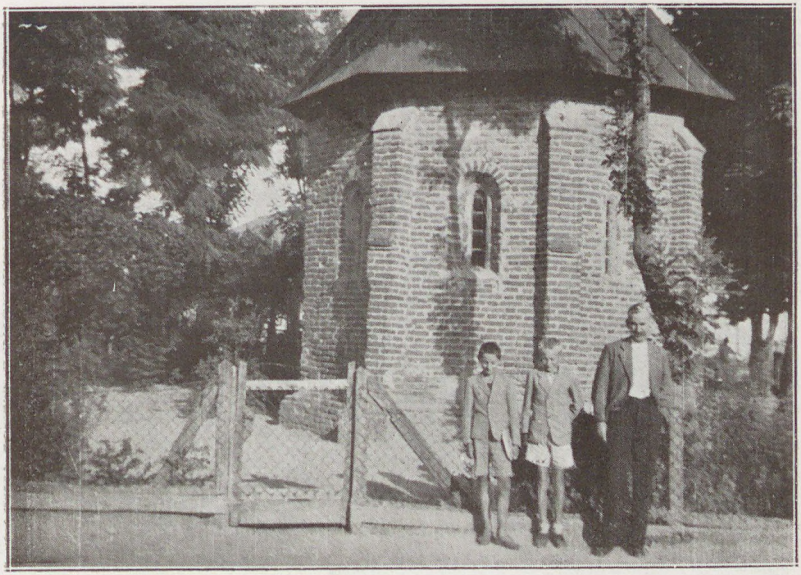
2. A rápolti hajómalom nagy vizes kerekének középső és külső koszorúja, a nagy gerendelyből kinyuló keresztág-küllő és lapockadeszka alkatrészekkel. Utóbbiak veszik át a folyóvíz hajtó erejét.



1. A rápolti vízimalom tiltója, mellyel a vizet elzárják. Jól látszik a három kantár, a tekerhető tiltószárhoz vezető tartólánc egyike és balra a középső palló.



2. A rápolti vízimalom tiltószára (középen), mely a tiltót két láncon tartja. (A tiltó nem látszik). Ennek (külső) kantárját az első palló tartja. A tiltószártól balra a középső palló. Hátul a garand-hajó.



1. A tatárfalvai híres, színes téglákból épített középkori templom keleti vége. XV. század. Elől id. Csiszár Árpád református lelkész, mellette Gyurka fia és barátja.



2. Tatárfalvai utcarészlet. Kanfaros, nádfedeles, az utca felől is tornácos szatmári tipusu házakkal. akácfákkal.



1. A hermánszegi harangtorony. Ezek az ősi, meleg és barátságos hangulatot adó faépítmények lassan eltünedeznek a falusi utcákról.



2. Az alföldi magyar ló utolsó elkorcsosodott maradványai a szamossályi révlejáró előtt. Ősi háziállatunkat a mének kiirtásával pusztulásra ítélték.

hajtóerejét 16 szál *lapocka-deszka* fogja fel, melyek 6 méter hosszúak és 12 collosak. A nagy kerék szilárd gerince a nagy *gerendely*, mely tölgyfából készül, behatol a malomházba és ott forgatja a nagy fogas *száraz kereket*.

A malomházban a gerendelynek vastagabbik vége nyúlik. Mind itt, mind kívül tölgyfa vánkos-ban forog a testéből kinyúló csapon. A nagy száraz keréknek négy *keresztága* és 72 foga van. Utóbbiak lehetnek orgona-, som-, gyertyán- vagy akácfából.

A nagy száraz kerék belső oldallapjára erősített fogaival forgatja a *dob*-ot, mely tölgyfa és 16 *pálca* van benne. A dob mellett van a *kis száraz kerék* 52 foggal. Ez forgatja az *orsó*-t, melynek vas tengelye függőleges s a két vége acél. Alsó vége *acél persely*-ben forog, felső vége pedig *keresztvasban* áll s ennek segítségével forgatja a felső követ, fent a kőpadon, a burokban vagy kávában.

Igen elmés szerkezet a kő felett a *garat* a *jelző kolompal* és a *rugós rázó fá*-val és *lefolyó cső*-vel felszerelt *tejke*, melynek működését látni kell.

Ha a garatba öntött búza már fogytán van, az a falapockával felszerelt zsinór, mely a garatból kinyulva, egy kis kolompot lógat, a búza súlya alól felszabadul és a kolompot a forgó kőre ejti. Csengetésre a molnár felmegy és megállítja a követ, mert üres a garat. A garat alatt a szabályozható *tejkét* a *rázófa* pecegteti. Ha jó a víz, bővebben, ha lassú a víz, vékonyan engedi a tejke a kőre a szemet. A forgó követ hegyével érő rázófa peccenése az a vízimalomban, ami az órában a ketyegés. A rázófa hangja a vízimalom hallható szívverése. Ha gyenge a víz, a nagy vizes kerék lassan forog, hasonlóképpen a kő is és így lassú a szívverése is. A molnárok szerint ilyenkor ezt mondja a rázófa :

„Egy szem kevés, kettő sok! Egy szem kevés, kettő sok!...“

Jó víz mellett óránként 1 mázsát, kicsi víznél egy napig is őröl 1 vékát. Egy véka 32 liter, mely után a vám egy *köpéce*, azaz 3 liter.

A rápolti vízimalomban muzsalyi kő jár. A kopott malomkövet Habarics-mester minden két hétben egyszer *megvágja*. Ez úgy történik, hogy a garatot a malomház orra felé két gerendán eltolják. A kő káváját ráteszik a garatra és a szabaddá vált követ két ember felállítja. Ekkor a mester a „*csákánnyal*“ megvágja a követ, de símára, nem „*rémelyezi ki*“, mert a muzsalyi kő akkor *grízt* őrölne.

Megvágás után az alsó követ *lesepri* és *lecirkalmozza*. A *cirkalmat* az orsó tengelyére helyezi. A cirkalom végébe „*taluszárat*“ dug. Akkor az orsót kézzel megforgatja és figyelei hogy az újonnan megvágott kő felszíne vízszintes-e, egyenletesen éri-e el a toll hegye vagy sem. Mert, ha valahol nem éri, ott a

kő mélyebb lett a kelleténél. Mikor mindezzel elkészül, ráengedi a felső követ és a mester „*levontatja*". Ennek az a célja, hogy a hegyes, éles részek lehorzsolódjanak, mert ha úgy maradna, akkor is grízes lisztet őrölne.

Különben Habarics-molnár fínom lisztet is tud készíteni, van neki szitáló készüléke, melyen felül 20-as drótszita, alul pedig 6-os selyemszita van. A korpás lisztet ezeken engedi át.

A malomalj, melyen a malomház fekszik, erős és igen gondosan készült alkotmány. Fűrészelt, 5 collos tölgyfadeszkából van *összeeszkábálva*. Orrát belülről gangosfa tartja össze. Ebből indul hátrafelé középen a *padimentum-gerenda* s ott, ahol a *kőpad* nyomakodik reá felülről, van a „*kűpadtalp*".

A vastag tölgyfadeszkák érintkezési síkjánál vízbeszivárgás ellen a fát „*kizselyépelik*". Ez a *zselyép* vagy *vigyor*. Az élek ferde lefaragásával V-alakú vájat képződik. Ezt *fakéreggel, mohával* és *lépvesszővel* töltik ki és akkor reáverik az eszkábát, melynek sora amazokat leszorítja, az egymáson fekvő deszkákat összefogja.

Megemlítem még, hogy a parthoz kötött malomházat a „*nyomófa*" tartja ki a parttól, egy erős gerenda, hogy a malom szilárdan és a mély vizen álljon. Ha kicsi a víz, a molnár két deszkát helyez a malomház és a part közé, hogy a vizet a part felől is a nagy kerék felé szorítsa.

Télire a malom jégzajlások miatt nem maradhat a nyílt vizen. A meredek partban kellő nagyságú öblöt vágnak neki, hova késő hideg ősszel bevontatják. Ezt a telelő helyet *záton*-nak nevezik.

Nem vehetek búcsút a rápolti vízimalomtól a nélkül, hogy fel ne említsem Póti Sándor tatárfalvi ember esetét, aki egyszer nem eléggé vigyázott itt és a víz sodra csónakával együtt a nagy vizeskerék alá ragadta. Póti felboruláskor elkapta a nagy kerék koszorúját. De hiába volt egy nagy guba rajta és hiába kiáltott nagyot, a nagy kerék sem a terhet, sem a szót nem respektálta, hanem Pótit könyörtelenül levitte a víz alá és a másik oldalon felhozta. Az első bemártás még csak ment volna valahogy, de a nagy kerék forgott tovább és prüszkölő utasát újra alámerítette, amikor Pótiban már kevesebb szusz maradván, nyelni is kénytelen volt, ami nem tréfa dolog. Póti megijedt és amikor újra a helyzet magaslatára emelkedett, elordította magát : segítség emberek ! Mivel a nagy kerék igen okos szerkezet ugyan, de mégsem ember, nem állott meg erre sem s ezért Póti állítólag egy óra hosszáig forgott élet és halál között, mikor észrevették és a malmot leállították. Sokan azt mondják, hogyha „keresztyének"-et kiabált volna, hamarább meghallják, de Habarics ezt a bölcselkedést nem írta alá... Minden azon múlott szerinte, hogy a tiltó-szárat lefordítja-e

valaki vagy se?! Továbbá az is lényegbevágó volt, hogy a megállás pillanatában Póti a víz felett legyen...

Amíg a malom megtekintése tartott, odafenn a parton a környékből kedves vendégsereg gyűlt össze. Szép szatmári leányok és jókedvű fiúk rándultak ki ide, hogy velünk együtt néhány kellemes órát tölthessenek. A Csíszár-fiúk két bográcsban halpaprikással kedveskedtek vendégeinknek, akik meg a szokásos hazai jókkal tették változatossá a gyepen terített asztalt.[26]

Expedíciónk eltávozott tagjainak pótlására Gyügye felől érkeztek *Porkoláb Endre* tatárfalvi kúrátor és a legkisebb Csíszár-fiú, a 10 éves Gyurka. 10 kilométert gyalogoltak Tatárfalvától idáig, ami már maga bizonyítéka ügyünk iránti lelkesedésöknek.

Bár Kúrátor uramnak csak „három ige = 9 szál bajusza" volt, buzgóságra és kitartásra nézve bármelyikünkkel vetekedett s legtöbbször a kedvencünkké vált Gyurka-fiú is kitett egy emberszámot.

4. Újabb kőkorszaki lelőhelyek Szamosújlak és Szamossályi között.

5—6000 éves emberi lakások maradványai.

Délután 5 órakor oldottuk el csónakunkat a vízimalom lejárójánál. Talán parton hagyott vendégeink kendőlobogtatásától kaptunk hátba egy kis szelet ? ! Bár vitorlánk nem volt, jó széllel mégis könnyebben eveztünk, avagy a pompásan sikerült, nem közönséges lakmározás hatása látszott az erők kifejtésén ? ! Új barátaink buzgalma se maradjon említés nélkül ! De az igazság mégis csak abban áll, hogy éppen azoknak, akiktől megváltunk, meg kellett mutatnunk az evezésben való kitűnő és verhetetlen tudásunkat. Csak úgy repült a két hajó, egyik a másik nyomába ! Nemzeti lobogónk olyan feszesen pattogott legelől, hogy majd kettétörte rudját. Akkor éreztem át mintegy ösztönszerűen útunk jelentőségének csattanóját : nincs magasztosabb feladat, mint a mi háromszínű zászlónk alatt bejárni, felkutatni, megismerni és megismertetni drága hazánk földjét és népét ! ! Bárcsak a feladat magasztosságát minden magyar ifjú lelkében körülölelné az elmélyülő, nemes, tisztacsengésű természetszeretet ! !

Itt a Szamos partján egymást érik a falvak. Alig hagytuk el a gyügyei partokat, máris feltűntek Szamosújlak nagy diófái. Ez a sűrű település szokatlan a debreceni embernek, mert a debreceni ember, ha a Nagytemplomtól elindul Nyugat felé keresztül a hortobágyi pusztán, 74 kilométerre találja az első

falut a Tisza mentén. És ha megnézzük Debrecen környezetének középkori települési térképét, ötven elpusztult egyházas és egyháztalan magyar falu helyét látjuk rajta feltüntetve. Török-tatár dúlások, dögvész, a táj elmocsarasodása valamennyit elpusztították. Ezért a puszta egy másik magyar szóval kifejezve : temető s ezért ezt a magyar szót : *puszta*, nem lehet semmiféle nyelvre lefordítani. Az angol, német, olasz, francia mind egyformán pusztának nevezi.

Újlak alatt a legutóbbi áradások partrombolásai miatt hatalmas diófák pusztultak el. A parti birtokosok mindig arra gondolnak, hogy hátha még egy őszön megmaradnának, teremnének és legtöbbször elszámítják magokat.

A törő partban sehol semmi nyomát nem találtam praehistorikus leletnek. Azonban alig hagytuk el Újlakot, a falutól DK-re, az Újszamos fokánál a balparton, feltűnt az első lelőhely. Mindezt, mind az alább ismertetett szamosparti lelőhelyeket Csíszár Árpád találta meg először.

Az a kevert föld, mely az őskori sírokat, lakógödröket, vagy bárminemű célra ásott mélyedéseket kitölti, eltérő színű attól a háborítatlan földtől, mely körülveszi. Ha a folyó szakadt, meredek partja véletlenül egy ilyen sírnak, putrilakásnak vagy agyagbányának a függőleges szelvényét mutatja, ez a szelvény már messziről szembeötlik sötétebb színével. Ha pedig közelről szemre vesszük, látjuk, hogy a nagyobbak tele vannak cseréppel, csontszilánkkal, égett röggel, pernyés, veres csíkokkal, szóval szeméttel, a kisebbekből pedig embercsont fehérlik ki

Azok a törmelékkel kitöltött gödrök a mai felszín alatt vidékek szerint 1—4 m. mélyen vannak. Ha a szelvény hosszúkás, négyszögletes, vagy szabálytalanul elnyúló, 2—8 m. széleségben, a gödör rendszerint putrilakás maradványa ; ha pedig az alakja méhkashoz hasonlít, melynek alapátmérője átlag 1·50—2·50, ritkán 3 m., akkor agyagbányával állunk szemben.[27] Az embercsontos kisebb gödrök a sírok. Ezek tölteléke rendszerint tiszta kevert föld és mind kereszt, mind hosszanti szelvényök szögletes. Ha több van együtt : temető.

A gödrökben lévő töltelékeket kultúrrétegnek nevezzük. Ha ilyen kultúrréteg a szakadt partban, vidékenként a felszín alatt különféle mélységben és vastagságban hosszan nyúlik, akkor ősteleppel van dolgunk. Pl. Heves megyében a tiszaporoszlói őstelep, a Tisza jobbpartján, 160 m. hosszú és átlag 1 m. magas kultúrréteget mutatott 1928 körül.

A szamosújlaki 1. számú lelőhelyünk függőleges szelvénye a felszín alatt 350 cm. mélyen 200 cm. széles, balról 80 cm., középen 90 cm. magas, jobbról lekerekített szabálytalan idomot mutatott (Fig. 18. kép). Hogy a gödör szelvényét pontosan fel lehessen mérni, azon a helyen a partot lenyesettem. Friss

nyesésben a vonalak jobban mutatkoznak. A lenyesett felszínből durva anyagú, rosszúl égetett, díszítés nélküli neolithikus cserepek kerültek ki. Néhány vékony cserép vörös iszapmázzal fedett. A hamuval, pernyével kevert földben egy égetett agyagkúptöredéket is találtunk. Mindez próbavallatás volt csupán. A tervbevett rendszeres feltárás ép leleteket is szolgáltathat, amint az ilyen tűzhelyes lakógödrök kibontásánál nem ritkaság.

A próbaásatásban az expedíció minden tagja résztvett és az eredmény az egész társaságot felvillanyozta. A leleteket számozott, külön kis vászonzsákba tettem jól bevált ásatási szokás szerint. Ilyenekbe a csomagolás gyors, biztos, továbbá eső, víz nem árt neki. Vigyázni kell, hogy a zsákra kötött bádogszám és a Naplójegyzet száma egyezzen.[28]

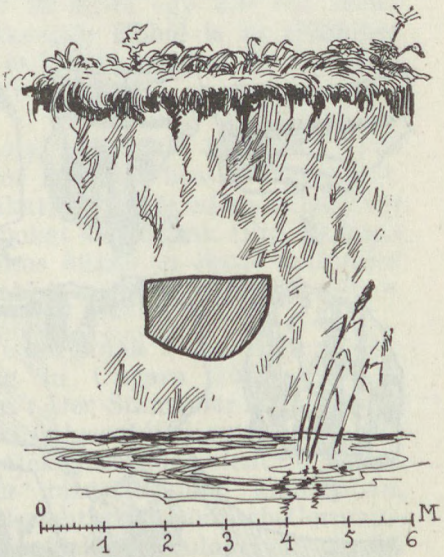


Fig. 18. kép.
Ujabb kőkori lakógödör keresztszelvénye a szamosújlaki határban, a Szamos meredek partjában. 1-ső számú lelőhely.

Lassan ránkesteledett. Szálláshely után kellett nézni. Élősátorként kínálkozott a lelőhely közelében egy pompás fehérnyárfa (Populus alba), mely úgy állott ott egyedül, jóformán a partszélen, mint valami gubás ember a réten. Csónakainkat kiláncolva, a nyárfa alá telepedtünk valamennyien. A sátorban derékaljnak, párnának lombot szedtünk, esti tüzünkre száraz gallyat mezgeréltünk. Ezt a munkát gyenge holdfény tette lehetővé, különben ki mert volna sötétben a meredek parton botorkálni ?! Mikor tüzünk fellobogott az óriási lombkupola alatt, nyársra húztuk a vacsorát és házigazdánk buzdító példájára sokáig elbeszélgettünk mi is. Ő bizonyára diskurált a Szamossal, távoli kollégáival, az Estével, a Holddal, csillagokkal, mi pedig a Boldogsággal...

*

Július 18-án hajnalban vasárnapra virradtunk. Arra ébredtem fel, hogy a kis tábort beborító nagy nyárfa erősen suhogott s valahol a legfelső emeleten, mit sem gyanítva, egy vadgalamb turbékolt. Mivel egész testemmel jóformán a földön feküdtem, mind a két hangforrás rezgéseit a fa és a föld közvetítése foly-

tán is egész lényemmel átvettem és éreztem. Szinte azt hittem, hogy magam is a két hang forrásává váltam. Sajátságos érzés volt! Vasárnap reggel!

Kétszárnyú ébresztőóránkat az öreg Szőke zavarta el, mert hűvös volt a hajnal és korán tüzet rakott. Mire rendbeszedtük magunkat, meleg tea párolgott kinek-kinek a csuprában.

5 órakor indultunk a régészeti lelőhelyek felkutatására. Csiszár Árpád már tudta, merre kell őket keresni.

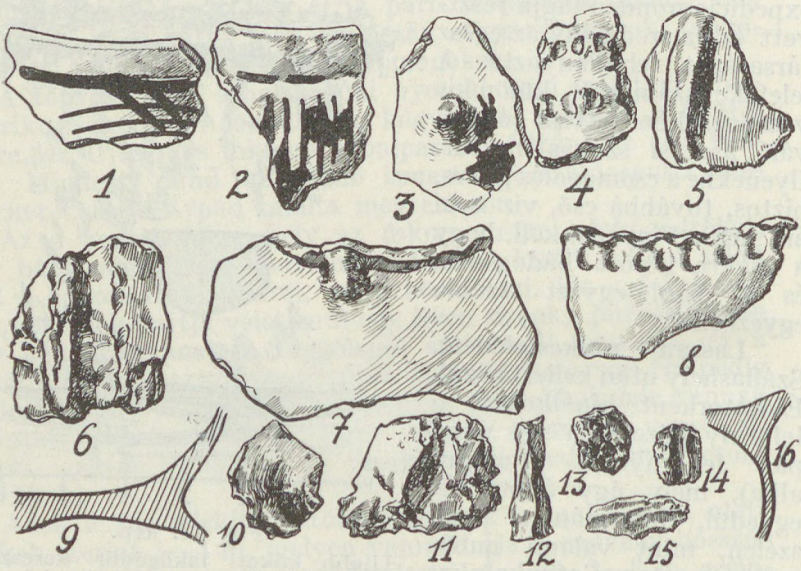


Fig. 19. Kép.
Neolithikus festett (1—3), díszített (4, 8), füles (7), büttykös cserepek (5), talpcsöves edény töredékek keresztmetszetei (9, 16), kova (11) és obszidián szilánkok (10, 12—14) a szamosparti 1—5 sz. lakógödrökből.

A folyó jobbpartján, a szamossályi révtől számítva lefelé kb. 150 méterre, 3 m. mélyen a felszín alatt 5 m. hosszú, 120 cm. magas 2. sz. lakógödör hosszanti szelvényét találtuk. Ezt is lenyestük, megvallattuk ugyanúgy, mint az előbbit. Ebben is újabb kőkori edénycserepeket, faltapaszrögét és ezúttal díszített edénytöredékeket is találtunk. Nagyon megörültem egy festett cserépnek és egy körömmel mélyített edénydarabnak. Ezeken felül füles és peremes cserepeket, továbbá széndarabokat gyüjtöttünk. (Fig. 19. kép.) Újabb kőkori festett edényeinket kétféle technikai eljárással díszítették. *A bükki* kultúrában az edényt égetés előtt festették éspedig általában világosabb színű alapra sötét színnel festették a díszítő motívumokat, vagy

pedig sötéttel alapoztak és világosabb ráfestéssel a díszítés közeit festették be, azaz kihagyással az alapszín lett a díszítő elem.

A *tiszai* kultúrában az edényeket kiégetés után festették be alapozás nélkül. Ezért az ilyen edények festett díszei elpusztulnak, az első tisztításnál eltűnnek. Egy darabig a festett helyek élénkebb színe mutatja a motívumok formáját a kialakult felszín mellett.

A 2. sz. lakógödörtől felfelé 20 m.-re egy 150 cm. széles 3. sz. kisgödör szelvénye mutatkozott. Ebből is az előbbihez hasonló cserepek, faszéndarabok és kavics kerültek ki. Szemben vele a balparton feketés foltokból hasonló cserepeket szedtünk ki.

Ugyancsak a balparton, a sályi révtől kb. 100 m.-re lefelé megvizsgáltam a 4. sz. lakógödör kb. 2 m. hosszú szelvényét. Ebből kova- és obszidiandarabkákat, örlőkő és edény talpcsöves töredékét, úgyszintén faszéndarabokat szereztünk. (Fig. 19. kép.) Talpcsöves edényeink a neolithikus *bükki- és tiszai kultúrákat* (Kr. e. IV. és III. évezred), továbbá a *rézkori* kultúrát (Kr. e. 2500—3000) jellemzik.

Kitűnő összefoglalását adja e koroknak Tompa Ferenc dr. : 25 Jahre Urgeschichtsforschung in Ungarn 1912—1936 c. műve, amely Hillebrand Jenő dr. : Der Stand der Erforschung der älteren Steinzeit in Ungarn c. dolgozatával együtt az egész magyarhoni őskori kultúráról tájékoztat. Megjelent a Német Régészeti Intézet római-germán bizottságának kiadásában, Berlinben, 1937-ben (24., 25. Bericht der Römisch-Germanischen Komission 1934—35). Legújabb angolnyelvű munka Gordon Childe, The Danube in prehistory. Oxford 1929.

Az 5. sz. lakógödröt szintén a balparton, 30 m.-re a sályi révtől lefelé találtuk. Ennek körvonalai nem voltak világosan kivehetők. Az előbbiekkel egyező cserepek, csontok és obszidian forgács jutalmazták fáradságunkat.

Ezek a gödrök is neolithikus eredetűek. Bár a Szamos egyenletes partvonulata itt nem túlságosan veszélyezteti az említett lelőhelyeket, mégis célszerű, hogy az áradások ne sokáig nyaldossák a felületét. Az bizonyos, hogy feltárásuk partgyengítéssel jár, azért az illetékes Vízszabályozó Társulat engedélye nélkül hozzáfogni nem szabad. Az öt lakógödör ásatását tervbe vettem.

5. Szamossályitól Csengerig.

A szamossályi révnél pihenőt tartottunk és reggeliztünk. A próbaásatások elvégzése után erre szükségünk is volt, mert a csontkeményre száradt, a nap hevétől forróra sült, csaknem függőleges partokon igen fárasztó volt ásóval dolgozni. A göd-

rök szelvényeihez előbb kis lépcsőket kellett a falba vájni és minden cserepet külön kipiszkálni, mert különben a mély vízbe hullottak volna. Ehhez járult még az is, hogy mezítelen lábainkat alulról törték, felülről pedig állandóan bombázták a leomló éles rögök.

A sályi réven áthaladó magyarok nagy álmélkodással bámulták és találgatták működésünket. A víz felszínén tisztán és érthetően a fülembe jutott ilyen megjegyzés:

— Hallod-é, ezek biztosan az Attila sírját keresik, vagy kincs után szaglásznak...![29]

A szamossályiak a lábas jószágot nem szokták a kompon hordani, hanem a lejárón behajtják a vízbe és az szépen átúszik a tulsó oldalra. A régi magyarságnál ez általános szokás volt és íme a Szamos mentén ma is megtaláljuk a jószág átkelésének ezt az ősi módját.[30] Ilyen vidéken a szarvasmarha sem olyan gyámoltalan, mint gondolnánk. Nem régen történt pl. hogy Tatárfalváról áthajtottak egy tehenet Sályiba, a bikához. De a tehén megijedt s hazafelé szökve, a magas, meredek partról leugrott a Szamosba. Átúszott, a másik oldalon felkapaszkodott és hazament.

A sályi palajon utitársaim buzgón halásztak. Mi magunk az öreg Szőkével, mint ilyenkor szokásunk volt, csónakunkban szótlanul és mozdulatlanul néztük a vizet. Sokszor elgondoltam már, hogy az ilyen merev szemlélődés, egy irányba való bámulás, eltűnődés, az örökös helyváltoztatás eseményei között mégis csak valami öröklött, őseinktől átvett természet bennünk. Valahogy olyan jól éreztük magunkat: helyről-helyre vándorolni és közben nagyokat szemlélődni![31]

Az eredményes halászat után meglepően szép nádas partok között eveztünk tovább. Rajongva szeretett szülőföldem, a náderdős Bodrogköz jutott az eszembe, hol annyiszor hallgattam a nádas csodálatos zenéjét! Minden nádszál külön egy ős ázsiai rajz és minden náderdő egy őspogány melódia![32] Ilyesfélék jártak az eszembe, amikor megszólalt a szamossályi templom harangja. Vasárnapi istentiszteletre húzták. Víz felett a harangszó szokatlanul tisztán és élesen csendül, különösen szélcsendes nyári napon, mikor a felszálló pára, mint igen jó hangközvetítő, a meder felett marad lebegve.

Az a tiszta érchang, a jólismert falusi vasárnapok napfényes üdesége annyira átszűrődött lelkemen, hogy előbbi pogányos hangulatom dacára bizony csak elkezdtem dudolni magamban a közismert éneket: Mint a szép híves patakra...

Már jó előre haladtunk, de a harangok hívó szavát még mindig hallottuk. Cinke csicsergés is vegyült belé és úgy tűnt fel, hogy egy varjúcsapat is a harangszóra kerengett felfelé szemfényvesztő magasságba. Idelent a Szamosban egy *csegöldi* legény úsztatta a lovát körbe járva úgy és olyan helyen, hogy

a kör belső felét úszva, a külsőt gázolva tették meg pej lovacskái. Ő maga a nyergesen ült. A vasárnap reggeli lófürösztésnek a Tisza mentén is ez a rendes módja. A csikó a nyergesen belül szokta próbálgatni a tempót.

A csegöldi legény lovaival volt elfoglalva, talán felénk sem nézett, de vele szemben a balparton egy *pátyódi* kis magyar teheneket itatott és éppen hogy meg nem csudált bennünket, annyira bámult. Ő tehette nemcsak azért, mert vasárnap volt, hanem azért is, mert a tehén, ha jól megszívta magát folyóvízzel, legfeljebb lábfürdőt vesz utána, de azt azután türelemmel és kitartással s így nem kell rá vigyázni.

Tatárfalva felé közeledve, Csíszár Árpád és Gyurka megneveztek nekem minden határrészt; még két palaj, még egy palaj és otthol vagyunk! számították nagy lelkesedéssel. Azok a nagy nyárfák ott, az már a falu!

Tatárfalváról nem látszott a vízre semmi, de az angyalosi kis torony, mint egy bájos leányzó, kukucskált felénk a bokrokon át.

Zászlós hajónk ezúttal kétközölések miatt hátramaradt. Csak egyedül futottunk be a déli órában a határfalvi kikötőbe. Félórával utánunk megérkezett Csíszár Laci is. Szikár nagy alakjával úgy állott a közeledő hajó orrában, mint valami ősvilági szigonyos, aki most döfte keresztül a rettenetes *zomokkígyó* nyakát...[33]

Id. Csíszár Árpád tiszteletes uram, Tatárfalvának református lelkésze, csónakomban fogyasztott szerény ebédemhez igen ízletes falatokat hozott ki kedves leányaival együtt. Derék fiai bizonyára nagy pusztítást végeztek a konyhán, beszabadulva a terített asztalhoz. Ezúttal azonban pihenésre még nem gondolhattunk.

Délután 1 órakor eveztünk tovább, mindenütt vizsgálva a partokat. A kitűnő jó időhöz illő kedvünk volt. Barnára égtünk, mint a cigányok. *Szamosbecs* alatt elhaladva, teljes gőzzel vágtunk neki annak a nagy kanyarnak, melyet a Szamos Csenger alatt tesz. A mederben egyre több a kavics, ellaposodik a víz. A parton vidranyom, jégmadár, gyurgyalag-telep. Az egyetlen sziget, mellyel találkoztunk, festői tájképet nyujtott. Varjak tömege kavargott felette.

A kanyarban sokat gyalogoltunk vízben, iszapban, hogy a sekély vízben vontatással jobban haladhassunk. Mikor a kanyarodó NyK-i irányú könyökéből egyszerre DNy-ra fordultunk, megpillantottuk útunk végcélját, a csengeri vashidat!

Hajóinkat nemsokára közvetlen a hidnál kötöttük ki. Együtt voltunk valamennyien boldogan, egészségben, lélekben-testben megedződve! Percnyi pontossággal elértük azt, amit akartunk s ezzel útunk első felét, a hosszabbikat szerencsével be is fejeztük! Hála Istennek! mondtuk ezt az annyit

emlegetett két magyar szót és szívünk megtelt annak a magasztos tudatnak igen kellemes érzetével, mely számunkra drága hazánk egyik gyönyörű folyószakaszának alapos megismerését jelentette!

Ötödik rész.

Visszatérésünk. A szamosparti falvak.

1. Csengertől Tatárfalváig.

Kidolgozott tervünk az volt, hogy a Szamos két partjának átkutatása után visszatérőben látogatjuk meg a parti falvakat. Ugyanis vízfolyás irányában a leereszkedés nem jár semmi fáradsággal. Simán, nesztelenül és ami fő, gyorsan úszik a hajó lefelé, azért útunk második felére, amikor fizikai munkát nem kell többé végezni, hagytuk a falvak megtekintését.

Útamnak erre a második részére előkészültem. Szatmár vármegye közismert, Borovszky Samu szerkesztésében megjelent monografiájából még Debrecenben kiírtam minden falunak a történeti adatait, jellegzetességeit, hogy a megfelelő cédulákat elolvasva, mindig tudjam, hol járok és mit kell megnéznem és mi az, amit a régiek figyelmen kívül hagytak.

Valóban szerencsés Szatmár vármegye, hogy már 1809-ből is olyan részletes magyarnyelvű leírása van „a' ,költésben', s vers szerzésben koszorús" Szirmay Antal tollából, amely munka megbecsülhetetlen tárháza az egykori természeti viszonyok, az egykori magyar élet mindenféle vonatkozású adatainak. Ennek a terjedelmes műnek a budai kir. magy. Universitas finommetszetű betűivel kitöltött sárga lapjait ma is sokszor olvasgatom. Úgy vagyok vele, mint egy nagy múzeummal. Akárhányszor nézem végig, mindig találok benne valami újat, érdekeset.[34]

A Szamosba hordanék vizet, ha olyan dolgokkal hozakodnék itt elő, melyek már közismeretesek. A különféle népszerű monografiák és szakkönyvek mindenkinek rendelkezésére állanak és amint nekem gyönyörűséget okozott az olvasottakról személyesen is meggyőződni, úgy ezt az élvezetet bárki megszerezheti. Az újabb kutatások eredményeiről, saját észrevételeimről azonban röviden szabad legyen beszámolnom.

*

A csengeri hídnál kikötve, fanyalogva öltözködtünk fel, mert az áldott napfényhez, friss levegőhöz szokott testünk szinte borzadt a ruhától, melyet reáráncigáltunk. Ilyenkor az ember testének minden pontján érzi a felesleges takarót, gyűlöli az álszemérmes kultúrát és szeretne inkább elmenekülni az emberek közül.

Csenger utcáit járva, tudtam, hogy a megye egyik legősibb községében vagyok. Falunak már nem falu, városnak még nem város, jó magyar kifejezéssel tehát: mezőváros. Szinte csodálkozik az ember, hogy 700 esztendő alatt nagy vásárai és forgalmas révje dacára ez a nemesi fészek nem fejlődött ki azzá, amivé lehetőségei engedhették volna. Mióta határszéli község, régebbi arculata gyorsan változik. Gatyás embereket láttam még az utcán, de számukat jóval felülmulta a kereskedelem híveinek a serege. Úri kastélyainak, kincses templomának[35] és szatmári típusú paraszt házainak megnézése után ellátogattam Szuhányi főszolgabíróhoz.

Ha Csenger ősi kastélyát védő egykori palánkból egyetlen darab megmaradt volna, legalább két lépés hosszúságban, ma kincset érne. A községtől Ny-ra eső csengerjánosi pusztán a templomalap és a faluhely feltárását előjegyzésbe vettük. Tíz nap alatt napi 10 inségmunkással az ásatást elvégezhetjük.[36]

Csenger a Szamosról tekintve igen jellegzetes magyar táj! Milyen szép lehetett ez a vidék a vármegye régi hídjával és a vízen ülő tombácos malmainak egész sorával? ! Szinte lehetetlen, hogy annyi nemesi ház közül valamelyik ne őrizne képes ábrázolást róla! Ha jó Szirmay Antal a mult század elején megbízott volna egy vándor képírót, hogy műve számára rajzolgassa le a szatmári községeket, az ethnografusok ma szobrot emelnének neki.

A vashídon átsétáltunk *Komlód-Tátfaluba*. Ifjú barátaim szerint szép leányairól híres, ami örvendetes jelenség. Van egy zsákutcája is. De hol vannak már azok a halászok, akik az *Erge* vizében ősi módon ősi szerszámokkal foglalatoskodtak? !

A csengeri híd alól csónakainkat útnak indítottuk azzal a meghagyással, hogy *Szamosbecs* alatt várjanak reánk. Magam a Császár-fiúkkal gyalog sétáltam át Szamosbecsre, hogy egy kicsit a határon is szétnézzünk. Hatalmas gyümölcsös mellett elhaladva egy-kettőre elértük ezt a kis parti falut, amelyet a Szamos mindig el akart nyelni, haragudott reá, holott becsben tarthatta volna, mert állítólag nincs benne se cigány, se zsidó, se korcsma. Azt hiszem, nehéz volna csonka hazánkban párját keresni, különösen a határszélekhez közel!

Ha a Szamos nem is, megbecsülte a vármegye ezt a folyóüldözte szép magyar falucskát, mert 1828-ban új medert ásott a sárkánytermészetű Szamosnak. Kár, hogy ősi templomát többszöri renoválással kiforgatták eredeti állapotából. Idillikus, csendes utcáján darutollas legényt, koloncos kaput, jellegzetes tornácos házakat figyeltem meg. A községi legelőn keresztül hagytuk el a falut s a parton hajóra szálltunk.

Hogy idejében érkezzünk Tatárfalvára, a két csónakon egyenletesen elosztottuk az erőket s versenyt eveztünk. Nagy gyorsasággal siklottunk lefelé. Percek alatt tettük meg a kilo-

métereket. Hol az egyik, hol a másik tört előre. Majd magára engedtük a csónakot: vigye a víz, ahogy tetszik neki. Ha az ember ilyenkor nem nézi a partot, azt sem tudja, halad-e vagy áll. Ha előre nézünk, valami titokzatos erő vonzását érezzük. Mintha a tenger szívóereje idáig hatlona és az vinne alkuvás nélkül...

A nap éppen *Angyalos* megett szállt le. Ez a nevezetes falu a balparton fekszik, szemben Tatárfalvával. Az alkonyati színes égaljra rárajzolódott a falu körvonala a templomtoronnyal s olyan volt, mint valami csodálatos álomkép, mely önmagában gyönyörködött a Szamos tükrében... Egy ilyen alkonyati színes tájnak a nagy arányai, a mélyre tükröző lágy színek csak annak bontakoznak ki, aki a folyó vizén alacsonyan közeledik a tájhoz. Sok világhírű tájat láttam már életemben, de én ezt az angyalosi alkonyatot soha nem fogom elfelejteni.

Id. Csiszár Árpád református lelkész kedves barátom vendégszerető házánál töltöttem az estét. De nem tudtam teljes egészében szakítani megszokott életemmel. Hálásra nem fogadtam el a felajánlott szobát, hanem egy öreg almafa alatt ütöttünk sátort. A jópéldát követték a házigazda fiai is, mert a fáradt testet semmi nem üdíti úgy fel, mint a szabad levegő. Azután a sátorozásnak is van valami ősi varázsa, melytől nem lehet szabadulni!

Július 19-ének reggeli óráit Tatárfalvának szenteltem. Ezt a falut elsősorban is figyelmébe ajánlom annak a magyar anthropologusnak, aki nem a sírokból kiszedett koponyákat, hanem az élő fejeket szokta méregetni. Még ha csak a földesura volt eredeti tatár ennek a falunak, akkor sem egy személyt jelent ez a tény akár a letelepedés, akár a leszármazás szempontjából. Mert a földesúr nem egyedül ment oda és nem csak családjában folytatódott.

A falu gyöngyszeme és nevezetessége középkori temploma, melynek képét a vármegyei monografia is érdemesnek tartotta közölni. Külön harangtornyával, színes tégláival és egész környezetével a legszebb falusi tájat szolgáltatja.[37]

A templom külső falán, köröskörül a téglákban karcolások, vájatok láthatók. Hagyomány szerint a tatárok karddal vagdosták a templomot, mikor be akartak hatolni. Azonban a tatár, mint kitűnő katona, mindíg tudta, mire való a kard és mivel kell egy templomot szétrombolni, ha arra került a sor. Kőben, vasban biztosan nem csorbította ki éles pengéjét. Én azt hiszem, hogy a kőben szűkölködő falusi lakosság, a századok hosszú során, hegyes szerszámait (ár, tű, lyukasztó stb.) a kemény téglák vájataiban, mint passzív csiszolóban élesítette s talán az iskolás gyermekek is segítettek újabban a vájatok mélyítésén.

A faluban a házak előtt virágos kertek. Mikor akad már egy botanikus-ethnografusunk, aki összegyüjtse és feldolgozza a falusi *kercsék* jellegzetes virágait, berendezését? ! A kétoldalról oszlopos tornáccal ellátott házaknál igen ősi öreg *hombárokat* láttam.

A falu belterületén, a Veres-kertben ősi Szamosmeder partján Porkoláb Endre, Katz Jenő, Porkoláb Dániel, ifj. Porkoláb Endre és Mester Gyula telkén Kr. u. II—III. századból származó különböző minőségű rómaikori korongolt edények töredékeit és palaszürke vastagabb, igen kemény cserepeket gyüjtöttem. Gyakori felszíni mutatkozásuk nagyobb telepre mutat. Ép edényeket is találtak már azon a helyen. A telep temetőjét kellene felkutatni, melynek tudományos jelentőségét nem szükséges hangsúlyozni. Közvetlen a templom mellett húzott kutatóárokkal középkori sírt kerestünk kevés eredménnyel.

2. Kirándulás az Ecsedi-láp ősi községeibe.

A mai napot, július 19-ét, igen kellemes és tanulságos kirándulásra fordítottuk. Balogh András porcsalmi földbirtokos, kedves barátom úri fogatát egész napra rendelkezésemre bocsátotta s Tatárfalváról a sályi réven át felkerestük *Porcsalma* és *Tyukod* községeket, visszafelé jövet pedig *Rápoltot.*

Régi vágyam teljesült be ezen a napon, bár tudtam jóelőre, hogy semmit nem fogok látni abból a sajátságos, általam rajongva szeretett lápi világból, melyről annyit olvastam, hallottam, néprajzi-, vadászati-, zoologiai- és históriai művekből annyi jegyzetet készítettem. Mindig irígyeltem Lovassy Sándort, a magyar ornithologusok nesztorát, aki ifjú éveiben még látta az ősi Ecsedi-lápot és tanulmányozta annak életét, növényzetét, madárvilágát. A Magyar Tudományos Akadémia 1931-ben adta ki mintaszerű tanulmányát „Az Ecsedi-láp és madárvilága fennállása utolsó évtizedében" címen.[38]

Délelőtt 10 órakor indultunk a parókia udvaráról. Balogh András maga hajtotta lovait, Csiszár Árpád és Laci elkísértek. Szamossályi felé vettük útunkat.

Balfelől a régi Szamos-meder (halvány) teszi a síkföldi tájat változatossá. Ma már ezt is az eke járja. *Hermánszeg* a holt Szamos-parton települési formájával régi szenvedéseket árul el. Utcájának egyik házsorát elnyelte egykor a Szamos. Folyóparti falu sorsa. *Szamossályin* is végigkocsiztunk. Típusos házak, tekintélyes szép templom körül. Valamikor valósággal az árvizek torkában állott, mely még a templomát is elsodorta. Míg a sályi révben várakoztunk, egy szekérben két középtermetű, feltűnő hosszúsörényű pejló vonta magára figyelmemet. Érdeklődésemre megtudtam, hogy az a régi fajtájú magyar ló maradványa. Az öregek szerint igen erős, szívós, vastagnyakú volt, a

homlokán csillag. Sörénye néha a térdéig leért. A sályi ember fogatát lefényképeztem.[39]

A sályi réven átkelve, balfelől rőzsével és földdel feltöltött útat láttam a hidasjárat mellett. Ha nagyon alacsony a vízállás, a mederbe nyúló töltés végéhez köt ki a hidas, mivel a part alá nem jöhet.

Ez a zajtalan rövid víziút olyan megnyugtató az idegekre. A síma úszás embert, állatot elálmosít, bár a két csiga nagyot csörrent olykor a drótkötélen. Annál kellemesebb a sík mezőn kocsizni és még soha nem látott tájakban gyönyörködni.

Porcsalma széles nagy utcája közepén áll az öreg templom, mint az ékkő a gyűrűben. Jobbmódú falusi házak kúriákkal vegyesen szegélyezik az utcát. Az ősi házak egyike a terjedelmes Balogh-kúria is, hol megtelepedtünk és igen kedves vendégszeretetben részesültünk. Itt ismerkedtem meg Jeney Pál gyógyszerésszel, aki maga is árult „rákszem"-et, de az „*lapis conclavi*", tehát gyárilag készült rákszem volt.

A vevőnek azonban azt mondta, hogy a Szamospartról való, abból a bizonyos gém-ürülékből. Jeney szerint a rákon vedléskor apró meszes göböcskék képződnek s ilyenkor nincs páncélja, a gém le tudja nyelni. Ez volna a rákszem megfejtése.

Porcsalmán megtekintettem a templomot és a tornyából megszemléltem a tájat minden irányban. Tudtam, hogy lehetetlenség, mégis kerestem legalább egy tenyérnyi helyet, legalább egy nádszálat, egy kanál vizet, mely emlékeztetett volna arra, hogy itt volt valamikor Magyarország legnagyobb lápja... Legalább egy eltévedt vadkacsa repült volna felém! Mindebből semmit sem láttam! Tudtam, hogy olyan ez az én elkésett vizitem, mint mikor az ember egy rég elfelejtett, jeltelen sírhelyet keres fel. Tudjuk, hogy ki fekszik benne, de emlékét nem hirdeti már semmi sem... Sárga napraforgó-kalapokkal pitykézett kukoricatáblák csillogtak a délutáni fényben!

A fekete szurokföld bő áldással jutalmazza a szorgalmas népet, mely megértette az idők változását, legfeljebb a cigányság feledi nehezen a haldús világot. Szemem láttára indultak csikászni *Szekeresre*. Avagy abban mutatkozik egy letűnt világ emléke, hogy Porcsalmán a *halottkém* magát hivatalosan is „*halottgém*"-nek mondja és írja. Úgylátszik, a kettő között nem tesz különbséget a lápi ember. Igaza is van, merthiszen a *gém* azt teszi, amit a *kém*: mindkettő óvatos, figyel és les!

A Balogh-kúria udvarán megnéztem az elpusztult szárazmalom helyét. A megmaradt malomházat fáskamarának használják. A Déri Múzeum részére kaptam egy kaszafenőkőtokot bikatökből. Ezt a lápikaszás maga elé kötötte, mint a kötőt. Sok víz fért belé. Már régen a padláson hányódott.

Porcsalmáról a bürgezdi-pusztán keresztül kocsiztunk *Tyukodra*. Ezt a nevet minden magyar ember ismeri amaz el-

keseredett hangú, 1672-ből származó kuruc tábori dalból, melynek első sora „Tyukody pajtás"-t tartja az igazi legénynek. Némelyik magyar városról, faluról három-négy kötetes monografiát írtak a tudósok. Míg ezeket ott lepi a por a könyvtárak polcain s a harmadik vármegyében talán a nevét se ismeri a nép a feldolgozott helynek, addig egyetlen szívhezszóló dal milliók szívébe befészkeli magát és ismertté teszi az egész nemzet előtt azt a nádasok közé rejtőzött kis falut, melyből egy derék vitéz támadt!

Én is, hogy a bürgezdi-pusztán közeledtem Tyukod felé, nem az Ecsedi-lápról írott tudományos művekre gondoltam, hanem ama híres tábori dalt *zomboráltam* magamban, hogy Méliusz Péter találó szavával éljek.[40]

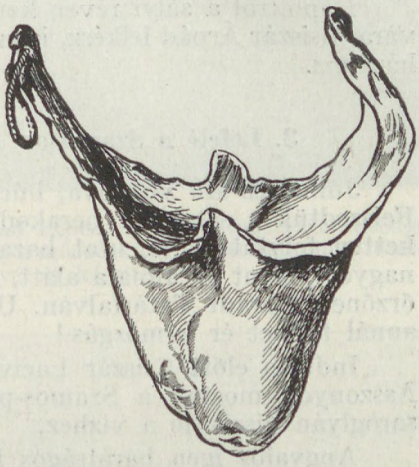


Fig. 20. kép.
Fenkőtok bikatökből. Porcsalma.
Balogh András ajándéka.

Az erősen porzó utcákat bejártuk. Hátköznap dacára darutollas barna legényeket láttam. A háztípusokat az ethnografusok jól ismerik. A házsorok előtti mély árkolások jelzik a település alacsony szintjét, a meggyült őszi vizek nehéz lefolyását. Hosszú hónapok munkájával lehetne a falu egykori életére vonatkozó adatokat, emlékeket összegyüjteni, amint azt fiatal ethnografusaink teszik is. Tekintélyes, szép temploma környezetével igen jellegzetes falusi táj. Minden udvar egy kis gyüjtőterület. Ki tudja, mi mindent lehetne még összegyüjteni padlásokon, ólakban, kamarák zugaiban?! Szerintem egy ilyen faluban minden udvart és minden családot le kellene fényképezni és a községháza összes régi iratait múzeumba kellene szállítani.

A községi főjegyző meglátogatása után elhagytuk Tyukodot. Jó lovaink megsejtvén a hazatérést, csak úgy repítettek bennünket keresztül a határon, melyen már nem is kerestem a mult emlékeit. Szinte el sem hiszem, amit 130 esztendővel ezelőtt Szirmay írt: „A tavakon hattyúk, vadlúdak, szárcsák, teknősbékák, vidrák, fejéres, kalánas, Tsergő rétzéknek sokféle nemei, búvárok, gődények, gémek, gólyák, haltsikok..." (id. mű I. R. 27 l.) Pedig ez mind így volt!

A késő délutáni órákat *Rápolton* töltöttük, hova Porcsalmán keresztül kocsiztunk. Meglepett a nagy téres utca, mely legalább

is 5000 lakost sejtetett velem, holott egészen kis falu. A világtól, forgalomtól félreesve, idillikus nyaralóhely. Kalmár Dániel tiszteletes kedves barátom el is volt látva vendégekkel. Azt mondják, hogy egykor város volt Rápolt és fatemplomát elvitte a Szamos. Mostani templomát bizonyára rendbehozták ottjártam óta.

A falu megnézésekor Keresztesi István gazda csűrében régi szórómalmot szemléltünk meg. Meg is szereztem a Déri Múzeum részére. Elszállításához Kalmár tiszteletes segítségét kértem. Ezt a házilag készült szóró- vagy dübörgőmalmot kiszorította a gyári készítmény. A régi magyar mezőgazdálkodásnak egy kihalófélben levő elmés eszköze.

Rápoltról a sályi réven keresztül tértünk vissza Tatárfalvára, Csiszár Árpád lelkész, igen tisztelt barátom vendégszerető házához.

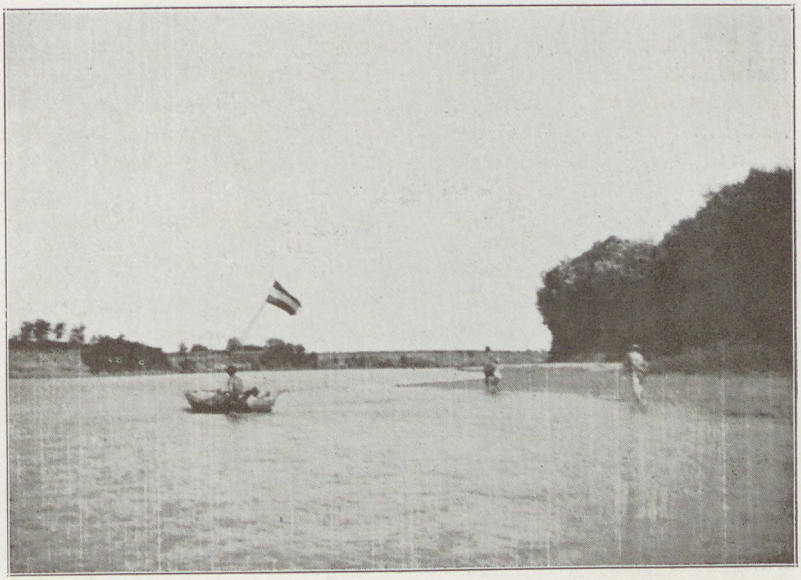
3. Lefelé a Szamoson Angyalostól Matolcsig.

Július 20-ára virradva, búcsút vettem a Csiszár-családtól. Felszedtük a sátorfát, berakodtunk a csónakba és most már ketten folytattuk az utat hazafelé. A hű öreg Szőke tegnap nagyot pihent az almafa alatt, a pap kertjében, mert ő sátorőrzőnek maradt Tatárfalván. Unta is a sok várakozást, mert annál többet ér a mozgás!

Indulás előtt Csiszár Lacival átkeltünk még *Angyalosba*. Asszonyok mostak a Szamos-parton. A ruhát zsákba kötve saroglyán viszik le a vízhez.

Angyalos igen barátságos kis falu. Galgóczy Árpád körtornácos kastélya és a Domahídy-kastély valóságos látványosságok. Megtekintettem az ősi család kriptáját, mely felé dombot hordattak és azon áll a síremlék. Elgondolása ugyanaz, mint az őskori és népvándorláskori mesterséges sírhalmoké, melyek százával vannak a magyar Alföldön. Túl a kriptán a cigánytelepet is megnéztem. Az angyalosi cigányok „magyar vallású" híres muzsikusok.

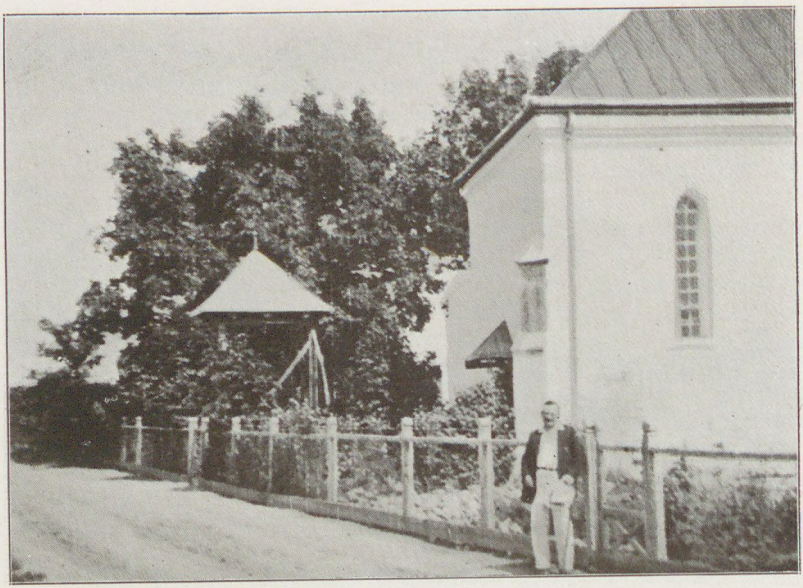
Kalauzoló barátom figyelmeztetésére a Domahídy-kastély udvarán pompás, platánokkal ékes parkján átmenve felkerestük és megmásztuk az ú. n. Domahídy-hegyet. Nagy meglepetéssel láttam, hogy ez egy 8—10 m. magas, mély árokkal körülvett hordott halom, valóságos földvár, melyben téglákkal kirakott hatalmas pincék vannak. A hegy tetejére szerpentin út vezet, az árkot, melyen felvonóhíd volt valamikor, a Szamos látta el vízzel. Ez a mesterséges halom pincéivel — a hagyomány szerint — a középkori rablólovag világban készült. A földesúr állítólag élelem ellenében hordatta össze a halmot. Bizonyos tehát, hogy nem sírhalom volt, amely körülmény az őskori mes-



1. Halászmódra, vontatással halad expedíciónk Tatárfalvától Csenger felé. Elől a zászlós hajó. A parton a második ember csolnakomat húzza, melyről a felvételt készítettem.



2. Az angyalosi hegy látképe. A Domahídy-család árokkal körülvett, téglapincékkel ellátott középkori mesterséges földvára. A magyarhoni rablólovag-világ igen becses és érdekes földépítménye. Elől Csiszár László útitársam.



1. A szamosújlaki református templom utcafelőli része a harangtoronnyal. Elől Bakó Péter lelkész, ki templomát mintaszerűen tartja rendben.



2. Szamosújlaki öreg paraszthház. Ezek a mi zaklatott, kevéssé őszinte városi élettel és kultúrával terhelt, csendre s nyugalomra vágyó lelkünknek gyakori eszményképei.



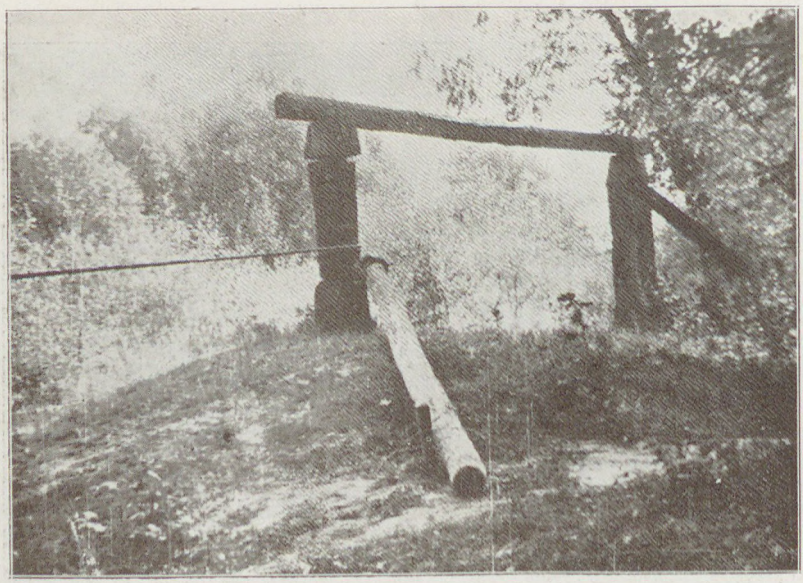
1. A matolcsi szárazmalom a Holtszamos partján. Ennek a vidéknek ez az utolsó működő, jóállapotú szárazmalma. Ma már az alföldön ritkaságszámba mennek. Elől Szabó József szárazmolnár.



2. Szegény ember háza Kérben, a Szamos-töltés tövében, mely az utca helyén vonul. A szemben levő házsort elhordta a Szamos. Hasonló sors gyakori a folyómenti falvak életében.



1. Sátortanyám visszatérőben a panyolai Szamosparton. A lesűlyedt partdarabon álló fák gyönyörű hangulatú éjjeli szálllást és páratlanul szép tájképet szolgáltattak. Holdvilágnál, esti tűz mellett felejthetetlen élmény volt!



2. Az olcsvaapáti Szamosrév ősi szerkezetű tekerőfája, mely a hidas drótkötelét tartja. A három részre tagolt első oszlop középső része a *dob*, mely a felülről belenyúló függőleges tengely körül a csapófaszerűen ráerősített tekerőszárral körbe forgatható. Kezelése nehéz. Hajózható folyón ma már nem engedélyezik.

terséges halmok problemájáról készülő régészeti dolgozatomhoz, mint kései adat, felhasználható. A halmot körülvevő fákat újabban vágták ki. E halom megismerését igen becses eredménynek tartom. A Domahídy-család levéltárában bizonyára igen értékes adatok rejlenek a halmot illetőleg.

Búcsútvéve az expedició legedzettebb és legkitartóbb tagjától is, ½7 körül vízre löktük csónakunkat. Magunkra maradva a zajtalan vizen, éreztük a hazatérő ember boldogságát. Egy tekintet az angyalosi kis toronyra, egy Tatárfalva gyümölcsösfáira s rábíztuk magunkat a folyóvízre.

Az első palajon fürödtünk, reggeliztünk, napfénynek, üde, friss levegőnek átengedtük testünket és mert egy lelket a környéken nem láttunk, lelkünk is megfürdött a magányosság tiszta örömében!

A sályi réven túl újra átnéztem a régészeti lelőhelyeket és legközelebb *Szamosújlak* alatt kötöttünk ki. Itt felkerestem Bakó Péter tiszteletes urat, az én pataki diáktestvéremet, aki nagy örömmel megmutogatta mintaszerűen karbantartott régi templomát, egyházának kegyszereit és kedves régi faluját. Templomának igen díszes szószékét nem fogom elfelejteni.

Az újlaki szakadó partok alól *Gyügyéig* ereszkedtünk le. Örült a lelkem, amikor újra láttam balról a rápolti vízimalmot. Lassan forgott a nagy vizeskerék. A rázófa biztosan mondta: egy szem kevés, kettő sok!

Gyügyére besétálva, a lelkészi lakban elkértem a templom kulcsát és alaposan átnéztem a mennyezet festett ábrázolásait. A négyszögű mezőkbe osztott fatáblákra halakat, haltestű embereket, szőlőfürtöket, fákat, virágokat, emberarcú napot és holdat, leveles díszítéseket stb. pingált a jámbor mester. Sokáig kellett mereszteni a nyakamat, akár a vatikáni Sixtus-kápolnában, míg az összes képeket végig néztem. Úgylátszik az ilyen református templomokban a falakról eltiltott képek a mennyezetre vándoroltak fel. Egyes táblákat félig pusztulóban láttam. Valamennyit külön-külön le kellene fényképezni s legalább így megmenteni a jövő számára! Sajnálom, hogy Sarkady Károly tiszteletes úrral nem volt alkalmam találkozni.

Gyügyéről elindulva *Czégénydányádot* mellőztem, mivel 1932-ben már alaposan megnéztem. Mindig emlékezetes lesz előttem az a nap, melyet Kölcsei Kende György báró úr vendégeként, az ő társaságában és hatalmas kastélyában töltöttem. Parkjának ősi díszfái mint komor őrök állanak a kastély megett és a Szamosról nézve markáns vonalú tájat mutatnak.

Az Újszamos egyenes vonalán elért bennünket a dél. Kb. 2 km.-re a matolcsi hídtól evésre tanyáztunk le. A délelőtti nagy hőségre vihar támadt, mely megzavarta ebédünket. Mióta elindultunk, ez volt az első kellemetlen idő. Gyorsan összepakoltunk, csónakba szálltunk és a hátunkba fújó szél segítségével

vízre bocsátkoztunk. Az esőből semmi sem lett, a dörgő fellegek más irányt vettek, mire a matolcsi hídnál kikötöttünk.

4. A matolcsi szárazmalom.

A szamosparti falvak között, amelyeket meglátogattam, Csenger után Matolcs következik, ha a művelődéstörténeti szempontokat nézzük. Egykori éltető erét, a Szamost, melyen jövedelmező révje, partján erős palánkvára és abban kifejlett kézműipara volt, elvágták, illetve a háta mögé vezették. Kissé lehangoló a táj, ha látja az ember a parton a régi révjárás elárvult korcsmaházát és az álló vizet *Tunyog* és *Matolcs* között. Az volt az érzésem, hogy két szomjas ember kétfelől neki hasalt az eleven folyónak s egyszer csak azon vették észre, hogy megállott a víz és most tűnődve néznek egymásra. Ha a térképet nézzük, az Ószamos tekervényes vonala Matolcs és Cégénydányád között olyan az Újszamoshoz képest, mint az elpattant húr a kifeszített mellett.

Az Ószamos ornithológiai és botanikai jelentőségét e helyen is hangsúlyozom. Festőművésznek pedig egyenesen megbecsülhetetlen vidék. A kanyargó holt meder a szebbnél-szebb tájképek egész sorozatával gyönyörködteti a természet rajongóját, amint azt más alkalommal tapasztaltam. Rövid távolságon hét falu szívja itt a Szamos megapadt emlőit a 8 km.-es nagy átvágás folytán, azért van hol meghúzódni is.

Matolcs és Tunyog községek nevét mind a néprajzi tudomány, mind a művelt közönség előtt ismertté tette benedekfalvi *Luby Magrit* 1935-ben megjelent új utakon járó, olvasmánynak is igen élvezetes könyve: „*A parasztélet rendje.* Népi szokások, illendő magatartás, babonák Szatmár vármegyében." Ez a kiváló munka bizonyságot akar tenni azon felfogás mellett, hogy nem elég csak a tudósoknak ismerni a magyar népet, hanem ismerje meg a művelt nagyközönség is. Ez utóbbi cél elérésére pedig Luby Margit módszere alkalmasabb és nem a száraz tudományé. Sőt a tudomány amazt használni tudja, de a tudósok számára írott műveket a nagyközönség nem olvassa. Bár minden magyar községnek akadna Lubyhoz hasonló monografusa.

Tunyog és Matolcs széles utcáit bejárva korábbi jegyzetemet a valóságban, a helyszínen kontrolláltam. Lássuk igaz-e az, amit e két faluról összeírtak? Soha nem látott tájakat jóismerősként köszönteni igen épületes szórakozás. Jártomkeltem után végül is megállapodtam a *matolcsi szárazmalomban.*

Közvetlen az Ószamos partján van, a régi révkorcsmaház közelében. Az ember azt hinné, hogy a szárazmalmok csak vízszegény vidéken terjedtek el, így pl. Debrecenben, Hajdúböször-

ményben, Kecskeméten stb. és íme pár lépésre a Szamos vizétől is építettek szárazmalmot. Szülőfalumban, a bodrogközi Cigándon az 1890-es években még öt-hat szárazmalmot láttam működni, de vízimalom a Tiszán már egy sem volt. Panyolán az egyház szárazmalma a Szamos partján csak nemrégen tűnt el, ellenben vízimalmai a Szamoson sokkal korábban megszűntek. Én azt hiszem, hogy a szárazmalmok folyómenti községekben főleg akkor terjedtek el, mikor a vízimalmokat mind a gátas-, mind a tombácos- vagy hajósmalmokat a folyók szabályozási munkálataival kapcsolatban hatóságilag kezdték pusztítani. Azt sem szabad figyelmen kívül hagynunk, hogy a szárazmalom télben-nyárban őrölhetett, míg a vízimalmok télen nem voltak használatban s csak üggyel-bajjal voltak megmenthetők. Továbbá a szárazmalmokat a falu házsorai közé, szabad térségekre építették. Mindezek az előnyök is hozzájárultak ahhoz, hogy a szárazmalmok folyóvizek mellett is kiszorítsák a vízimalmokat.

Tudtommal ezen a környéken Matolcson van az utolsó, teljesen ép és működő szárazmalom. Jelenleg a református egyház tulajdona s Szabó József benne a molnár.

Az öreg szárazmolnár szívesen megmutogatta malmának minden alkatrészét. Szerinte a malom 1845-ben el volt „nyűve". Luby Margit idézett könyvében azt írja, hogy a malmot az 1700-as évek elején restaurálták s megemlíti még a malom ősi fazárját, fakulccsal.

A matolcsi szárazmalomban a náddal fedett *keringő* jobb és baloldalán egy-egy *malomház* van. Az egyik már nem működik, a másikban *kölest hántolnak* vagy *pászkalisztet* őrnek a zsidóknak. A hántolóban *muzsaji kő* jár. A keringőben a *bálvány*, azaz a nagy fogaskerék függőleges tengelye és alatta a *medve*, melyben forog, teljesen ép. Fenn a csillagkötés tele volt pókhálóval. Az a kétkarú emeltyűhöz hasonló, rántó-kötéllel ellátott szerkezet, melynek nyelve a nagy kerék félre vagy egyenesbe billentésénél felül a *járomnál* a csapból ki-, illetve a csapba beugrik s a szerint a bálványt rögzíti, vagy forogni engedi, szemem láttára működött. Ott láttam a nagy keréken a *macskát* is, mely húzó horog, két reáakasztott hámfával a lovak számára. A lovak be- és kifogásánál a keringőt természetesen félre billentik.

Mindkét malomházban megnéztem a *kűpadot*, mely hatalmas faragott tölgyfadeszkákból volt összetákolva. Csak a működő malomházban volt *garat*, *tejke*, *rázófa* és *káva*, továbbá *orsó* a kőpad alatt.

A baloldali malomházban három *vámoshordót* láttam sajátságos zárszerkezettel. Egy való búzának, melynek teteje sűrű lyukas; egy tengerinek, tetején három lyukkal, és egy köles-

nek, tetején négyszögletes lyukkal. A vámot a molnár az őrlető szemeláttára szokta beönteni a vámoshordóba.[41]

A matolcsi szárazmalom teljesen megfelelne egy szabadtéri múzeumba, de ha mostani helyén műemléknek nyilvánítanák, az volna a leghelyesebb. Másolatot bárhol lehetne róla készíttetni. A szétszedés, elszállítás és összeállítás költségén jóformán újat lehet csináltatni. A helyszínen az ilyen utolsó mohikánokat kellő kerítéssel és felügyelettel kellene ellátni s évi fenntartásukról gondoskodni. Az efféle feladatok elvégzését csakis az állam, vagy az illetékes múzeum állami támogatással vállalhatja. Eddig hiába hirdettük mindezeket!? Újabban Györffy István budapesti egyetemi tanár minden magyar érték lelkes hirdetője és tudós feldolgozója vette kezébe ezt az ügyet.

Amint távozóban a szamosparti kurta korcsma mellől még egy búcsúpillantást vetettem a matolcsi szárazmalomra, úgy elfogult a szívem, mert nyilvánvaló volt, hogy ezek a sátoralakú építmények, melyek a magyar falusi tájaknak páratlanul szép jellegzetességei voltak, jóformán eltűntek. Építkezési ősi formáink kénytelenek hitvány kacsaólakra szorítkozni, mert mindennek el kell pusztulni, aminek az új életformák között hasznothajtó szerepet adni nem tudunk.

5. Matolcstól a panyolai tölgyfaépítményig.

Az olcsvaapáti kompépítő telep.

A matolcsi vashídat hátunk megett hagyva hamarosan elértük az Ószamos medrét. A matolcs-cégénydányádi nagy átvágásnak valóban csatorna jellege van, míg az Ószamos minden kanyarodóban ősidők óta kiforrott és változatlanul álló gyönyörű tájképekkel szórakoztat. Újra benne voltunk a sárgarigók és vadgalambok hazájában. Hangos volt tőlük a part, mintha szerencsés visszatérésünket üdvözölték volna. A fövenyes vízszéleken egyre többször találkoztunk *havasi partfutókkal* (Tringa alpina). Ezek a pacsirta nagyságú madarak szorgalmasan kutatták élelmüket s felrepülve előlünk, barátságos pirregő hangon tettek megjegyzéseket reánk. A vízszínen nagyot kanyarodva hátunk mögé, vagy a túlpartra szálltak. Egy iszapos parton öt darab *halászcsér* (Sterna hirundo) egész közelre bevárt bennünket. Fejük búbján kis fekete sapkával, olyan bájosan csillogtak a fényben a hosszúszárnyú elegáns sirály-félék! Néha-néha távcsővel észrevettem a bokros partok szélén egy *bakcsót* (Nycticorax griseus) is. A magyar nép *vakvarjúnak*, a beregi ember *gálgémnek* is hívja. Felülről teljesen fedve, valósággal elrejtve a bokrok alatt magánosan leste a vacsorára valót. Behúzott nyakával a világért meg nem moccant volna! Hűvös rejtekhelyét szinte megirígyeltem.

Amint így szemlélődtem a símán úszó csónakon, a kékesfehéren vibráló égből lágy „*gyúr-gyúr*" hangok hullottak alá a páratelt mederre. *Gyúrgyalagok* (Merops apiaster) repültek magasan a Szamos felett. Az az érzésem volt, hogy a halvány kék ég hanggá, a meleg madárhang színné változott és egybeolvadva elomlottak a táj felett...

Nábrádon túl, *Kér* alatt kötöttünk ki. Panyolai ásatásaimra utazva Nábrádon, Semjénen gyakran keresztül szekereztem, ellenben a balparton fekvő Kér falut most tekintettem meg először. A falu közvetlenül a védgát másik oldalán húzódik meg templomával együtt. A folyóval párhuzamos utcának külső házsora a Szamosba veszett. Sok a vesszőfonás és a napraforgó góré. Még a tornácokat is napraforgó szárral kerítették körül.

Míg én a falut jártam, fényképeztem, csónakunkat körülvette a gyermeksereg. Milyen nagy esemény egy ilyen eldugott kis faluban egyetlen idegen is! Napokig fognak róla beszélni, hogy ásatási ládám alul-felül bádoggal volt beborítva, hogy egy kis masinával levettem őket, hogy a csengeri határon Attila királyt kerestem, stb. stb.

Közben a már emlegetett szép révész utasokat hozott át a túlsó partról. Egy mesterember-féle hozzám jött és kérdezte, nem-e tudok kutyaharapást gyógyítani! Első pillanatban álmélkodtam, de az öreg Szőke intett neki oldalról, hogy én nem olyan úr vagyok, mire tovább ment.

Szóra szót öltve Szőke Sándor — Panyola felé ereszkedve — elmondta, hogy neki 12 éves korában egy hamis kutya az arcába harapott. Kilenc lyuk maradt a képén. Szőke nagyanyja Kovács Péterné sz. Siket Zsuzsánna történetesen gulácsi bábaasszony volt, aki tudta a kutyaharapást gyógyítani. Ugyanis „*aprószemű paszulyt*" keresztben kettévágott és minden sebhelybe egy-egy fél babszemet dugott. A hegedő, gyógyuló seb a vágott végével kifelé álló babszemet lassan kitolta s ezáltal a bábaasszony elérte célját: a sebek nem felül forrtak össze, hanem belülről kifelé nőttek be, így a sebhelyeknek gödre nem maradt.

Alig jegyeztem fel a modern sebészetnek ezt a népies formáját, mint egy rég nem látott jóbarát, feltűnt a panyolai torony. A kompnál kikötöttünk és én besétáltam Szarka Boldizsár református lelkész úrhoz, kedves barátomhoz, hogy személyesen jelentsem szerencsés visszaérkezésemet, s útunk eredményét. Az ő kedves családjának érdeklődése és szeretete mindig nyomon kíséri szatmári kutatásaimat s azért én mindig úgy térek hozzájuk, mint a szülei házhoz.

Bármennyire is élveztem a terített asztal áldásait, hű útitársamat nem sokáig hagytam magára. A réven aluli nagy palaj alsó szögletéhez eveztünk. Ott egy leszakadt part terraszán vertünk éjjelre sátort. Ez a partdarab olyan hatalmas tömegben süllyedt alá, hogy még a nyárfák is állva maradtak rajta.

A félmagasan libegő hold egy ilyen nyárfán keresztül sütött tanyánkra, a gally-árnyékok kusza szövésű hálóját terítve reánk. Túl a fákon a rendes vízszél májasan csillogott, mint valami ezüst csipke. Sátorom előtt gallytűz villogott.

Ha valaki megfestené hűen ezt az egész hangulatos képet, rajtam kívül mindenki túl-idealizált romantikus alkotásnak mondaná. Ezzel szemben állítom, hogy a legeszményibb holdvilágos tájképek is, festmények, grafikák, melyeket eddig életemben láttam, csak megközelítő sejtései a Természet gyönyörű szépségeinek! A titokzatos finomságokat, a leheletszerű színárnyalatokat és a síkokban érzékelt hihetetlen távlatokat eddig a kínaik és a japánok tudták a legjobban kifejezni.[43]

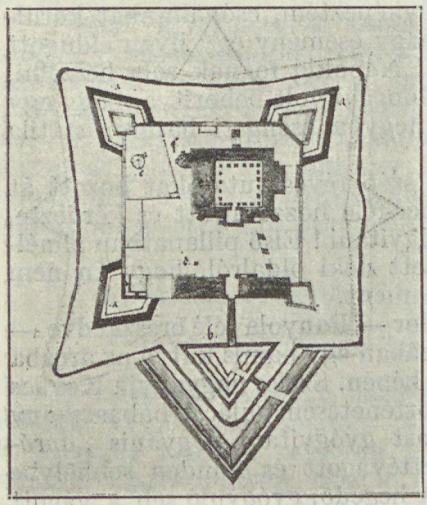


Fig. 21. kép.
Az Ó-olcsvaapáti XVIII. századi Károlyi várkastély alaprajza. Eredetijét megtalálták a bádeni nagyhercegek karlsruhei levéltárában.

Parti sátorozásunk és esti tüzünk úgylátszik gyanussá vált a túlparti gátőrnek. Lehet, hogy sátoros cigányoknak gondolt bennünket, mert puskájával varjakra kezdett lövöldözni, durván zavarva a természet csöndjét. A patronok csak elfogytak, de kutyáinak vonítása ki nem fogyott pitymalatig...

Július 21-én hajnalban egy parton őgyelgő fiú kíséretében besétáltam *Szamosszegre*. A határon nagy diófák álldogáltak, kettesével, hármasával. Szűk útcán búgó cséplőgépek zaja mellett mentünk be a faluba. Balkéz felől egy mezei út sorompóval volt elzárható. Kísérőm szerint jó gazdák tagjába vezet az az út s csak az mehet be rajta, akinek kulcsa van hozzá. Öreg házakkal szegett széles utcán egy zsidó lenvászonért tarka ruhafélét árult. A cserekereskedés bizonyára jövedelmező neki ebben a hatalmas községben. Nagyságához méltó temploma és tornyos iskolája van. Kár, hogy az egykor forgalmas, révvel rendelkező népes község félreesik a mai forgalmi útvonalaktól. A községi előljárósággal néhány szót váltva, a falu ÉK-i részén három ágba nyúló nagy zsákutcát néztem meg.

Visszatérve a Szamoshoz, az ugornyai halászok két csónakkal éppen tanyát vetettek. Mikor az öreg Szőkét a felpakolt csónakon észrevették, odaszóltak neki:

„Tán az asszony kiadta az utat, Sándor?"

Egy darabig a halászok után ereszkedtünk. Figyeltem és fényképeztem tanyavetéseiket, majd evezéshez láttunk és gyors menetben futottunk be az apáti révbe.

Néhány évvel ezelőtt a badeni nagyhercegek karlsruhei levéltárában magyar vonatkozású hadi okmányokat, közöttük az olcsvaapáti XVIII. századi Károlyi-várkastély erődítményeinek alaprajzát is megtalálták. Dr. Streicher Andor mátészalkai alispán úr ennek egy másolati példányát a Déri Múzeum

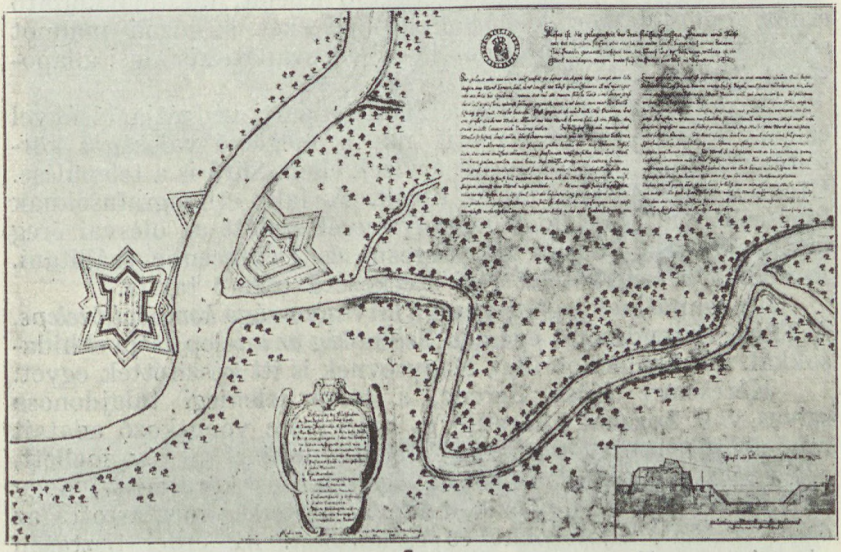


Fig. 22. kép.

A Szamos torkolatánál és a Tisza jobb partján a XVII. században tervbe vett erősségek alaprajza. Eredetijét a karlsruhei levéltárban találták meg. A kép jobb oldalán a Kraszna régi torkolata. A feliratot és magyar fordítását e dolgozat különlenyomata közli.

részére is megküldte a Tiszahátot feltüntető II. József-kori térképfelvételek fényképes másolataival együtt. Ismeretes a történelemből, hogy a mai Apáti-falu egy XIII. században elpusztult apátság helyén alakult ki, az olcsvai erősített várkastélyt pedig már 1561-ben Ferdinánd katonái ostrommal foglalták el.[44] Ekkor kapta a falut a Székely-család, mely után két és fél századig (XIX. sz. közepéig) a Károlyiaké volt. Ugyancsak a karlsruhei levéltárban találtak egy másik térképet 1674-ből, melyen fel vannak tüntetve azok a tervbevett erősítmények a Szamos torkolatánál és szemben a gergelyi-fokon, melyeket a Szamos- és a Tisza-folyók biztosítására akartak megépíteni, hadászati szempontból igen alkalmas helyeken. Ugyanis az

Ecsedi-láp lecsapolásáig a Kraszna Olcsvánál szakadt a Szamosba s a Károlyi-féle palánk a Kraszna akkori torkolatánál volt. A Szirmay által idézett okmány (II. rész 100. lap) tévesen a Szamos és Tisza összefolyásánál említi.

Mindezek az adatok azt bizonyítják, hogy Olcsvaapáti igen kedvező és előnyös földrajzi fekvésénél fogva egykor fejlődésnek indult. Még a mult század legelején maga Szirmay Antal is idézett munkájában hosszasan foglalkozik Olcsvaapátival. Három nyomásbeli mindenféle gabonát termő szántóföldeket, kétszer kaszálható rétet, jó legelőt, fát, makkoltató erdőt, gyümölcskerteket, halfogó helyeket s közeli malmot sorol fel. Szinte érthetetlen, hogy Olcsvapáti kisfalusi állapotából nem tudott kibontakozni? !

Mivel a Szamosszögben a Tisza balparti védgátja 11 évvel ezelőtt készült, Olcsva-apátit ma is meglevő valóságos körtöltés védte az itt összetorult árvizek ellen. Sűrű is a települése. Utcái a legbájosabb falusi utcák. A falu ethnografusoknak kincsesbánya. Kár, hogy néhány évvel ezelőtt az olcsvai öreg fatornyot nem tudtuk megszerezni és Debrecenbe szállítani. A révben a csigakötelet régi szerkezetű tekerő tartja.

Olcsvaapátinak legérdekesebb látványossága *kompépítő telepe*. A Tisza vízrendszerét egészen Szolnokig ez a telep látja el hidasokkal. Sőt Szolnokon alul, Nagyrévnek is itt készítettek egyet.

Kérésemre Kósa Ferenc, a telep jelenlegi tulajdonosa szíves volt hozzám kifáradni és műhelyére vonatkozó adatait rendelkezésemre bocsátani. A telep mindjárt a rév mellett, a Szamos jobbpartján fekszik. Igen fontos körülmény, hogy tisztán kézi erővel dolgozik, tehát a mesterség megtartotta az ősi formákat, eljárásokat és eszközöket. Az erdei tisztáson nincs is semmi különös látványosság. Anyagraktár, fűrészeléshez szükséges bélelt gödör, a komptartó cölöpök és a Szamos lejtős partján csúsztató készülék, egyszerű faragott deszkákból, melyen a kész hidast vízre eresztik.

A telep akkor érdekes, ha éppen építenek. Ottjártamkor, sajnos, munkaszünet volt. Mindössze négy ember fűrészelt törzseket. Azonban ígéretet kaptam, hogy a legközelebbi kompépítésről értesítést kapok.

A telepet a tulajdonos nagyatyja, id. Kósa Ferenc alapította ezelőtt kb. 75 évvel. Mesterségét folytatta fia, Bertalan, aki 1907-ig Olcsvaapátiban, 1907-től pedig Szatmáron tartotta fenn az üzemet, egészen az oláh megszállásig. Ifj. Kósa Ferenc apáinak örökségét 1922-ben az olcsvaapáti tiszai rév közelében, a Túr torkolata mellett ismét életre keltette. Itt a kincstári rév mellett csak rövid ideig maradt, mert 1932 őszén mai helyére, a Szamos partra költözött.

1922 óta 1937 nyaráig 45 hidast, 8 kisebb-nagyobb uszályt és kb. 70 csónakot készített. Egy jól megépített hidas 12—25



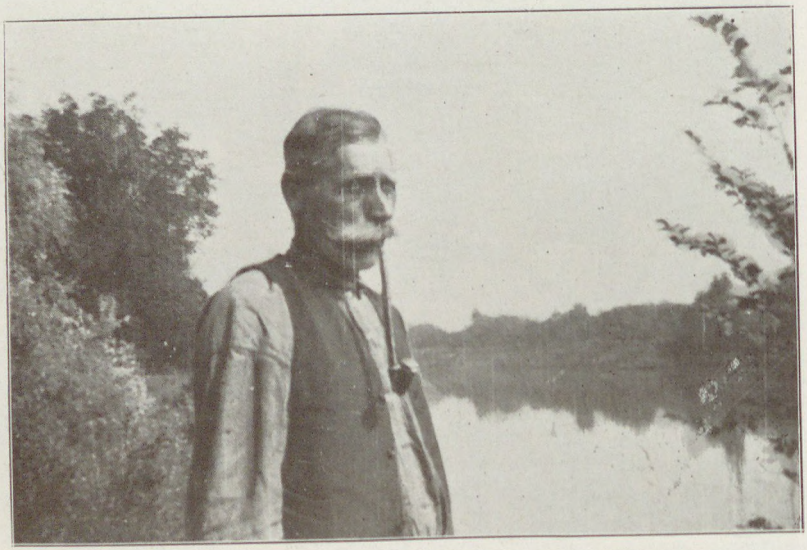
1. Kósa Ferenc hidasépítő telepe Olcsvaapátiban, a Szamosparton. Szerszám- és anyagraktár. A telepen csónakok és uszályok is készülnek.



2. Gerendafűrészelés kézierővel az olcsvaapáti hidasépítő telepen. Felsőmagyarországnak ez az egyetlen, szerte az országban ismert kompépítő műhelye.



1. Vízhozta óriási nyárfatörzs a jándi Tiszaparton. Faszedő szegényemberek kedvező vízállással partszélra vonszolták, hogy szétdarabolva kiszárítsák.



2. Id. Szőke Sándor gulácsi kis halász, a süllőfogás mestere, a Tisza szélén. Tiszamenti kutatásaimnál sátortanyámnak és jó magamnak hűséges gondviselője.

évig tart és 4—5 ezer pengőbe kerül. Ezzel szemben a vaskomp, melyet örökösen festeni kell, csendesebben és mélyebben jár, 16,000 P-be kerül. Tímárnál 16½ m. hosszú fakomp jár.

A kompokhoz való válogatott tölgyfaanyagot Kisar, Gulács, Tarpa, Olcsvaapáti és Szamosszeg erdői szolgáltatják. Ha kipusztulnak a magyar bárdos erdők, akkor kézi erővel dolgozó telep nem állhat fenn.

Az anyagraktárban valóban óriási törzsekből fűrészelt alkatrészeket láttam. Állítólag Csongrád közelében van a legközelebbi kompépítő telep.

E mesterség leírását, mesterszavainak összegyüjtését csakis munkaközben lehet elvégezni. Megörökítése minden fáradságot megérdemel.

Fényképfelvételeinket és jegyzeteinket elkészítve, búcsút mondtunk az apáti révnek is. Délelőtt 11 órára érkeztünk a Szamos torkolatához. Szőkének, a konok tiszai halásznak felvidult az arca. Ezelőtt 130 esztendővel már Szirmay Albert is érdemesnek tartotta kinyomatni, hogy amikor az egyesült Kraszna és Szamos vize a Tiszába folyik „félmértföldnyire is kitetszik folyásuk, a Szamos vize zavaros, a Tisza pedig tiszta lévén". Mi kései utódok sem mondhatunk egyebet! Mi is láttuk a nagy különbséget az apáti foknál, hol megpihentünk. Szőke mester alig várta, hogy a szép zöldes színű, átlátszó Tisza vizből nagyot ihasson. A szeretetnek és megtisztelésnek ennél ősibb megnyilvánulása el sem képzelhető. Ez éppen olyan, mint mikor a magyar anya imádott gyermekének azt mondja: eszlek meg! Egyelek meg! Szőke ezúttal tettel is megmutatta vonzalmát: megitta a vizet, a Tisza vizét, mely neki minden ezen a világon; élete, kenyere, öröme, bánata... mindene... Egyiket-másikat magam is vállalom.

Halászmódra haladtunk felfelé a Tiszán. Az apáti parton kikerestük a legszebb helyet, hol szalonnát sütöttünk és fürdőztünk. A jándi partok alatt egy óriási nyárfatörzs feneklett ki a palajon. Kéregtelen testével úgy feküdt ott, mint valami megkövesedett ősállat.

Hiába, itt az ember mindent az ősvilágba valónak képzel, talán azért, mert úgy éltünk, úgy vándoroltunk mi is helyről-helyre félmeztelenül, óvatosan, éberfigyelemmel, mint két ősember...

Gyermeki lélekkel örültünk, mikor megpillantottuk a panyolaiak tiszai révjét, a Zsarókert szilfáit és kikötve, a gulácsi „túrtói palaj" homokjának melegségét éreztük talpunk alatt.

A tölgyfaépítmény lelőhelye felett a meredek partszélen ütöttünk sátort. Mikor tűzhelyünk füstöt lökött és a leszálló estében az első csillalángocskák embert jeleztek a tájnak, meghajtott fejjel mondottam hálát a Természet örök Urának kutató útunk szerencsés elvégzéséért...

Jegyzetek.

[1] Nádfedeles úrikastély látható a zemplénmegyei Bodrogközön, Cigánd községtől É.-ra 3 km.-re, a Béla-tanyán, mely gróf Széchenyi-Wolkenstein Ernő lakása volt. Nádfedeles a hevesmegyei Tiszaigaron a Széky-család kúriája. Utóbbi udvarán méhkasalakú, kiégetett gabonavermek ma is használatban vannak. Náddal fedett volt régebben a bakonszegi Nadányi-kastély. Mindezeknek és hasonlóknak tudományos feldolgozását még nem végezték el.

[2] A szembeállítás jelképes célzását minden magyar olvasó meg fogja érteni, mert végül is reá kell nevelnünk önmagunkat arra, hogy elsősorban az érték és az becses, ami miénk és ne dicsőítsük céltalanul, divatból azt, ami idegen!

[3] Panyola határát a Szamos és a Tisza között még a Túr-folyó is szeli, rajta egy új és régebbi fahíd. A Tisza balpartján, a Szamosszögben 1928-ig nem volt védgát, azért a falu áradások ellen körgátakkal védekezett, melyek ma is láthatók (Ragya-árka, Kismező-árka) a Szamos védgátjához csatlakozva. 1912-ben a Szamos árja behatolt a községbe s mint egy edényt, megtöltötte. A falusiak a gát átvágásával segítettek helyzetükön. A pusztító árvizet a paticsfalu házak élték túl. A padlásra menekült családok ilyenkor veszik hasznát annak a körülménynek, hogy a padlásfeljáró az utca felől van. Árvízkor onnan lehet figyelemmel kísérni az eseményeket, a híreket, mentési munkálatokat, a víz viselkedését. Ezzel magyarázom az utcafelőli padfeljárót a tornáccal.

[4] A holtágakkal és morotvákkal (halvány) övezett *tiszakerték, szög*-ek, melyek rendszerint révészkedő csószök felügyelete alatt a falvak gyümölcsösei, tűzigallyat szolgáltató erdői, vasárnapi üdülőhelyei: az Alföld legkiesebb, legszebb pontjai. Mivel ártéri területek, buja növényzetük, gazdag állatviláguk, pormentes levegőjük van. Sátorozni szerető tudósnak, művésznek, turistának, természetszerető nyaralónak, aki valódi pihenésre és csendre vágyik, a legkitűnőbb üdülőhelyek. Fürdésre, csónakázásra, horgászatra alkalmas folyó- és állóvizükkel előnyben vannak a hegyi tájakkal szemben. Mindezeknek a lehetőségeknek a kiaknázatlan volta önmagunk kevésrebecsülésében rejlik.

[5] Külföldi, fővárosi és vidéki napilapokban és folyóiratokban megjelent kisebb-nagyobb közleményeket nem említve, felsoroljuk a következőket: Sőregi: Régészeti kutatások és ásatások 1930-ban. Déri Múz. ismeretterj. közlem., 1. sz. — Jelentés 1931. évről, 25. oldal. Déri Múzeum kiadványai, XXVII. — Sőregi: A panyolai tölgyfaépítmény három rendbeli ásatásának tört. Déri Múz. ismeretterj. közlem., 5. sz. — Sőregi: Előtanulmányok a panyolai tölgyfaépítményhez. Déri Múz. ismeretterj. közlem., 6. sz. — Sőregi: A panyolai V. ásatás. Évkönyv 1934. évről. 63—67. oldal. Déri Múzeum kiadványai, XXX. — Sőregi: A panyolai VI. ásatás. Évkönyv 1935. évről. 76. oldal. Déri Múzeum kiadványai, XXXI. — Sőregi: Kutatásaim a Szamos mentén és a panyolai Tiszaparton. A VII. ásatás ismertetése. Klny. a „Szatmár és Bereg" c. lap 1937. évfolyamából.

[6] Ezek a képek először megjelentek „Előtanulmányok etc." c. id. füzetben, pontos szerkezeti felvételek alapján.

[7] Az V. ásatás eredményét három képpel ismertetem a Déri Múzeum 1934-es Évkönyve 63—67. oldalain. Debrecen, 1936. Városi Nyomda.

[8] A magyar régészek a legújabb időkig olyan lelőhelyekkel, melyeknek kora a honfoglaláson túl nyúlott, alig törődtek. Az elpusztult középkori faluhelyekből is a templomalap és a környező sírok érdekeltek bennünket, azontúl semmi. Ma már — igen helyesen — egyre nagyobb az érdeklődés a középkori és a török időkbeli elpusztult magyar falvak

földben rejlő tárgyi emlékei iránt. Hogy mennyi érték, megbecsülhetetlen kultúrkincs rejlik a hajdani magyar falvak romjaiban, bizonyság reá dr. Szabó Kálmán kecskeméti múzeumigazgató igen becses dolgozata: Az alföldi magyar nép művelődéstörténeti emlékei. Budapest, 1938. A Magyar Nemz. Múzeum Művelődéstörténeti kiadványai, III.

[9] Megörökítésre tartom érdemesnek, hogy ebben az esztendőben Panyolán igen nagy szilvatermés volt. Aug. 26-án Szarka Boldizsár református lelkész kíséretében a Túr partján berendezett lekvárfőző telepet megtekintettem, s arról több fényképet készítettem. Nagy kosarakban, szekérrel szállítják ide a „*nem tudom szilvál*", melyet rúddal vernek le a fájáról. Lemázsálják és nagy deszkatartályokba öntik. A szilvát kádakban a Túrból merített vízzel mossák meg és akkor katlanba rakják. Mikor félig megfő, megfelelő lyukakkal ellátott pléhfenekű edényekbe öntik, melyben kavarással kimagolják. A magtalanított szilvahúst az üstök egész sorában öregre főzik és a kész lekvárt faládákba rakják. Egy ilyen faládában 70 kg. lekvár van. Ezt a munkát fedett deszkabódé alatt főleg a fiatalság végzi. Vidám munka. Mindenki csupa lekvár. Panyola derék magyar népe boldog volt abban az esztendőben, mert olyan szilvatermés már régen volt. Szerintük a „*nem tudom szilvá*"-ból van a legjobb, legédesebb lekvár. A bercencei szilva esőben kicsattogzik. Egy közepes termőfa megadott 100 kg. szilvát, melynek ára akkor 8—9 P volt.

[10] A VI. ásatás idején figyeltem meg és írtam le a tiszai süllőhalászatot. Id. Szőke Sándor gulácsi halász fiával többízben szemem láttára rakta le és szedte fel horgait szép eredménnyel. Bő jegyzeteim, rajzaim és fényképfelvételeim alapján erről külön dolgozatom van készülőben.

[11] Végtelenül érdekes a szabad természetben tartózkodó egyszerű emberekkel huzamosabban együtt élni, ahogy erre nekem panyolai ásatásaim módot adnak. Ketten-hárman magunkra maradva a Tisza parton, az időjárásnak kiszolgáltatva, valósággal az ősember világát éljük. Ez pedig két pontban csúcsosodik ki: az egyik az élelmezés gondja, a másik a biztonság ébersége a mindig égő tűzhely mellett. Különösen éjjel, de nappal is, minden nesz, hang, mozdulat, fény, szag és általában minden érzéki észrevétel fokozottabb intenzitással hat idegrendszerünkre és a gondolkodás alapformái révén minden érzékelést elsősorban személyes biztonságunk szempontjából ítélünk meg s aszerint következtetünk. Hányszor szemtanuja voltam, hogy valaki feltűnt a szemhatáron és embereim szemügyre véve addig nem nyugodtak, míg meg nem állapították, hogy ki az? Ha ez sikerült, megállapították azt is, hogy van-e ott keresnivalója vagy nincs? Jóban töri-e a fejét vagy nem? Mindezt elbírálva tartották tovább szemmel, avagy nem törődtek vele. Hogy a fátlan alföldi síkhoz szokott magyar nem szereti az erdőt, az a legtermészetesebb jelenség s más népeknél is megtaláljuk az erdőgyűlöletet. Így pl. a síkföldi eszkimó az erdőt az ellenség sötét búvóhelyének tekinti s abban nem telepedik meg. Szépen írja le K. Leden, Kjuvatin jégmezői c. könyvének „A fák határánál" c. fejezetében az eszkimók viselkedését az erdővel szemben.

[12] Az ásatások eredményeit együttesen feltüntető nagy helyszínrajzot az ásatásokról szóló főmunkában fogjuk közölni s u. o. fogjuk adni a részletesebb szakszerű ismertetést. Még többévi kutatásra van szükség, hogy az egymásután sorakozó feltárt területsávok világos áttekintést nyujthassanak a helyzetről és az egyes alkatrészek összefüggéséről. Felemlítem ezen a helyen, hogy hasonló jellegű, de korban régebbi lelet került elő Lengyelországban, Poznantól É.-ra kb. 80 km.-re fekvő Biskupinban, egy tóba nyúló félszigeten. A vaskorszak első feléből (Kr. előtt 700—400) származó fából épült vár és lakott, utcákkal ellátott telep feltárását Kostrzewski professzor vezeti. A védőfal

itt is fából és földből épült, mint Panyolán, de más technikával. Míg a panyolai építményt 6—7 méter vastag földréteg borítja, a biskupini mindjárt a felszín alatt fekszik. A megtartásra a lengyelek sem gondolnak. Ők a feltárt részeket megfigyelés után újra betemetik, a panyolait azonban felszedjük, mert különben a Tisza vinné el a legközelebbi áradáskor. A biskupini ásatásokról szemléltető előadást tartott Budapesten és Debrecenben dr. Antoniewicz Wlodzimierz, a varsói egyetem rektora 1938 május 19-én, amikor a panyolai építményre a figyelmét külön is felhívtam. Magyarul ismerteti Kovács Mária: Fából épített Pompei Lengyelországban. Búvár, 1936 II. évf. 841—844. oldalakon, öt képpel. — Rövid francia-, angol- és németnyelvű képes ismertetőt adott ki róla a poznani Egyetem: Biskupin. Eine Moorfestung der frühen Eisenzeit címmel.

Az ásatást vezető Kostrzewski prof. a Déri Múzeum Évkönyveit cserében kapja. Az 1932-esben látható, első panyolai fényképfelvételeket ismernie kellett, amikor az 1933-ban felfedezett biskupini telep próbaásatását 1934-ben megkezdte. A leletkörülmények egybevetése szempontjából az újabb szakirodalomból felemlítem, Wilhelm Petzsch: Ein spätslawisches Haus am Fusse des Burgwalles von Gützkow in Vorpommern c. dolgozatát négy táblával. Altschlesien, 1934. Band. 5. Breslau. (Seger-emlékkönyv) 326—331. oldalakon.

[13] Naplóimat rendes gépírásra fogom áttenni, hogy azok kiadatlanul is a kutatók rendelkezésére álljanak. Gyorsírás nélkül jó és teljesen megbízható részletes naplót nem lehet írni. A gyors lejegyzés nem zavarja sem az elbeszélőt, sem a munkát és ami legfontosabb a gondolkozás, az emlékezés folytonosságát. Sokszor az elbeszélő nem is tudja, hogy amit mond, azt szóról-szóra lejegyeztük. Vonaton, rázós szekéren, csónakon, munkaközben, étkezésnél a napló állandóan kéznél legyen zsinórra kötött ceruzával, hogy a lejegyzést egy pillanatra se halasszuk el, mert egyetlen érdekes szó, szólásmód is igen értékes lehet s ha emlékezetünkre bízzuk, csak feledés a vége. Minden nehézséget leküzdhetünk a gyorsírás ismeretével!

[14] Elbúcsúzva Panyolától, az eddigi hét ásatás eredményeiből levont következtetésképpen e helyen is felhívom az olvasó figyelmét, hogy régi metszetek, okmányok, leírások alapján egész sorát ismerjük a XVI. és XVII. századból olyan alföldi erősségeknek, melyek azzal a módszerrel épültek, mint a panyolai. Ugyanis magyarok, törökök, egyaránt a kőnélküli Alföldön úgy építették a várfalakat, hogy két hatalmas, gerendákkal és cölöpökkel erősített sövényrekesz közé agyagos földet döngöltek 3—4 m. magasságban s 4—5 m. szélességben. A rőzsefonást kívülről sárral betapasztották. Ezért távolabbról úgy hatott, mintha gránitból épült volna. Lazatalajú, mocsaras helyen az ilyen nagysúlyú földfal lesüllyedne vagy oldalra dőlne. Ezt elkerülendő mocsaras helyen, hatalmas tölgyfatörzsekből, mesteri összeácsolással faltartó-talapzatot építettek. Ilyen döngöltfaltartó-talapzat — eddigi tudomásunk szerint — a panyolai tölgyfaépítmény, melyhez egyszeres palánk karósora csatlakozik és csak a következő ásatások fogják kideríteni, mennyire nyúlik még a föld alatt. A belső udvarból, magából az erősségből egyre több, a korra is világot derítő leletek kerülnek ki s így megvan a remény arra, hogy nemsokára tiszta és végleges képet alkothatunk erről a végtelenül érdekes lelőhelyről. Mivel senki sem tudhatja, mi rejlik a föld alatt, feltevéseink sorát is ez a gondolat kérdőjelezi

[15] Elindulás előtt való napot Panyola községben, Szarka Boldizsár református lelkész vendégszerető házában töltöttem. A gazdasági udvarhoz csatlakozó gyümölcsösének végén, mely a „kis mező"-re szolgál és ahova régi panyolai szokás szerint temetkeztek, még ma is áll egy papné sírján a fejfa. Ilyen kertekbe való temetkezést eddig csak Panyo-

lán láttam. Megnéztem a szamosparti rév-kocsmát, a révet, hol egykoron kenderkötélen járt a hidas. Számos tájszót és szólásmódot gyűjtöttem. Máté Károly 80 éves panyolai magyar házában egy igen öreg élesládát mutatott. Kezefején hatalmas hólyagdaganat volt, rajta akácfalevél és a bábaasszony selyemcérnát húzott rajta keresztül. Máté szerint az ilyen daganatra jó a *pokolfű* és az *acsalapú* is. Utóbbiból mutatott, a Szamosparton szedte. — Máté Gusztáv és István (†1937) panyolai öregek még *guggolva* pihentek. Órákig el tudtak guggolni az utcai kiskapu előtt, vagy a ház tornácán.

[16] Mire e sorok nyomdába kerültek, Piros Gábor már elköltözött az élők sorából. Elbeszéléseit, kiszólásait, pajkos és igen jellegzetes élményeit Naplóimban megörökítettem, s őt magát többször lefényképeztem. Típusa volt a józanészjárású tiszakerti révész-csőszöknek, annyi ember- és természetismerettel, hogy kár minden mondatért, mely lejegyezetlenül sírjába került. Furfangos eleven eszén csak az öreg Szőke Sándor, akkoron gulácsi mezőkerülő járt túl, mikor egyszer egy diófa odvából éjnek idején elszerkesztette tőle a féltveőrzött vadmézet. Leírását adtam a Déri Múzeum 1934-es Évkönyvének 101. és 102. oldalain. Piros G. azok közül való volt, akik lelkivilágukban még igen sok pogány elemet őriznek. Elbeszélései a „*Zomok-kígyó*"-ról, a szivárványról, a vakemberről és az aranybárányról, árvízi vadászatáról s hasonlókról, a természet erőinek gyakori megszemélyesítésével, erre mutatnak. Ebből a szempontból vetekszenek vele id. Szőke Sándor gulácsi halász és az én panyolai törzsfuvarosom, Baranyi Károly, ki falujának hírhedt alakja, akinek élete, gondolkozása, jelleme, tettei és tiszta pogány esze legalább is nyolc-tíz századdal ezelőtti állapotokra emlékeztetnek. A régi „tudós"-okról, akik megrontották az állatot, teljes meggyőződéssel beszél. A munkát nem szereti, de semmittevéssel a mezőn, folyóparton napokig elszemlélődne. Halászik, barkácsol, gyümölcsöt, gombát szed magának, de lováról sem feledkezik meg a máséból." Amit megeszik az ember vagy állat, azt lehet!" A tűz mellett elüldögélne mindennap, különösen ha kolompér van benne. Valóságos ősemberféle, de minden bizonnyal középkori magyar.

[17] Itt említem meg, hogy Kónya Péter gulácsi munkásom elbeszélése szerint Jándon, a régi Tiszameder partján áll egy öreg ház, melynek mestergerendájára ez van írva :

„Bivéri kapitány
Itt ment által a Tiszán."

Ez a Bivéri II. Rákóczi Ferenc kapitánya volt az elbeszélő szerint. Különben ezen a vidéken a nép szívében Rákóczi-kultusz él. Munkásaim sokszor emlegetik a „szegény bujdosót." legendákat tudnak róla s a fentiekhez hasonló helyi vonatkozású hagyományokról nagy tisztelettel beszélgetnek. Így említettek egy nagy körtefát, mely alatt tűzhelyet találtak. A hagyomány szerint Rákóczi ott pihent utoljára. Szabó János nevű halászának adta azt a helyet.

E helyen említem meg, hogy Csokonai Vitéz Mihály híre-neve Szatmárba is eljutott. Piros Gábor panyolai ember elbeszélte, miképpen prédikált Csokonai a juhászoknak. Ezek még bort is ígértek neki és mindent, amit a községben kap, csak prédikáljon. Csokonai így fejezte be beszédét :

„Egy szóval paradicsom-alma (sic!)
A juhásznak tanyája,
Mert oda nem hallik
A világnak lármája."

Legációban egyszer a pap leányainak udvarolván, megfeledkezett a prédikációról. A pap sürgetésére az utolsó percben indult, de tévedésből biblia helyett szakácskönyvet vitt magával a templomba. Éppen ott nyitotta fel, hol az ecetkészítés volt elmondva, de ő nem jött zavarba, abból is tudott prédikálni, „mert volt a fejében!"

[18] A vidrát, ha víz alatt úszik, felszálló apró légbuborékok jelzik. A vidravadász a buborékok után csónakon követi a vidra útját, s a csónak orrában készen álló társa a levegőért felbukó állatot akár bottal, akár baltával fejbe vágja. Szőke Sándor elbeszélése. Ecsedi István dr. „Népies vadászat és vadfogás" c. dolgozatában ezt az adatot használta fel. Déri Múzeumi Jelentés, 1932.

[19] Jeney Pál gyógyszerész barátom ezt az adatot saját maga beszélte el. — Hasonló rendeltetésű a „kígyókő", mely a hályogot gyógyítja. Szőke szerint a kígyók összetömörülnek és egynek a farkára fújják a követ, mely később leesik. Ezért a féldió nagyságú kígyókő mindig lyukas és nyolc világoskék kígyószem van benne. Aki ezt a nyakában hordja, a hályog leesik a szeméről. Még a marhának is használ. (Nagyon valószínű, hogy a sárgaszemű kígyókő népvándorláskori gyöngy lehet.) Id. Szőke kígyóköve bejárta az egész Bereg vármegyét.

[20] Az Ószamos partján fekszenek Matolcs, Tunyog, Győrtelek, Géberjén, Fülpösdaróc, Fülpös és Ököritó községek. Tunyognál és Győrteleknél megnéztem az Ószamost. Tavasszal könnyűjáratú halászcsónakon az egész Ószamost fel lehetne kutatni. Botanikusnak és ornithologusnak paradicsomként kínálkozó kutatóterület.

[21] Mindezekről részletesen „Előtanulmányok a panyolai tölgyfaépítményhez" c. munkámban szólok „A régi magyar malomgát" c. fejezetben.

[22] Előtanulmányok id. dolgozatom „Az ős cége a rekesztőhalászatban" c. fejezete foglalkozik röviden ezzel a kérdéssel is.

[23] Még Szőke Sándor is fürdött többször, holott ismeretes a szólásmód: halásznak mosdani, kabátján gombnak lenni, nem szabad! Ehhez hasonló gyakorlati elvet hirdet ez: bolond ember, aki vizen a markába köz, tűz mellett gyufával gyujt a pipára!

[24] A régi vízimalmok hatalmas 100×150 cm. átmérőjű, belül kivájt négy tölgyfatörzsön feküdtek. A tölgyfatörzseket felülről vájták ki, egy hosszanti nyíláson keresztül. Ezt később is nyitva hagyták, mert ha valami baja történt, szivárgás, lyukadás, belülről ki lehetett javítani. Ezeket a kivájt törzseket nevezték *tombácnak*. Négy tombácra keresztgerendákat tettek s ezekre épült a malomház. A malmok elpusztulásával a tombácokat kútbélésnek használták fel. Ilyen bödönbélésű kút a beregmegyei Gulácson még kettő van, az egyik Király Sámuelé, a másik Szabó Istváné. Mindkettő lefűrészelt végű tombácokkal készült, melyek tiszai malmokat tartottak. Varga Lajos gulácsi vízimolnár híres *szigonyoshalász* volt. Tombácos malmában Szőke gyermekkorában sok jó *molnárpogácsát* evett, melyet földdel telt ládán, forró hamuban sütöttek. Egyszer harmincad magával Ugornyáról (Vásárosnaménnyal szemben) húztak fel egy vízimalmot a gulácsi Szilvásszegig. Hét napig vesződtek vele. Kalmár Lajos nevű gazdája 280 forintért vette. Szőke szemtanuja volt annak is, hogy Varga vízimolnár hogy szigonyozott meg egy nagy harcsát. Tiszavirágzáskor, azaz kérészjárás idején csónakon feleveztek Igonnyára (gulácsi határrészneve) és lassan ereszkedtek lefele a kérészrajok után. Egyszercsak észrevették, hogy több harcsa úszik felfelé, kapkodva a kérészeket. Szőke tartotta a kormányt, Varga pedig egy háromágú szigonnyal a hajó orrában állott. A szigony nyeléhez 30 m. hosszú kötél volt kötve, mely karikába szedve feküdt a csónak fenekén s a másik végét a csónak orrához, a vaskarikába erősítették. Varga molnár a csónakot ráhajttatta

a legnagyobb harcsára, úgyhogy a szembejövő harcsa jobbfelől került. A hal ilyenkor el van „álmélkodva" s nem törődik a veszedelemmel, csak a fínom csemegével. Varga szigonyával résen állva, engedte a harcsát maga mellett keveset elúszni és abban a pillanatban, kissé hátrafelé döfve, teljes erővel belevágta a szigonyt a nagy hal nyakába. A harcsa az elengedett szigonnyal menekült, a kötél utána bomlott és a hajót a halálosan sebzett szegény állat vontatta maga után. Ilyenkor a feszült kötél irányában kormányt kell tartani, míg a hal bírja. Ezúttal a harcsa valami nagy fekvő törzs alá került, mire a kötél rettenetesen megfeszült és a szigony kb. 1½ kiló hússal kiszakadt az állat testéből. Az ifjú Szőke megborzadt ekkor e kegyetlen és veszedelmes művelettől és félrevaló dolgára kéredzkedve, félelmében megszökött. Ehelyett egy előbbi kanyarodóhoz kellett volna menni és megvárni, mikor a kimúlt harcsát viszi a víz. Így nevelődött pár évtizeddel ezelőtt a tiszai halász! Vad és nyers állati ösztön űzte, hajtotta az élelmét szerző embert, kinek ismertetett eljárása a legősibb halászati mód fennmaradását bizonyítja. Megemlítjük még, hogy a gulácsi vízimalom ezelőtt 35 esztendővel pusztult el. A molnár a malomkövet a Tiszába eresztette. Ma is ott fekszik, mint íratlan sírköve egy igen tökéletes népi alkotmánynak. Szőke Sándor azt állítja, hogy a téli jégzajok elől a tombácos malmokat szétszedték és biztos helyen tartották.

[25] Nagy Károly ny. erdőfőtanácsos szíves közlése.

[26] Lásd bővebben a „Szatmár és Bereg" mátészalkai hetilap 1937 szeptember 19. és 26. számaiban megjelent „Kutatásaim a Szamos mentén stb." c. beszámolómat! Különlenyomat is van a szerző tulajdonában. Rápolton vendégeink voltak: Széchenyi Ilonka, Balogh Magda, Hodászról két úrileány, Radeczky László, dr. Széchenyi Béla, Jeney György, Kerekes László és Kalmár Dániel rápolti református lelkész.

[27] Idevonatkozólag részletes tájékoztatót ad „A méhkasalakú földbevájt üregek problémája" c. ősrégészeti tanulmányom, mely sok ábrával 1932-ben jelent meg.

[28] Régészeti ásatásoknál erős zsákvászonból készült kisebb-nagyobb méretű zacskókat szoktam használni, melyek összehasonlíthatatlanul jobbak a papírcsomagolásnál, s mindenütt kéznél vannak. A zacskókhoz bádoglemezekre nyomott számok vannak, melyek bekötéskor a zacskó madzagára jönnek. Az anyagfeldolgozáskor ez a jelzés igen megfelelő, mert a számok szerint minden feljegyzés Naplóba jön s nem a papírcsomagra. Mindezeket kezdő-régészek számára közlöm.

[29] A nép fantáziája minden régészeti ásatással Attila sírját, koporsóját hozza kapcsolatba, ami mutatja, hogy a nagy király emléke ma is elevenen él a nép lelkében. A panyolai ásatást pl. a környék lakossága el sem tudja másnak képzelni, mint a hún király temetkezési helyének.

[30] A régi magyar átkelőhelyek feldolgozására, megírására még nem vállalkozott senki. A gázlók, az álló- és repülőhidak (komp) kezdetleges formái; ménesek- gulyák szabad átkelése, hadak, harcosok átúsztatása tömlők segítségével stb. igen érdekes fejezetei volnának egy ilyen dolgozatnak. Evlia Cselebi török történetíró többször leírja, hogy fegyvereit, ruháját tömlőre rakta, maga pedig két ló között, azok sörényébe kapaszkodva úsztatott át a folyón, ahogy azt a tatároktól látta. Régen szokásban volt a jószágot a repülőhídhoz vagy komphoz kötni és úgy átúsztatni. Fele vámot fizettek érte. Nyári vizen a nyájak könnyen átúsztak a folyón, de a téli hideg vizen nem. Ilyenkor megvárták a folyó befagyását. Átkelő alkalmatosságok voltak a malomgátak és a hajó- vagy tombácos malmok is, tutajok mindenféle fajtái stb.

[31] Mikor Vámbéry Ármin a középázsiai Oxus-folyó vidékén járt, látta, hogy a nomád kirgíz-családok jöttek egymásután. Kb. 3 óráig

tartózkodtak egy helyen s akkor mentek tovább. Kérdezősködésére az egyik kirgíz-asszony így magyarázta meg életmódjukat: „csak nem lehetünk olyan lusták, mint ti mollák és nem tölthetünk egy egész napot egy helyben! Mozognia kell az embernek, mert íme a nap, a hold, a csillagok, a víz, az állatok, a madarak és a halak mind-mind mozognak, csupán csak a halott és a föld fekszik mozdulatlanul!" Közép-ázsiai utazás. Pest, 1873. 215. l. Ugyancsak Vámbéry írja: A kirgíz és az özbég képes órákig ülni mozdulatlanul szűk sátrában, vagy a beláthatatlan terjedelmű sivatagon, mert míg az előbbiben a tekintetét a nemes takarók vagy szőnyegek már ezerszer is látott színein legelteti, addig az utóbbinál a futóhomok hullámalakúlag fodrozott felülete szokta őt gyönyörködtetni. Vázlatai Közép-Ázsiából. Pest, 1868. 259. l. Ezek az idézetek szolgáljanak összehasonlításul és magyarázatul.

[32] A magyar szépirodalomban nincsen annyira nyoma az egykori nádrengetegek poétikus szépségének, mint ahogy az várható volna. A legkedveltebb magyar írók egyike, *Bársony István* örökszépségű könyvei: Erdőn-mezőn, Magyar földön, Csend, Víg világ, A róna és az erdő, Magyar természeti és vadászati képek, A szabad ég alatt, Délibáb, Az én világom stb. adnak egy-egy fejezetben gyönyörű leírást a magyar tájakról és a nádasról is. Az északi *csuvasok* nagyon szép, költőies mítoszt alkottak a nádról és azt tartják, hogy az emberek az éneklést a nádtól tanulták. Nádasok mellett el-elhallgatták, hogy zizeg-susog a nád? Szerintök ezt mondja: ves-ves-ves... tsi-Dzi-Dzi...

Mikor ezt a nádzizegést utánozni kezdték, akkor származott a dal. Mészáros Gyula: A csuvas ősvallás emlékei. I. köt. III. 1.

[33] A Tiszaháton és a Szamosközön szinte pogány mitológiára emlékeztető naivsággal emlegetik a *zomok-kígyót*, mely elhordta egykor a jószágot. Panyolán — a hagyomány szerint — a Tiszakertben tanyázott kettő a mogyoróbokorban. Egy panyolai ember három kaszáló fiát meg is támadták, bár az apa óva intette őket, hogy oda ne menjenek Éppen hadonászva védték magukat, mikor öreg apjuk arra ment. Ő csak megfenyegette a két kígyót s azok távoztak. Piros Gábor panyolai ember szerint az Ecsedi-lápon is garázdálkodott két zomok-kígyó. Ott is hordta a jószágot. Végül is elhatározták, hogy megölik. Körös-körül rájuk gyujtották a nádast. Az egyik kiszabadult, de a másik benne égett. Két mérföldre hallatszott az ordítása. — Szőke Sándor szerint (Gulács) a hetényi erdőben két fekete kígyó élt. Egy gulácsi ember az egyiket lelőtte (mert a zsírja köszvény ellen jó) s erre a másik feldühödve, a vadászt hazaűzte. Még a házat is körülcsuszkálta. Ezen a vidéken is azt tartják, hogy annak a kútnak van jó vize, amelyikben *fehér kígyó* van.

[34] Szatmár vármegye fekvése, történeti és polgári esmérete. Írta s kiadta: szirmai Szirmay Antal. I—II. rész. Budán, 1809—1810. 58 és 348 l.

[35] A csengeri református egyház kriptájának XVI—XVII. századból származó híres ékszerleleteit Csenger multjának lelkes kutatója, Molnár József hajdúnánási tanár, majd Höllriegl József nemzeti múzeumi igazgató tárták fel. Höllriegl a leleteket kitűnő szakdolgozatban publikálta az Archaeologiai Értesítő 1934. (XLVII.) évf. 97—114. és 1936. (XLIX.) évf. 49—66. oldalain, 15 ábra, közöttük a templom alaprajza, kíséretében. A leletben volt 16 drb aranygyűrű, 2 pár aranykarperec, 49 drb aranyboglár, melyeken az eddig ismert legrégibb aranybélyegeink vannak (mesterjegyek); ruha- és pártadíszek; 7 drb ezüstpártaöv aranyzárral; 3 drb ezüstlánc csüngővel; 1 db tollbokrétatartó ezüstből, aranycsipke, főkötő és szoknya darabja; 5 drb XVI—XVII. századi ezüst- és aranypénz; 1 ezüstcsegely; 1 cápafog-amulett (ez az első, mely ősmagyar sírból származik) aranyozott ezüstfoglalatban; 3 szablya, melyet kettétörve tettek a halott mellé; aranylánc, aranykarperec

férfi karjáról ; címeres kardmarkolatkupak ; Melith György síremlékének és a Melith-család címerének kőtöredékei ; Prépostvári István kősíremlékének töredékei és 1 lófog, mely a lóáldozat szimbóluma volt a késő keresztyén korban, ahogy azt számos más lelet is bizonyítja.

[36] Ez elpusztult templom alapjának feltárásáról nincs tudomásom. Csíszár Árpád ismeri a téglatörmelékes helyet. Feltárása annál inkább célszerű volna, merthiszen Csengernek egyháztörténeti szerepe az 1570 július 26-i református zsinat révén közismeretes. A híres Méliusz Péter itt szövegezte meg a csengeri hitvallást, az unitáriusok elleni küzdelmének végső eredményeképpen. Ezeknek a vajúdó éveknek végtelenül érdekes eseményeit legújabban dr. Révész Imre debreceni egyetemi tanár dolgozta fel „*Debrecen lelki válsága*, 1561—1571" címmel. Ez a kiváló tanulmány a Századok 1936. évf. 39—75. és 163—203. oldalain jelent meg. Lásd még Kiss Kálmán : A szatmári református egyházmegye c. régebbi művét (1878). Ennek kiegészítése : Varga Lajos : A szatmári ev. ref. egyházmegye 20 éves története 1875—1894. Szatmár, 1896.

[37] A tatárfalvi templomot Henszlmann Imre kb. 1863-ban látogatta meg a szatmári püspök társaságában. Útjának leírását, illetve a tatárfalvi templom ismertetését közli „A szatmári püspöki megyének középkori építészeti régiségei" c. tanulmányában, amely az Archaeologiai Közlemények (1864. évf.) IV. köt. (127—157. oldalain) jelent meg. A templom korát a XV. század második felébe teszi. Alaprajzát nem közli. Henszlmann szerint ez az egyetlen téglaépület, melyen polychrom hatás utáni törekvés látszik a vörös és fekete téglák szabályos változásával. Főleg az ablakívekben tűnik fel. A hajóba nyíló ablakok szokatlanul az északi falban vannak.

[38] Ez a kiváló munka 86 oldal terjedelemben nemcsak a madárvilágot tárgyalja, hanem adja a lápra vonatkozó szakirodalmat, foglalkozik a láp keletkezésével, földrajzi helyzetével, a környező községek települési viszonyaival, a láp növényzetével, sajátságaival és a lápszéli nép foglalkozásával. Végül a lecsapolás történetét is ismerteti.

[39] Dr. Győrffy István egyetemi professzor szóbeli közlése alapján a magyar ló az Alföldön kipusztul, mert nemrég a magasabb termetű lóanyag kitenyésztése végett az összes ilyen méneket kiherélték. Zoológusaink ez elhamarkodott és meggondolatlan tett miatt most kutatnak utána túl a csonka haza határain. A faj fenntartása talán még sikerülni fog. A magyar lóval foglalkozó legújabb tanulmány Hankó Béla debreceni egyetemi tanár szakavatott tollából jelent meg „A magyar ló eredete" címmel. Debrecen, 1935. 24 l. Címe dacára a szorosabbb értelemben vett magyar lóval ebben a tanulmányban nem foglalkozik.

[40] Most, hogy e sorokat sajtó alá rendezem, eszembe jut a „Te vagy a legény Tyukodi pajtás !" kezdetű tábori dalnak 6. versszaka, mely így kesereg a labanc ellen :

„Pusztítani jött, nem segítségre, —
Hogy elfoglalja országunk végre ;
Álnoksággal nemzetünknek esküdt vesztére :
De az Isten ráfordítja még ő fejére !"

Ez a vágyszerű jóslat az ausztriai események folytán teljesültnek vehető, merthiszen Ausztria nincs többé.

[41] Lásd dr. Lambrecht Kálmán : A magyar malmok. Történeti anyag c. könyvét. Budapest, 1914. Sajnos, a második kötet a szerző korai halála miatt nem jelenhetett meg. Ez tárgyalta volna a szerkezetet, a molnárszerszámokat, kezelést stb. A Magyarság Néprajza c. négykötetes új mű részletekbe nem bocsátkozik, ellenben adja a szakirodalmat.

[42] A régebbi kínai tájképfestészetet Otto Fischer, Chinesische Landschaftsmalerei. München, 1921. c. mű tárgyalja, sok műmellékkel. A japánok utólérhetetlen nagy mestere, Hokusai, akiről Perzynski-nek jelent meg könyve a Künstlermonographien c. sorozatban, több színes és nem színes képpel. Az ázsiai művészet anyateje után vágyva közeledik a Boromisza Tibor által alapított és vezetett Magyar Képírók Társasága, melynek működését mind az államnak, mind a társadalomnak messzemenő pártfogásban kellene részesíteni.

[43] A vár ostromát feldolgozta Lukinich Imre dr.: Az északkeleti várháborúk történetéhez, 1561—65. c. tanulmányában. Hadtört. Közlem. 1913. évf. 383—4. és 584. lapokon.

8. fejezet.

A Múzeum gyarapodása 1937-ben.

1. Felajánlások, tervek, nagyobb ajándékok.

E fejezet élén szabad legyen megemlítenem, hogy dr. Kölcsey Sándor polgármester, dr. Balogh Sándor kultúrtanácsnok és Ary Lajos főszámvevő urak megértő jóindulatával 1937 tavaszán sikerült a jövő évi költségvetésben kimondottan képzőművészeti osztály gyarapítására az eddigi 900 P fedezet helyett 5000 P-t előirányozni. Így módunkban lesz ez osztálynak eddigi feltűnő hiányait nagy magyar mesterek alkotásaival betölteni. Így máris megvásároltuk Csók István „Szénakazal" című olajfestményét és a decemberi Rippl-Rónai József emlékkiállításon Petrovics Elek nyug. főigazgatóval együtt lépéseket tettünk, hogy a kiváló mester egyik leghíresebb alkotását, „Apám és Anyám 40 évi házasság után" c. olajképet a művész özvegyétől megszerezzük. Ez az ügy átnyúlott 1938-ra. Az említett két mestertől eddig semmi sem volt képtárunkban.

Déri György ny. ezredes, a múzeumigazgató Déri Frigyes öccse még 1936 december 28-án levélileg meghívott kb. 2200 darabot számláló magyar néprajzi gyüjteménye megtekintésére, Akkori nagy elfoglaltságom miatt személyesen nem mehetvén. 1937 március havában dr. Lükő Gábor múzeumőrt küldtem fel Budapestre, aki március 31-én Déri György gyüjteményét megtekintette. Ekkor kiderült, hogy Déri ezredes gyüjteményét valamelyik magyar közgyüjteménynek szeretné ajándékozni, ha azt teljes egészében kiállítják. Ezzel kapcsolatban Debrecenre is gondolt és az ügy iránt lelkesedő dr. Czakó Elemér ny. államtitkár, majd Nagybákay Sesztina Jenő urak a kialakuló elgondolásra nagy lelkesedéssel hívták fel dr. Kölcsey Sándor debreceni polgármester figyelmét is. Magam közben Déri Györgyhöz kétízben is írott levelemben az anyag teljes kiállítását a Déri Múzeumban helyszűke miatt és vitrinek

híján nem ígérhettem, ellenben a múzeummal szomszédos iskolaépület I. emeletén, a Thaly-szoba mellett két termet és annak előterét ajánlottam fel, mint önállóan kezelendő néprajzi múzeum céljaira. Egyúttal megküldtem részére a kérdéses iskolaépület I. emeletének alaprajzát, jelezve, hogy az anyagot a meglevő vitrinekben részint kiállítva, részint elraktározva tartanánk s azt is, hogy a város vezetősége is érdeklődik az ügy iránt. Déri György a döntést az ügy lelkes barátainak látogatása után is fenntartotta magának, miután meggyőződött, hogy egy nagyobb áldozatot igénylő ajándékozás elfogadása csak alapos tárgyalások útján lehetséges. Akkor még sem ő nem ismerte a debreceni helyi viszonyokat, sem én nem ismertem a gyüjteményt. A nyár elmúltával Déri György Nagybákay Sesztina Jenő szíves és lelkes közbenjárására október 22-én ellátogatott Debrecenbe. Megtekintette a felajánlott épületrészt, tárgyalt a város Polgármesterével s velem és ama óhaját fejezte ki, hogy gyüjteménye részére ne a Thaly-szoba melletti két szobát, hanem a nyugati szárnyon levő sokkal tágasabb, a Déri Múzeumra néző négy termet vegyük számításba egy külön lépcsőfeljáró hozzáépítésével a Déri-tér felől.

Déri György látogatása után, november 3-án részletesen kidolgozott beadvánnyal indítottam el a hivatalos tárgyalások előkészítését. Erre 48,673—1937. IV. sz. polgármesteri határozat elrendelte, hogy tanulmányozzam át a gyüjteményt, lépjek érintkezésbe a legkiválóbb szakemberekkel a gyüjtemény értékelése, elhelyezése és kiállítása ügyében. Idehaza pedig adjak jelentést, az épület átalakítása, rendbehozása, a vitrinek és muzeológiai munkálatok költségeiről. A Polgármester úr tehát tudni akarta, mit ér a gyüjtemény és mibe kerül az ajándék elfogadása.

Ez ügyben 1937 dec. 14—15. és 16-án tartózkodtam Budapesten. Alaposan átnéztem a gyüjteményt, arról jegyzéket készíttettem; egyenként és közösen tárgyaltam dr. Czakó Elemér, dr. Györffy István, és dr. Visky Károly urakkal, velük együtt Déri György úrral. Kiküldetésem eredményét 1938 elején részletes jelentésben tártam a város Polgármestere elé, elmondva mit tartalmaz a gyüjtemény, miben áll jelentősége, mennyit ér, mennyi áldozatot igényel s elfogadás esetén milyen terveink volnának? E helyen szabad legyen megemlítenem, hogy a Déri György gyüjteményét 45—50,000 P-re becsültem. Az épületjavítási, berendezési és ezzel kapcsolatos összes munkálatok árajánlatok szerint közel 33,000 P-re rúgnának. Később mind az igények az ajánlattevő részéről, mind az ezt követő költségek a város részéről tetemesen megnövekedtek. Ezek az események azonban már 1938-ra tartoznak.

Ugyancsak nemes elgondoláson alapszik özv. Szilassy Kálmánné kunhegyesi úriasszony vagyonának a Déri Múzeum

részére való felajánlása. Ez az ügy abban a szoros kapcsolatban gyökerezik, mely Szilassyné és a Déri Múzeum között véletlen folytán alakult ki. Ugyanis Szilassyné korán elhunyt, Debrecenben nevelkedett édesanyja relikviáit, iratait még 1936-ban múzeumunknak ajándékozta. E tárgyi emlékek alapján sikerült kideritenem, hogy ki volt Lévay József költő debreceni szerelme a szabadságharc alatt, kihez annyi szép verset irt, de soha meg nem nevezett s igy az irodalomtörténet előtt rejtve maradt. Ez a debreceni szép leány Jósa Imréné, Pápay Zsuzsánna volt, éppen Szilassyné édesanyja. Erről a tárgyról irott három rendbeli dolgozatom Szilassynéra annyira hatással volt, hogy 1937 szeptember 7-én személyesen eljött Debrecenbe s jelenlétemben a város főügyésze előtt vagyonát halála esetére ajándékul felajánlotta Debrecen városának azzal a kikötéssel, hogy az majd mint alapítvány kezeltessék és jövedelme a Déri Múzeum műkincseinek gyarapítására fordíttassék. Ezzel szemben öreg napjaira gyámolítást s halálakor illő eltemettetésről való gondoskodást kért. Ez esetről a főügyészi hivatal jegyzőkönyvet vett fel.

Ez ügyben a Polgármester úr a hozzá benyujtott előterjesztésekre határozattal intézkedett, hogy a szóbanforgó ingatlanok állapota, mennyisége és értéke felől a helyszínen érdeklődjünk. Okt. 11-i kunhegyesi kirándulásunkról készült jelentésünk szerint özv. Szilassynénak, a kisújszállási telekkönyvi hivatal adatai alapján is, van egy 922 □-öl nagyságú házas ingatlanja, melyre közel 600 P adóhátralék van bekebelezve. Az öreg házastelek értéke kb. 3000 P. Van egy 422 □-öl szőlőskerti föld, de mezőgazdasági művelés alatt. Értéke 420 P és van 18 kat. hold szántóföld két darabban, melynek értéke 6900 P. Erre 712 P adóhátralék van bekebelezve. Bár Szilassyné jegyzőkönyvben foglalt kijelentése szerint már életében hajlandó volna vagyonát ajándékozni, hogy az esetleges ági örökösök meg ne támadhassák a szerződést, mégis tekintettel arra, hogy az 1870-ben épült ház igen gyenge állapotban van ; hogy a berendezés alig képvisel értéket ; hogy a vagyon jövedelme teljes munkaképtelenség esetén talán elég sem volna az özvegy eltartására és az adók, különösen a terhek kifizetésére s ehhez még a temetési költség is járulna ; hogy Debrecentől ilyen távol eső alapítványi birtok kezelése és felügyelete igen nehéz, az ellenőrzés körülményes ; végül az ingatlan jövedelmét magunk részéről kiszámítani sem tudtuk, indítványoztuk a Polgármester úrnak, hogy döntés előtt az ajándék jövedelmezőségét és a vagyonkezelés miként-jét illetőleg gazdasági és számvevő szakjavaslatot szerezzen be. Ez az ügy 1938-ra tolódott át.

Bizonyos, hogy a nemes szándék erkölcsi hatás és követésre méltó példaadás szempontjából vitán felüli és igen nagy jelentőségű. Csak egy másik nemesgondolkodású mecenás áldozat-

hozatala kellene, amely biztosítaná a kis birtok rendbehozását, adóterheinek megszűnését és a mindenkori múzeumigazgató büszkén dicsekedhetne a múzeumgyarapítás ez érdekes eredetű és nem mindennapi forrásával.

Külön megemlítés illeti azt az értékes ajándékot, mely múzeumunk képtárát két becses festménnyel gyarapította. Amerikában élő hazánkfia, Boross Jenő USA ezredes úr dr. Lázár Andor miniszter úr, országgyűlési képviselőnk közbenjárására egy *Van Dyck*nek tulajdonított s „*Lovas hadvezér*"-t ábrázoló nagyértékű festményt ajándékozott Debrecen városának. A 180×230 cm. nagyságú kép augusztus végén érkezett a Szépművészeti Múzeum Igazgatóságától. A város elöljárósága ünnepélyes keretek között, Darányi miniszterelnök úr jelenlétében 1937 október 4-én vette át a Déri Múzeum előadótermében. Az ajándékozó a várostól díszes köszönő-oklevelet kapott. A festményt az Ecce homo-teremben állítottam ki. Ezen a helyen a kiváló műalkotás igen jól érvényesül s a szakemberek vitáján felülemelkedve hirdeti egy magas festői hitvallás nemes kvalitásait. Boross Jenő ezredes úr a debreceni fogadtatáson fellelkesülve okt. 2-i debreceni látogatása alkalmával egy másik kisebb méretű festményt ajándékozott. Ez egy XVIII. századi hollandus mester másolata Rembrandt Münchenben lévő „*Krisztus levétele a keresztről*" c. festményének.

A múzeum gyarapodásával kapcsolatban felemlítem, hogy a helybeli légvédelmi óvóintézkedésekkel egyidejűleg a debreceni lapokban felhívást intéztem a város közönségéhez a padlásról lekerülő könyv-, okmány s egyéb múzeális tárgyak bejelentése ügyében. Ezúton több helyről kaptunk ajándékot, figyelmeztetést és felajánlást.

A magánosok részéről történt felajánlások sorozatából megemlítem özv. Csanak Józsefnét (Debrecen), aki egy Molnár József-tájképet; Sztupár Istvánnét (Sajóörös), aki egy Kovács Mihály-féle arcképet; Boromissza Tibor festőművészt (Bpest), aki hortobágyi tárgyú műveinek egész sorozatát; Fráter Károly ékszerészt (Bpest), aki egy állítólagos Thaly-serleget ezüstből; Madarász István ny. főszolgabírót (Karcag); aki Phól Hugó- és Tornyai-festményeket; Egressy Lászlót (Békés), aki pénzgyüjteményt és Kőszegi János tanítót (Körmend), aki háborús sapkajelvény-gyüjteményt ajánlott megvételre. A felajánlásokat részint fedezet hiánya, részint más okok miatt kénytelenek voltunk elejteni, míg néhány esetben tárgyalásba bocsátkoztunk. (Molnár József festménye, Boromisza-festmények).

Intézetünk nemesszívű barátja, Gyulai Molnár Amália hajdúnánási ny. állami tanítónő, aki könyveit és régi családi relikviáit múzeumunknak ajándékozta.

2. Az évi gyarapodás.

Eddig az volt szokásban, hogy ajándékozóinknak külön köszönőlevelet nem minden esetben küldtünk, hanem e helyett hálánk és köszönetünk jeléül minden ajándékot felsoroltunk az ajándékozó megnevezésével. Ez utóbbit kénytelenek vagyunk a legszükségesebb terjedelemre szorítani, azt tartva szemelőtt, hogy a száraz és sok helyet igénylő felsorolások helyett inkább tudományos értékű adatközléseket és ismertetéseket nyujtunk a művelt olvasónak és érdeklődőnek.

Gyüjteménytáraink gyarapodása ajándékozás, vétel, ásatásgyüjtés és csere útján a következő volt :

I. Könyv- és oklevéltárnál.

Különösen a könyvtári anyag az, melynek teljes felsorolása ezúttal íveket venne igénybe. Különben az elkészült pontos kimutatás kézirata a kutatónak rendelkezésére áll. E helyen külön is kiemeljük azt a megértést és lelkes támogatást, mellyel a debreceni tudósok és írók az általunk alapított ereklyekönyvtárt kitüntették és megtisztelték. Berényi Dénes, Boldisár Kálmán, Bot Andor, Bökényi Dániel, Darkó Jenő, Fényes Jenő, Frank József, Illyés Endre, Kardos Albert, Király Tibor, Mónus Ferenc, Nadányi Zoltán, Oláh Gábor, Pálfy József, Rostkovitz Arthur, Szalacsi Rácz Imre, Zoltai Lajos saját műveiket, több ízben azok egyetlen példányát ajándékozták az ereklyekönyvtárnak. Szalacsi Rácz Imre, Nadányi Zoltán és Fényes Jenő voltak az elsők, akik műveik sorozatát teljessé tenni igyekeztek. Özv. Dalmy Tiborné, Kaplonyi György, Gy. Molnár Amália (Hajdúnánás), Matura Béla és még sokan mások gyarapították a sorozatot.

A kézi- és szakkönyvtár különösen vétel útján igen becses tudományos művekkel gyarapodott. Ezen az úton az ereklyekönyvtárat is a debreceni nyomtatványok egész sorával bővítettük, oda módosítva az eredeti célkitűzést, hogy lehetőleg minden debreceni vagy debreceni vonatkozású nyomtatványt meg kell menteni.

Külföldi intézetekkel, tudósokkal megalapozott csereviszonyunk igen becses tudományos folyóiratokat és műveket eredményez s emellett áldozatot is hozunk a nélkülözhetetlen szakfolyóiratok rendszeres járatására.

1937. évi összes gyarapodás 1086 tétel volt. Ebből könyv 689 drb (878 kötetben), hírlap 114 tétel (773 egyes számmal), 99 aprónyomtatvány (251 darabbal), 75 oklevél (1501 darabbal) és 52 egyéb könyvtári anyag (208 darabbal). Ajándékozás volt 509 tétel, letét 10, vétel 460 és csere 107 tétel. Régebbi mulasztás pótlásaképpen említjük, hogy Bata Imre dr. törvényszéki bíró még 1934-ben ajándékozta Dr. Rohling : A talmudzsidó, Pest,

1872. Heckenast; az eredetinek III. kiadása után magyarítá Gemini. 8°. 108 l. c. művet.

II. Szépművészeti tárnál.

1937. évi gyarapodás összesen 90 tétel volt. Ebből 35 drb szobormű-érem, 22 drb festmény, 26 drb kézirajz, 7 drb metszet. A 90 tételből ajándékozás 55 és vétel 28 darab.

Az ajándékozók között első helyen áll Boross Jenő USA ezredes Van Dyck (?) lovas hadvezért ábrázoló hatalmas képe, mely kerettel együtt 200×255 cm. nagyságú. Ez a kép régebben báró *Brevillier* tulajdona volt Brüsszelben, honnan Londonba került *Albert Martin* gyüjteményébe, azután *Henrik Hawley*-hez, akitől Boross Jenő vette. Ugyanő ajándékozta Rembrandt „Krisztus levétele a keresztről" c. képének XVIII. századi másolatát. Ecsedi István hagyatékából két Káplár-kép és több metszet, festmény stb. származott a múzeumra. Dr. Tóth Aurél ny. kúriai bíró Sárváry Pál olajfestésű arcképét, továbbá a Debreceni Karambol Akadémia színes festményekkel díszített albumát ajándékozta, mely Dávidházy Kálmán díszkötésében van. Lenck Árpád 1 drb olajfestményt, Tóth Antalné olasz, főleg Servolini-féle színes grafikákat, Sexti Emil 2 drb Luther-emlékérmet, Zimmermann Lajos dr. a Magyar Numizmatikai Társulat jubileumi emlékérmeit és plakettjét (3 drb), özv. Kálmán Dezsőné, Gerlőtei Jenő, Zoltai Lajos, Greiner Mihály, Reisinger Jenő, özv. Komlóssy Arturné rajzokat, nyomatokat, alkalmi grafikákat s egyéb tárgyakat ajándékoztak.

Megszereztük G. Szabó Kálmán „Parasztok" c. fametszetes albumát, Medgyessy Ferenc öt rajzát, Berki Irma „Ócsödi-utca" c. festményét, ifj. Kovács Jánostól Ecsedi István olajfestésű arcképét a múzeumi igazgatói hivatal részére, Bánszky Tamás „Párás hegyek" c. olajképét, Magi Zoltántól 2 drb rajzot, Horthy Béla „Falusi ház" c. olajfestményét, Lerner István 4 drb ceruzarajzát, nemes Tamássy Miklós „Fényjáték" című olajfestményét, Kenéz János „Dunai táj" c. vízfestményét és mint állandó képtárunk legértékesebb gyarapodását a régi hiány betöltésére Csók István „Szénakazal" c. olajfestményét (78×44 cm.).

A Debreceni Juhtartó Gazdák Egyesülete 7 drb képet, illetve grafikont helyezett letétbe, melyek a májusi jubileumi ünnepélyen voltak kiállítva a hortobágyi nyíróhodálynál.

III. Iparművészeti tárnál.

1938. évi összes gyarapodás 68 drb. Ebből 1 drb vésett kő, 56 drb klisé, 1 drb könyvtábla, 3 drb textilmű és 7 drb kerámiai mű. Ajándékozás 11, vétel 55 és csere 2 drb.

A Debreceni Jótékony Nőegylet a Széchenyi-utca 6. sz. ház I. emeletéről egy empire stílusú cserépkályhát, Debrecen város a Kaszanyitzky-házból származó, nálunk az 1830—40-es években felkapott uj rokokó stílusú igen díszes másik cserépkályhát ajándékoztak. Kisebb tárgyakat kaptunk Széchy Györgytől, Zoltai Lajostól és Matura Bélától. A somogymegyei múzeummal karikásért I. Ferenc József-relikviákat cseréltünk, melyek debreceni vonatkozásúak.

IV. Érem- és régiségtárnál.

Az 1937. évi összes gyarapodás 162 tétel. Ebből őskori tárgy 79, római- és népvándorláskori tárgy 23, közép- és újabbkori régiség 29, modern kegyeleti tárgy 24 és érem 7 drb. Ajándékozás 114, vétel 38 és csere 10 tétel.

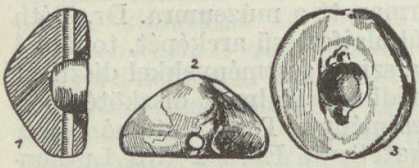


Fig. 23. kép.
Kardmarkolatgomb opálból. X—XI. sz. Kr. u. Lh. Köröstarcsa.

A 6. fejezetben már említett bakonszegi, továbbá a 7. fejezetben részletesen tárgyalt szamosmenti és panyolai leleteken felül ez osztály gyarapodása a következő:

Ajándékozás: *Ős- római-kori és népvándorláskori tárgyak az ajándékozók sorrendjében:* **Buday** István dr. (Köröstarcsa): 11 drb őskori edénytöredék, bütyök és mélyített vonaldíszítéssel, 1 lyukasztó agancsból és 1 agancs megmunkálás nyomaival. Lh. Köröstarcsa; kardmarkolatgomb opálból. A viking kardok csont v. fém markolatgombjához hasonló. X—XI. sz. Kr. u. (Fig. 23. kép.) Lh. Köröstarcsa. — **Darabos** József (Biharnagybajom): római császári dénár (kopott). Lh. Biharnagybajom, Farkasér-dűlő. — **Fehér** Endre vegyészmérnök: rómaikori agyagedény, korongolt, palaszürke. Mag. 115 mm. Lh. Pátroha, Szabolcs vm. Gróf Lónyai Menyhértné birtoka. — **Huszthy** Zoltán (Nagykereki): római császári középbronz (kopott). Lh. Nagykereki. — **Kaposi** József (Bellegelő 266): római császári dénár. Lh. Debrecen, Bellegelő 266. — Kiss István földbirtokos (Nádudvar): kései neolithikus agyagtál magas csőtalpa, áttört és mélyített

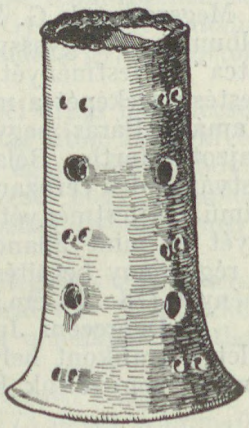


Fig. 24. kép.
Kései neolithikus agyagtál csőtulpa. M. 23 cm. Lh. Debrecen, Kösélyszeg, Bőr-tanya.

páros lyuk-díszítésekkel. Mag. 23, talp. átm. 15, felső csonka rész átm. 8½ cm. Lh. Debrecen, Kösélyszeg, Bőrtanya; ugyanonnan szarvas- és őzagancs töredékek megmunkálás nyomaival. (Fig. 24. kép.) — Kisnamény község előljárósága (Szatmár megye): Karperec bronzból 2 drb díszítéssel és köpüs bronzbalta alsó fele. Korai vaskor. Lh. Csaholc, Szatmár megye, Jármy

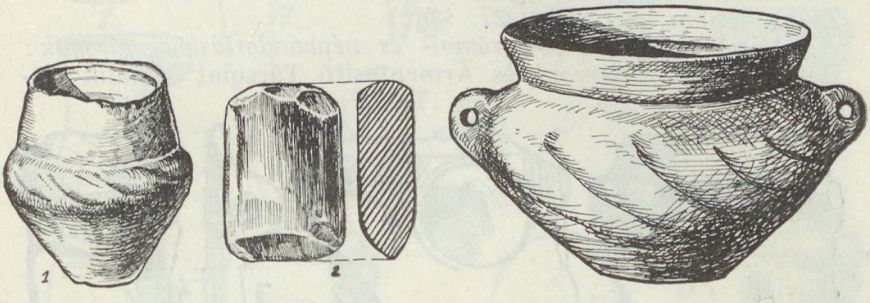


Fig. 25. kép.
1. Agyagedény (Bronzkor IV.) M. 10 cm; 2. kőbalta (Bükki kultura). 3. Agyagedény (Bronzkor IV.) M. 55 mm. Lelőhelyük: Józsa, Hajdú vm.

Menyhért „Nagyerdő" nevű dűlője. — Lindenberger János dr.: agyagedény (Bronzkor IV.). Mag. 10 cm. Lh. Józsa, róm. kath. iskola telke. (Fig. 25. 1. kép.) Radó Gábor: ős- és rómaikori edénycserepek, 30 drb. Lh. Debrecen, Bánk, az új erdészi lakás telke. — Schmotzer Sándor: kőbalta, kaptafaalakú; csiszolókő; durva agyagedény 2 cm. vastag töredékei ujjbenyomatos dísszel; kétfülű alacsony bögre, haránt mélyített haséllel (Bronzkor IV.). Lh. Alsójózsa, 716. sz. telek. (Fig. 25. 2. 3. kép.) — Simon Pál (Kaba): rómaikori, korongolt, téglasárga kistál. M. 7 cm. Lh. Kaba, Molnár László tanyája, Törökkútdűlő. II—III. sz. Kr. u. (Fig. 26. 2. kép.) — Simon Sándor: római császári dénár (Trajanus.) Lh. Alsójózsa. — Szentkirályi Balássy István: kőbalta (Tiszai kultúra), félig megmunkált kőeszköz és díszített bronzkarperec (Vaskor eleje). Lh. Érszakácsi, báró Braunecker Antal szőlője. — Szilágyi Kálmán dr.: őskori durva agyagedénytöredékek díszítés nélkül. Lh. Debrecen, Elep, özv. Balogh Sándorné 109/b. számú tanyája. — Tiszacsege

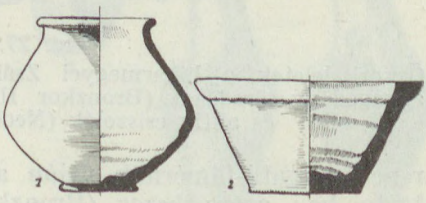


Fig. 26. kép.
1. Agyagváza. M. 12 cm. Lh. Tiszacsege, Hajdú vm.; 2. Agyagtál. M. 7 cm. Lh. Kaba, Bihar vm. Mindkettő rómaikori. Kr. u. II—III. század.

község elöljárósága : rómaikori korongolt, téglasárga, agyagváza. Mag. 12 cm. Lh. Tiszacsege, a falu keleti szélén nyitott téglabánya. — II—III. sz. Kr. u. Beszolgáltatta Kósa János jegyző. (Fig. 26. 1. kép.) — Vida Miklós : római császári középbronz. Lh. Felsőjózsa. — Vizesi János (Zsáka) : kőbalták (ép és töredékek) aktív csiszoló- és fenőkő, agyagorsókarika-töredék, edénytöredékek átfúrt bütyökkel, füllel, díszítéssel. Lh. Komádi és Zsáka (Bihar m.) (Fig. 27. kép.)

Vétel, gyüjtés : *ős-, római- és népvándorláskori tárgyak :* Berettyó Vízszabályozó és Ármentesítő Társulat Mihalik Fe-

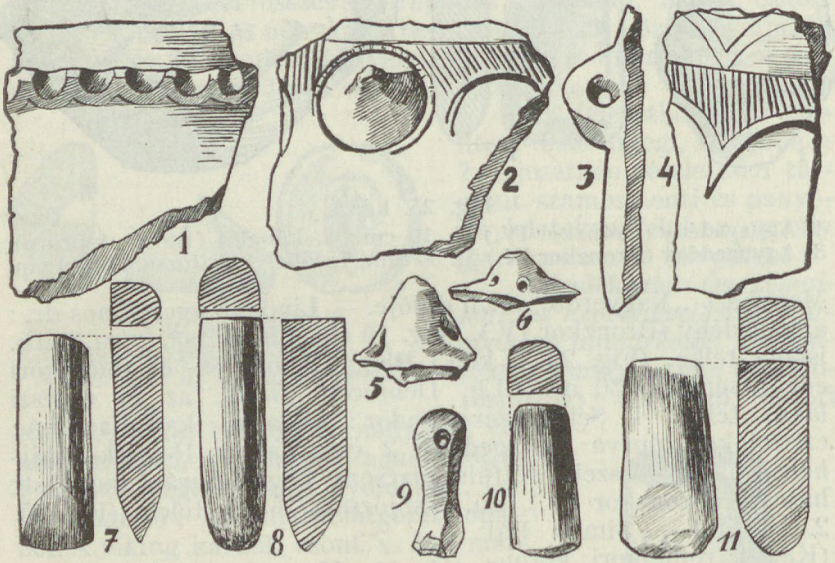


Fig. 27. kép.
Őskori leletek a Bihar megyei Zsáka és Komádi határából. 1—6, agyagedény töredékek (Bronzkor III—IV.). 7—11, csiszolt kőbalták és aktív csiszolók (Neolith). Felszini leletek.

renc igazgató-főmérnök útján a következő leleteket szolgáltatta be : aranyékszer (Bronzkor III.) ábra szerint. Súlya 37·3 gramm. ; 5 drb füles kis csupor a Bronzkor II. és III. szakaszából ; agyaggolyó, edénytöredékek, zúzókő és agancstöredékek. Lh. Dévaványa, Csurgói-szivattyútelep. (Fig. 28. kép.) — Kőbalta nyéllyukkal, háromszögalakú és rézcsákány keresztbenálló éllel. Lh. Kis-Nyék, Bihar vm. Almássy-féle bérgazdaság. (Fig. 29. kép.) — Hajdúbagosi Darabos-hegy urnatemetőjéből a Fig. 30—31. képen bemutatott agyagurnák, edények és bronztárgyak a Bronzkor III—IV. szakaszából. A leleteket beszolgáltatták Deák Pál és Szántó Lajos hajdú-

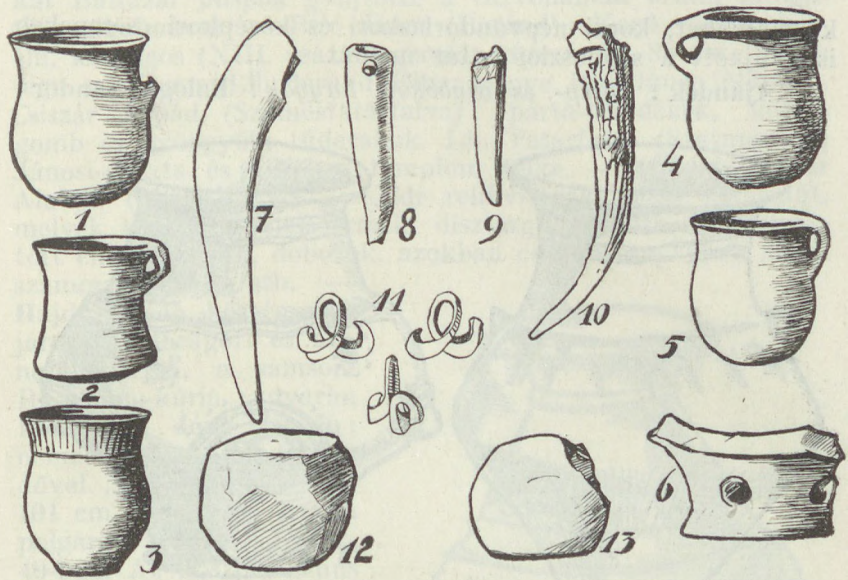


Fig. 28. kép.
Őskori leletek a dévaványai Csurgói-szivattyútelepről. 1—6. Bronzkori kis agyagedények (II—III periódus); 7—10. Megmunkált agancs hegyek; 11. Aranyékszer (Bronzkor III) elülről, hátulról és oldalról; 12—14. Zúzókövek.

bagosi lakosok. A Daraboshegyen nagyobb urnatemetőt tárt fel Zoltai Lajos a világháború előtt. A most beszolgáltatott leletek szőlőföldforgatáskor kerültek elő s az előbbi temetőhöz tartoznak. Ugyancsak ott találták azt a régi agyagvázát (La Ténekultur II.), melyet Fig. 32. kép mutat. Mag. 255, szájnyílás átm. 130, fenék átm. 100 mm. Beadta Deák Pál. — Kőbalta. (Tiszai kultúra.) H. 65, élszélessége 40 mm. Lh. Érpatak, Dénes-tanya. Szkíta nyílhegy bronzból. Lh. Hajdúbagos, Ürgés-legelő. — A debreceni Ebes-határrészen, a Vérvölgy Ny-i partján, Balogh István gyakornok őrlő-

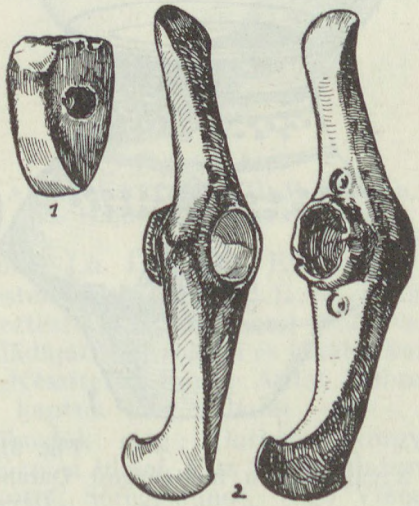


Fig. 29. kép.
1. Kőbalta nyéllyukkal; 2. Rézcsákány két nézetben. Lh. Kis Nyék, Bihar vm.

kő-töredéket, korai népvándorláskori és középkori cserepeket is gyüjtött a szoboszlói határ mellett.

Ajándék : *közép- és újabbkori tárgyak*: **B**alogh Sándor :

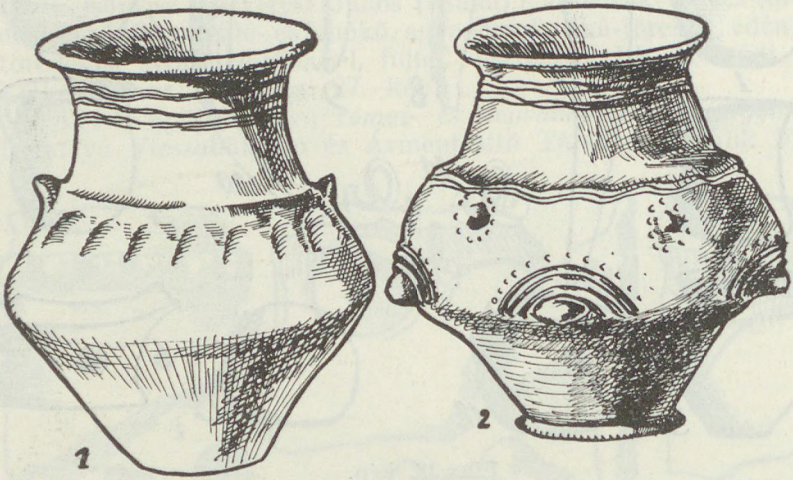


Fig. 30. kép.
Agyagurnák a hajdúbagosi Darabos-hegy urnatemetőjéből. Bronzkor III—IV.



Fig. 31. kép.
Agyagurnák a hajdúbagosi Darabos-hegy urnatemetőjéből. Bronzkor III—IV.

nyílhegy vasból. Lh. Debrecen, Ebes 108., Balogh-tanya. — Özv. Baltazár Dezsőné : 2 drb kézigránát, srapnell orr, gránátszilánk és gázmaszk-betét a világháborúból. Ezeket a tárgya-

kat Baltazár püspök gyüjtötte a tűzvonalban ottani látogatása alkalmával. — Bíró János (Báránd): Kard vasból, kétélű, korongos (XIII. század) germán típusú. H. 89 cm., penge legn. sz. 47 mm. Lh. Báránd, Bihar megye, Bíró János földje. — Csiszár Árpád (Szamostatárfalva): párta-töredékek, kötött gomb és gyöngyök, tűdarabok. Lh. Tatárfalva (Szatmár m.) Jánosi-puszta és a falusi templom telke. — Gyulai Molnár Amália (Hajdúnánás): családi relikviáinak egész sorozatát, melyek között vannak érmek, dísztárgyak, írott és nyomtatott emléktárgyak, dobozok, azokban családi fényképek nagyszámmal stb., stb. — Hajdúsámson község elöljárósága: faragott és színezett tégla, a sámsoni Budaházy-kúria udvarán lelték. — Jóna István: nemzetőrkard, réz-kézvédővel „6H" jelzéssel. H. 101 cm. Id. Jóna István polgárőr viselte 1848—49-ben. Az abszolutizmus alatt a hegyesi tanyán kútba rejtették, amikor a tokja elpusztult. — Kardos Sándor: középkori agyagedény. (Fig. 33. kép) és középkori vaskard töredéke. Mindkettő lelőhelye: Debrecen, Bánk 29. sz. telek. — Özv. Sturmán Györgyné (Nagykereki): 2 drb tajtékpipa férje hagyatékából. — Szappanosféh ládáját 1797-ből mint ajándékot 1937-ben leltároztuk. — Zöld János: vaskulcs. Lh. Debrecen, Ebes.



Fig. 32. kép.
Agyagváza (Latène II) M. 255 mm. Lh. Hajdúbagos, Darabos-hegy.

Debrecen város Polgármestere 36,371—1936. II. sz. határozatával a múzeumban helyeztette el a nagycserei erdőhivatal címeres, díszített nagy vasládáját, kulcsokkal és lakatokkal. 98×61×61 cm. nagyságú. „Készítette Bauer Antal Debrecenben, 1844-ben", 1937-ben kaptuk meg a ládát.

Kisebb tárgyakat ajándékoztak még: Borbély György, Huszthy Zoltán, Juhos Imre, Kaposi József, Kiss József, Matura Béla, Pócsi János, Selényi József, Sőregi János, Vágó Vince, Wallisch Oszkár és Zadik Béla.

Vétel: *közép- és újabbkori tárgyak:* Sarkantyú bronzból, XVI. sz. Lh. Debrecen, Nagyerdő 16. Vadászlak. — 2 drb

lópatkó, 1 lándzsahegy és vaspánt. Lh. Dévaványa, Csurgóiszivattyútelep. — Sarkantyú rézből, újabbkori. Lh. Nádudvar, Tökhalom (?). — Képkeret, agyagból égetve, fehér mázzal, barokkos díszítéssel. 38×25 cm. A Kunságból származik. Hátlapján G. M. betűk. Gólya Mihály. A család jelenleg Hajdúnánáson lakik. — Nagy, díszes lakat vasból, kulccsal, a XVIII. század végéről. Valószínűleg debreceni lakatosmunka s a sárosházáról származik. 1929-ig id. Szele Lajos ny. vámfelvgyelő tulajdonában volt. — Pecsétgyűrű, aranyozott ezüst, üzabóolló rávésve és AIASZ betűk.

V. Néprajzi tárnál.

Összes évi gyarapodás 263 drb tárgy. Ebből 159 ajándék, 104 vétel. Egy kivételével valamennyi magyar eredetű.

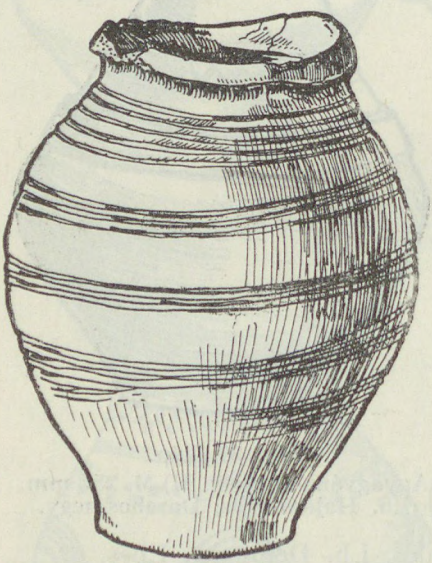


Fig. 33. kép.
Középkori agyagedény. M. 14 cm.
Lh. Debrecen, Bánk 29.

Ajándékozás: Balogh András földbirtokos (Porcsalma, Szatmár m.): kaszakőtartó (bikatök). — Bényei Sándor gazdálkodó (Nádudvar): szőlőmetszőkés, kétágú evővilla, répareszelő, pattogató rosta, aratóbocskor, tetőverő (nádtető készítésére). — Gyulai Molnár Amália tanítónő (Nánás): 98 drb hímzés- és csipkeminta, meg gyermekruhák (nem paraszt munka). — Halmos János ny. ezredes, állatorvos (Debrecen): olló katonalovak farkának nyírására. — Jakab Lajos gazdálkodó (Nádudvar): guzsaly, orsó, gombolyító, vetélő, borda. — Jóna István (Debrecen): kés (kolbásznak valót aprítják vele disznóöléskor). — Kaposi József gazdálkodó (Debrecen): különböző hímzésminták, egy drb kartonra húzott hímzővászon 1842. évszámmal (iskolás munka). — Karabélyos Zoltán (Debrecen): gazdasági udvar modellje (28 kisebb darabbal, iskolai gyermek-munka, nem népies). — Özv. Kálmán Dezsőné (Debrecen): hímzett dohányzacskó disznóhólyagból. — Kiss István gazdálkodó (Nádudvar): két borda (szövőszékhez). — Körtvélyesi Lászlóné (Bpest): surc-kötő: különböző módon fonott kötél a kötélverő kötőjének felkötésére (2·35 cm. hosszú). — Lénárt

Imre (Debrecen) : egy pár kaptafa, egy öreg fakulcs (szőlőskert makkos fazárához való), 1864. évszámmal, Mikepércsről. — Matura Béla (Debrecen) : mángorlófa, 2 drb női ujjas selyemből, a mult század közepéről. — Dr. Rácz Károlyné (Debrecen) : kétágú vasmacska P. M. és 117—71. felírással. — Özv. Szabó Gáborné (Debrecen) : tészta- és kenyérvágó kés, igen széles görbe pengével. — Szarvas Péter juhászbojtár (Franciaország) : hegedű (a juhász maga faragta bicskával, még itthon a Hortobágyon). — Tóth Mihály áll. főnök (Hadház) : mángorlófa, 1876. évszámmal.

Vétel : *Pásztorkészségek :* 4 drb karikásostor ; egy máramarosi orosz eredetű tarsoly (a debreceni zsibogón vettük) ;

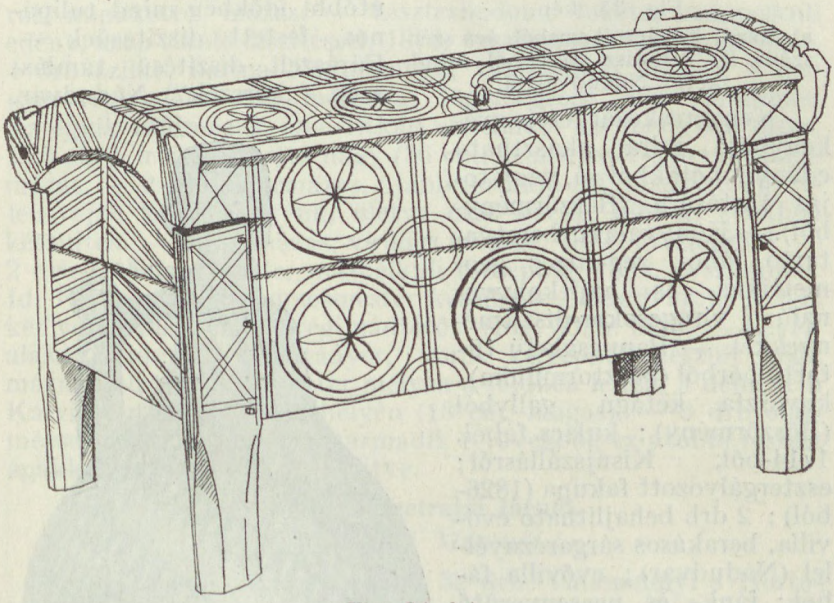


Fig. 34. kép.
Ruhásláda Nádudvarról.

bornyúkantár, igen rozsdás, valószínűleg a föld alól került elő (Nádudvar) ; juhbélyegzővas, ötágú koronával és betűkkel, jelekkel (Böszörmény) ; kés bőrtokkal (Hortobágy).

Mezőgazdasági és kertészeti eszközök : kaszakő, Böszörményből ; szérűgereblye ; szórólapát ; szecskavágó deszkából és kaszapengéből ; szikfűszedő lapát deszkából, drótból készült fogakkal (valamennyi Nádudvarról).

Viselet, házberendezés, használati tárgyak stb. : cifraszűr fekete posztóból, applikációval és hímzéssel díszítve, Böszörményből. — 3 drb szűrre való sárgarézcsat szíjjal, Debrecenből ; szarvasagancsból készített esernyőnyél, alsó felén XXX alakú

bevágásokkal, Böszörményből. —

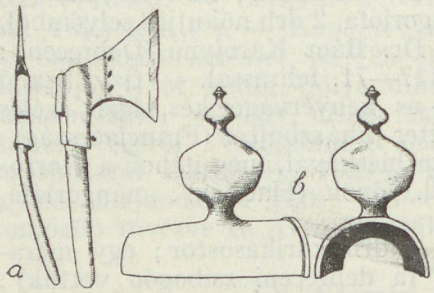


Fig. 35. kép.
a) Bárd, kovácsolt vasból, ács szerszám, b) Tetődísz cserépből. Mindkettő Nádudvarról.

Kenyereskosár teteje gyékényből; falra akasztható edény lopótökből só, vagy tojás tartására (Böszörményből). — Könyvalakú beretvatartó fából, zeg-zugos geometrikus- és hajlékonyvonalú virágcsokor-díszítményekkel. — Papucsalakú tűtartó bőrből (pásztormunka); kovászfa kétágú gallyból (Böszörmény); kulacs fából, 1714-ből, Kisújszállásról; esztergályozott fakupa (1826-ból); 2 drb behajlítható evővilla, berakásos sárgaréznyéllel (Nádudvar); evővilla fából; fánk- és pecsenyesütő villa vasból; derelyemetsző esernyőnyélből; szélesfenekű bográcsvörösrézből, belül cínezett, fogója vas. — Kaszakés-paréjvágó, rucának, Nádudvarról; 2 drb mángorló; tölcsér fából (hordóba szolgált). — Kulcsra járó csap fából, gyári munka (Böszörmény); gereben; ganéjvető fakeret tüzelő készítésére; patkányfogótőr vasból (valamennyi Nádudvarról). — Fekete legyező, gyári készítmény, debreceni cívisnő használta; piros bőrből készült, színesselyemmel hímzett botoskötő, debreceni szűcsmunka; régi ruhásláda Nádudvarról, egyenes és körvonalas díszítményekkel (Fig. 34 kép). Ez a díszítésmód ma már csak a nagyobb terjedelmű szuszékon él az Alföldön. A ruhásládák az utóbbi időkben mind tulipános, festett díszítésűek. — Fűrészelt díszítésű támlásszék („karszék") Nádudvar.

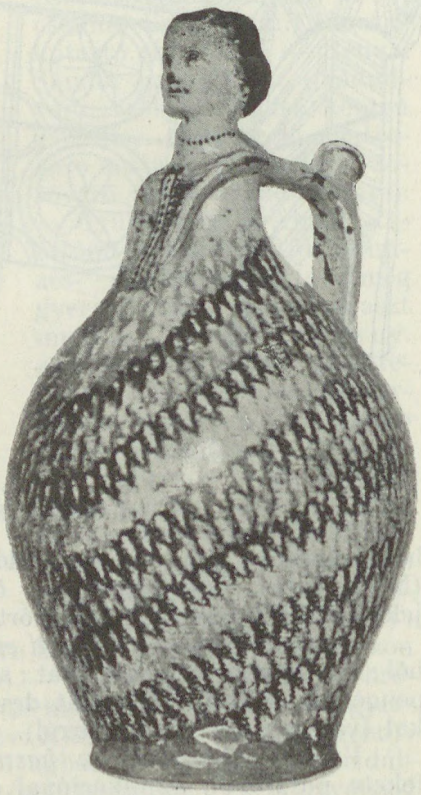


Fig. 36. kép.
Jutka korsó 1860-ból.

Disznóölőkés tokja bőrből, díszítéssel és betűkkel; bárd, durván kovácsolt ácsszerszám (Nádudvarról (Fig. 35/a kép). — Furdancs fából; halmérleg körtével; kaptafa (valamennyi Böszörményből). — Vaslakat kulccsal, lemezből kivágott virág-díszítménnyel; cukorcsiptető sárgarézből (gyári munka).

Cserép- és üvegtárgyak: két darab butykos, egyike Nádudvarról. — „Jutka korsó", szája helyén női fej, a korsó hasán a máz csipkés női szoknyát vagy krinolint utánoz, megtölteni csak bemerítve lehet, a fenekén levő csőalakú nyíláson át, inni meg csak a fülén levő csecsen át lehet belőle (Fig. 36. kép). Az 1860-as években készült. — Két drb zöldmázas orros, díszítés nélkül; 2 csupor egyszerű díszítéssel, egyike Nádudvarról, mindkettő mázas. — Lisztesbodon: fekete, máznélküli edény, szép síkált díszítéssel, 1870. évszámmal Nádudvarról. — 4 drb szilke, hárma Nádudvarról, valamennyi mázas; 3 drb igen régi alakú tál, meredek, függőlegesen álló peremmel. Az egyik zöldmázas, igen ritkán előforduló kis méretben (átm. 12·5 cm.), a másik kettő nagy (36 cm. átm.), fehér-, illetve sárgamázas. — 2 drb fehérmázas, újabb formájú tál, díszítése ügyetlen rajzú kakas és tyúk, illetve úszó kacsa, 1860-as években készültek. — Sárgamázas, virágos mozsár, 1874. évszámmal. — 2 drb tetődísz, fekete, máznélküli cserépből, 1892. évszámmal. Id. Fazekas Lajos korsósmester készítette Nádudvaron. A ház két végén díszítette a régi nádtetőt. (Fig. 35. b. kép). — Levélalakú zöldmázas dísztányér, vörös cserépből készült régi, máznélküli tölcsér, 3 méter mélyen a földben lelték, a debreceni Kálvin-tér 14. sz. háza helyén (18 cm. magas). — 3 drb olajmécses, kettő üvegből, a harmadik tejüvegből, ez utóbbi festett ágakkal és bogarakkal díszítve.

VI. Természetrajzi tárnál.

(Hortobágyi Múzeum.)

1937. évi összes gyarapodás 32 drb. Valamennyi a Hortobágyi Múzeum zoológiai gyüjteménye részére. Ebből 7 drb emlősállat, 25 drb madár, valamennyi vétel a szakpreparálási költséget tekintve, míg a nyers állatok jórészt ajándékok.

Madarak: *vándorsólyom* (Falco peregrinus) ♂ és ♀. Hortobágy, 1936 ősz; *galambász héja* (Astur palumbarius) ♂ és ♀. Debrecen, Nagyhát, 1936 XII. 4. és 12.; u. a. fiatal ♀. Hortobágy, 1937 II. 2. u. ő. ejtve el; *barna kánya* (Milvus migrans) ♂ és ♀. Debrecen, Nagyerdő, 1937 IV. 25.; *kékes réti héja* (Circus cyaneus) ♂. Hortobágy, 1937 X. 20.; *szirti sas* (Aquila chrysaetus) ♂. Debrecen, Güth, 1937 XI. 21.; *sasölyv* (Buteo ferox) ♂. Debrecen, Nagyhát, 1937 XI. 8.; *kerecseny sólyom* (Falco sacer) ♂. Debrecen, Nagyhát, 1937 X. 11.; *kis bukó* (Mergus albellus) ♂. Hortobágy, 1936 XII. 29.; *tőkés réce* (Anas boschas) ♂. Hortobágy, 1936 III. 12.; *böjti réce*

(Anas querquedula) ♂. Hortobágy, 1937 IV. 21.; *apró réce* (Anas crecca) ♀. Hortobágy, 1936 IV. 12.; *hegyi réce* (Aythya marila) ♂. Balmazújváros, 1937 X. 12.; *jégmadár* (Alcedo ispida) (?). Hortobágy, víztároló, 1937 VII. 29.; *daru* (Grus cummunis) ♂. Balmazújváros, Hortobágy keleti része, 1937 III. 31. Szép dísztollakkal; *kis kócsag* (Egretta garzetta) ♂. Hortobágy, Halastó 1937 IX. 17.; *szürke gém* (Ardea cinerea) ♀. Hortobágy, Vajda-lapos, 1937 IV. 22.; *havasi partfutó* (Tringa alpina) ♂. Hortobágy, 1936 IX. 15.; *vetési varjú* (Corvus frugilegus) ♂. Debrecen, 1936 XII.; *hamvas varjú* (Corvus cornix) ♂. Debrecen, 1937 XII. 2 drb.

Emlősök: *alföldi fehér racka-kos feje.* (Ovis strepsiceros Hortobagyiensis) Diószeghy János nyájából 1937 őszén. A szarvak hossza 60 cm., a két szarv terpesztése 111 cm.; *róka* (Alopex vulpes) nőstény 6 kölykével. Hortobágy, Ohati-erdő, 1937 tavasz.

A Hortobágyi Múzeum felsorolt állatait legnagyobbrészt Fischer Mihály igazgató-tanító ajándékozta, továbbá kisrédei Rhédey Zoltán intéző, Buray Zoltán és Horváth Árvéd erdőmérnök adományoztak becses példányokat.

Németh Nándor hortobágyi csárdás az elmúlt évben is több példányt szerzett meg számunkra. Szíves fáradozásukat e helyen is köszönettel nyugtázzuk.

Az összes töméseket Érces Ferenc szakpreparátor végezte, kinek műhelye: Debrecen, Ferenc József-út 62. sz. alatt van.

*

A Déri Múzeum 1937. évi gyarapodását, az évvégi törzsállományt az alábbi táblázatos kimutatás tünteti fel:

Összegezés	I. Könyv- és oklevéltár	II. Szépmüv. tár	III. Iparm. tár	együtt	IV. Érem és régiség tár	V. Néprajzi tár	VI. Term. rajzi tár	Összesen
Törzsállomány 1936 végén . . .	28,370		5362		22,094	7,082	619	63,527
Vétel, ásatás, gyüjtés állami és városi segélyekből .	460	28	55		38	73	32	686
Letét	10	7	—		—	—	—	17
Ajándékozás . .	509	55	11		114	31	—	720
Csere	107	—	2		10	—	—	119
Összes évi gyarapodás	1,086	90	68		162	104	32	1,542
Törzsállomány 1937 végén . .	29,456			együtt 5520	22,256	7,186	651	65,069

Ebben a kimutatásban nincs benne a Déri-gyüjtemény kb. 7000 drb-t számláló anyaga, sem a Közművelődési Könyvtár törzsállománya. Az állami tulajdont képező Déri-gyüjteményt sem az állam, sem a város nem gyarapítja.

9. fejezet.

A múzeum háztartása 1937-ben.

1. Kiadások.

Debrecen sz. kir. város háztartásának költségvetése alapján a Déri Múzeum és Közművelődési Könyvtár 1937. évi személyi és dologi szükségletei így oszlottak meg:

Személyi kiadások:

Alkalmazottak illetménye a múzeumnál	15,161·52 P
Alkalmazottak illetménye a könyvtárnál	7,531·68 P
Teremőrök napidíja	810·— P

Dologi kiadások:

Fűtés	5,840·— P
Világítás	832·40 P
Szolgák egyenruházata	480·— P

Múzeumgyarapításra:

Városi segély	1,900·— P
Államsegély	800·— P
Hortobágyi Múzeum részére városi segély	200·— P

Múzeumi vegyeskiadásokra:

Konzerválásra	400·— P
Fényképészeti kellékekre, irodaszerekre	160·— P
Népszerűsítő előadásokra, nyomtatványokra	150·— P
1936-os Évkönyv kinyomatására	1,000·— P
Üvegtető biztosítására	455·70 P
Közvetlen tűzjelző-berendezésre	266·65 P
Jogelismerési díj	3·— P
Hortobágyi Múzeum fenntartására	200·— P
Telefondíj	380·— P

Épület- és gépberendezés fenntartása:

Belső tisztogatásra	800·— P
Gépberendezés- és épületfenntartásra	1,000·— P

Biztosítás	328·04 P
Vízdíj a tetőlocsolással	1,200·— P

Könyvtárgyarapításra :

Városi segély	1,600·— P
Államsegély	400·— P

Vegyes kiadásokra :

Könyvkötésre	1,600·— P
Lapokra, folyóiratokra	950·— P
Írószer, nyomtatvány és egyéb kiadásokra	510·— P
Összesen	44,958·99 P

Az 1200 P múzeumi és könyvtári államsegély a bevételben is elszámolva.

2. Bevételek és azok felhasználása.

Eladatott :

1919 drb Ecce homo-jegy az esteli nyitásoknál, à —·10 P	191·90 P
1773 drb polgári jegy, à —·50 P	886·50 P
2809 drb tanuló-jegy, à —·20 P	561·80 P
Előadó és kiállítási termek díjából befolyt készpénzben	1,698·— P
Államsegély múzeumnál és könyvtárnál	1,200·— P
Összesen	4,538·20 P

Ebből az összegből 1200 P államsegély a rendes kiadásoknál szerepel.

Belépőjegyek árát és a teremdíjakat, melyek költségvetésileg előirányzott rendes bevételek, a házipénztárba fizetjük be.

A szigorú számadású nyomtatványokat a számvevőség rendeli és tartja nyilván. A befolyt összegek fedezik a készkiadásokat és a jövedelem egyrészét nem szigorú számadású nyomtatványok fedezetére visszakapjuk. Az elmult évben ez az összeg 365 P volt.

A könyvtári könyvbiztosítékok kamatai a házipénztárba folynak be. Ebből az összegből az 1938. évre hiányos könyvek pótlására 600 P-t kértünk előirányozni. Ezt az összeget meg is kaptuk.

10. fejezet.

A Déri Múzeum mint kultúrház.

A Déri Múzeum előadóterme, két időszaki képkiállítási helyisége és nyilvános közművelődési könyvtára révén kulturház. Az előadások, a kiállítások és a könyvtár nagy forgalma egy második munkakört jelentenek az intézet vezetője számára. Viszont a múzeum élete így elevenebb, tartalmasabb, eredményekben gazdagabb.

1. Az előadóterem igénybevétele 1937-ben.

A múzeumi előadóteremben csak komoly, tudományos és politikától mentes előadások és műsoros ünnepélyek tarthatók. A termet a múzeumigazgató javaslatára a Polgármester engedélyezi. Kedvezményes díja egy esetre 20 P, belépőjegyes előadásoknál 40 P. A teremdíj a házipénztáré.

Az előadótermet 1937-ben 19 egyesület, illetve szerv 47 esetben vette igénybe. Ezek voltak időrendben a következők :

1. I. 4. Jakucs Istvánné : Délnémetországi képek (Magy. Turista Egyesület Debr. Oszt.).
2. I. 10. Kölcsey Sándor : Megnyitó beszéd. Juhász Géza : Színház és irodalom (Ady Társaság Színházi Szabadegyeteme).
3. I. 16. Papp Lajos : Erdély (M. Turista Egy. Debr. Oszt.).
4. I. 17. Ugyanaz.
5. I. 21. Juhász Nagy Sándor : A színház szociológiája és Horváth Árpád : A színház belülről (Ady Társ. Színházi Szabadegyeteme).
6. I. 23. Rino Alessi : Mussolini (Monti Kör).
7. I. 24. Karl János : Németország. Film (Rotary Klub).
8. I. 31. Péter András : Primitívek és modernek és Veres Péter : Mezőgazdasági oktatás (Ady Társ.).
9. II. 1. Halász József : A Bükk (M. Turista Egy. Debr. Oszt.).
10. II. 4. Hankiss János : A színház megújhodása és Thury Levente : Színház és közönség (Ady Társ. Színházi Szabadegyeteme).
11. II. 7. Szegi Pál : A modern művészet útvesztői (Ady Társ.)
12. II. 11. Horváth Árpád : A ma és holnap színháza és Béber László : Dráma és operett (Ady Társ. Színházi Szabadegyeteme).
13. II. 14. Juhász Géza : A modern magyar irodalom és Kardos Pál : Nyelvhelyesség és művészi szabadság (Ady Társ.).

14. II. 20. Tormay Géza: Megnyitó beszéd. Szentkirályi Ákos: A repülés közgazdasági és kulturális fontossága (Idegenforg. Hiv.).

15. II. 21. László Béla: Amit még nem olvasnak; Germanus Gyula: Arábiai utam és Molnár Pál: Az irodalmi műveltség hanyatlása (Magyar Könyvkiadók és Könyvkereskedők Orsz. Egy.).

16. II. 25. Oláh Gábor: Shakespeare és Halasy Mariska: Önvallomás (Ady Társ. Színházi Szabad Egyet.).

17. II. 26. Szondy György: Bezerédj Amália és Boldisár Kálmán: Hajdúkapitányok (Tisza István Tud. Társ. I. oszt.).

18. II. 27. Tóth János: A spanyol polgárháború (MEFHOSz).

19. II. 28. Berei Soó Rezső: A magyar tájak növénytakarója; Cs. Szabó László: Nyugateurópa és Erdős Jenő: Csigatészta és hit (Ady Társ.).

20. III. 1. Szabó Zsigmond: Bükk, Mátra és Hegyalja várromjai (M. Turista Egy. Debr. Oszt.).

21. III. 7. Vajdasági írók (Börcsök Erzsébet, Borsodi Lajos, Cziráky Imre, Csuka Zoltán, Farkas Geysa, Fekete Lajos, F. Galambos Margit és Várady Imre) előadásai (Csokonai Kör és M. Kult. Egyesületek Szöv.).

22. III. 8. Karácsony Sándor: Az ifjúság nevelése és Lükő Gábor: A moldvai csángók (Ady Társ.).

23. III. 12. Marton Géza: Vis maior és külső behatás; Zoltai Lajos: Ötvösök és ötvösművek Debrecenben (Tisza István Tud. Társ. I. oszt.).

24. III. 14. délelőtt: Winkler Jenő: Megnyitó; vitéz Berényi István: Jubileumi beszéd (Kékek Klubja).

25. III. 14. délután: Katona Jenő: A mai irodalmunk szociális ihletése; Erdős Jenő: Novella (Ady Társ.).

26. III. 18. Kardos István: Színház és zene; Horváth Árpád: A rendező (Ady Társ. Színházi Szabad Egyet.).

27. III. 21. Berei Soó Rezső: A modern magyar grafika; Gulyás Pál: Csokonai (Ady Társ.).

28. III. 23. Csobai László: Védekezzünk a légitámadás ellen. (Magy. Mérnök és Építész Egyl.).

29. IV. 11. Karl János: Norvégiai utam (M. Könyvkiadók és Könyvkereskedők Egyesülete).

30. IV. 24. Bacsó Jenőné: Elnöki megnyitó; Cs. Csiky Jánosné: Asszonyi hatások irodalomra, művészetre, divatra és erkölcsre; S. Bárdos Féltoronyi Magda: Amerikai utam (MANSz Debr. Szerv.).

31. IV. 25. Oláh Gábor: Megnyitó; Gyergyai Albert: Proust Marcel (Csokonai Kör).

32. IV. 25. délelőtt: Piukovics József: A zöldmező.gazdálkodás különös tekintettel a Hortobágy hasznosítására (Alföldi Zöldmező-Szövetség).

33. V. 22. Szász Lajos: Hogyan tehetjük nyaralásunkat változatossá (Idegenforgalmi Hivatal).

34. V. 23. Dávid Lajos: Bólyai Farkas életfilozófiája (Tisza István Tud. Társ. Közgyűlése).

35. V. 28. Bacsó Jenő: Tudományos perjog; Bartha Károly: A debreceni céhek és a magyar nyelvtörténet. (Tisza István Tud. Társ. I. oszt.)

36. VI. 4. Debreceni Református Főgimnázium növendékei: Olaszországi tanulmányútjukról (Református Főgimnázium Igazgatósága).

37. VII. 25. Jakobinyi József: Légoltalom (Debr. Tűzoltóparancsnokság).

38. X. 7. Beke László: Kert- és gyümölcsgazdaságok jelentősége (Debreceni Gyümölcs és Virágkiállítás Vezetősége).

39. X. 16. Borsos József: A párisi világkiállítás (M. Mérnök- és Építész Egyl.).

40. XI. 3. Barabási Kun József: Tisza István és a szabadelvű párt 1905 szeptember 14-i értekezlete; Vályi Armand: Bevezetés a történetírás elméletébe (Tisza István Tud. Társ.).

41. XI. 7. Vecsényi István: Amatőrfényképezés (Debreceni Foto Klub).

42. XI. 8. Horvay Róbert: A 140 éves Tátrafüred és a Magas Tátra (M. Turista Egyesület).

43. XI. 17. Szabó Lőrinc: A sokoldalú Csokonai (Debr. Csokonai Kör).

44. XI. 27. Müller Pál: Fa, fém és üveg a mai építészetben (M. Mérnök és Építész Egyl.).

45. XII. 1. Tankó Béla: Descartes emlékezete; Varga László: Hannulik János a XVIII. század Horatiusa (Tisza István Tud. Társ. I. oszt.).

46. XII. 7. Erdélyi Irodalmi Est. Pap Károly: Megnyitó. Abafáy Gusztáv, Bözödi György, Flórián Tibor, Kiss Jenő, Szemlér Ferenc és gróf Vass Albert előadásai; Gulyás Pál: Üdvözlő beszéd (Csokonai Kör és Ady Társ.).

47. XII. 13. Marschalkó Lajos: Alduna—Bulgária (M. Turista Egylet).

2. A képkiállítási termek igénybevétele 1937-ben.

E termek igénybevétele ugyanúgy történik, mint az előadóteremé. A díj, termenként és naponként 6 P, szintén a házipénztárba fizetendő.

A kiállítási termekben 1937-ben kilenc képkiállítást és egy könyvkiállítást tartottak. Ezek időrendben a következők:

1. II. 7—14. Ady Társaság Képzőművészeti Osztálya jubiláris képkiállítása a baloldali teremben.
2. II. 21—III. 7. Dienes János képkiállítása mindkét teremben.
3. III. 13—22., 23—24. Pataky Sándor képkiállítása a baloldali teremben.
4. III. 29—IV. 5. Bánszky Tamás képkiállítása a baloldali teremben.
5. IV. 23—V. 3. R. Nyíry Lili és Ruttkay György gyüjteményes kiállítása a baloldali teremben.
6. V. 9—17. Berkes Antal és Ili gyüjteményes képkiállítása mindkét teremben.
7. IX. 19—28., 29—X. 3. nemes Tamássy Miklós képkiállítása a jobboldali teremben.
8. XI. 7—14. Az új német könyv c. könyvkiállítás a német birodami követség védnökségével a baloldali teremben.
9. XI. 28—XII. 8. Debreceni Műpártoló Egyesület téli kiállítása a baloldali teremben.
10. XII. 12—19., 20—21. Kenéz János képkiállítása a baloldali teremben.

3. A Közművelődési Könyvtár működése és állapota 1937-ben.

Debrecen sz. kir. város Közművelődési Könyvtárát 1917-ben alapították. Törzsállománya húsz esztendő alatt 23,958 kötetre növekedett. 1928 óta van a Déri Múzeum helyiségében s ettől kezdve a múzeumigazgató vezeti. Helyettese: Gulyás Sarolta képesített könyvtáros.

1937. évben a Közművelődési Könyvtár *kölcsönzőjének* forgalma a tagok foglalkozása szerint a következőképpen oszlik meg:

fiútanuló	7,313
leánytanuló	3,428
gazdálkodó	1,934
iparos	5,701
kereskedő	6,414

tisztviselő	18,459
tanító, tanár	3,245
egyéb foglalkozású	2,941
személyi szolgálatos	2,200
háztartásbeli	10,635
Összesen	62,270

Szakok szerint a kölcsönzött könyvek a következők:

szépirodalmi	55,517
ismeretterjesztő	3,895
ifjúsági	2,858
Összesen	62,270 mű,
	70,172 köteben.

Kimutatásunkból kitűnik, hogy a tisztviselők olvasnak a legtöbbet és legkeresettebb könyv a regény.

Az olvasóteremben megfordult:

fiú	16,044
leány	2,679
férfi	14,849
nő	1,193
Összesen	34,765 személy

Ezek közül a könyveket is olvasók száma foglalkozás szerint így oszlik meg:

fiú tanuló	9,392
leány tanuló	1,624
gazdálkodó	135
iparos	1,373
kereskedő	793
tisztviselő	2,264
tanító, tanár	460
egyéb foglalkozású	1,447
személyi szolgálatos	129
háztartásbeli	655
Összesen	18,272 személy.

Olvasott

szépirodalmi művet	7,447
ismeretterjesztő művet	8,740
folyóiratot	2,085
Összesen	18,272 művet,
	21,052 köt.-ben

16,493 férfi-olvasó pedig a külön ujságolvasó teremben napilapot, hetilapot és folyóiratot olvasott.

Ezek szerint könyvtárunkban az elmúlt 1937. év folyamán összesen megfordult 97,035 személy. Kölcsönöztek, illetve a helybeni olvasóteremben elolvastak 91,224 kötet könyvet.

Az olvasóterem látogatói túlnyomórészben középiskolai tanulók, akik az iskolai dolgozatokhoz a szükséges háziolvasmányokat és segédkönyveket olvasgatták.

Ujságok és folyóiratok előfizetésére a várostól 950 P-t kaptunk, mely összegből előfizettünk :

3 drb helybeli napilapra,
14 drb fővárosi lapra,
29 hetilap és folyóiratra,
24 lapot kaptunk ajándék útján.

70 drb összesen.

Könyvek beköttetésére az elmúlt év folyamán 1300 P, városi segélyt fordítottunk. Ezen összegen beköttettünk 1145 kötet könyvet, ujságot és folyóiratot, félvászon, tartós kötésbe.

Könyvtárgyarapításra 1937. évben 1790 P városi és 400 P államsegélyt használtunk fel.

Új könyveket beszereztünk . . .	354	művet	405	kötetben.
Hiányos könyvek pótlására vettünk	126	„	155	„
Ajándékképpen kaptunk	95	„	95	„
Összes gyarapodás	575	mű,	655	kötetben.

Az ajándékkönyvek jelentősebb részét az OKBK-tól kaptuk, több kötetet pedig dr. Lükő Gábor múzeumőrtől.

A Közművelődési Könyvtár, mint Debrecenben az egyedüli közkönyvtár, mely díjmentesen kölcsönöz ki könyveket, a nagy forgalom következtében igen erős használatnak van kitéve, ezért kellett 150 drb hiányos, összefirkált, a háromszori kötéstől már erősen körülvágott, kiselejtezett könyvet pótolni.

Már Jelentésem 6. fejezetében említettem, hogy Gulyás Sarolta id. nd. kezelő 1937 február-március havában a Budapesten tartott könyvtárosképző-tanfolyamot elvégezte és azon képesített könyvtárosi bizonyítványt szerzett. Állandósítása ügyében megtettük a szükséges lépéseket.

A könyvtári szolgálatot három ideiglenes napidíjas kezelőnő látja el. Ezek közül kettő hetenként felváltja egymást az olvasóteremben és a kölcsönzőben, a harmadik pedig a naplózást, törzskönyvezést, katalóguskészítést stb. végzi. A könyvtár ügykezeléséért a mindenkori múzeumigazgató felelős.

A takarítást és ruhatári szolgálatot egy ideiglenes hivatalszolga látja el.

4. Tudományos adatszolgáltatások és kölcsönzések.

A személyesen és levélben hozzánkforduló magánosoknak és testületeknek sok esetben szolgáltattunk tudományos adatokat, úgyszintén polgármesteri engedéllyel számos tárgyat kölcsönöztünk ki.

Így tudományos adatokat szolgáltattunk dr. Kring Miklósnak (Bpest) debreceni iparosokról; Romhányi Károlynak (Bpest) könyvkötészeti táblákról; dr. Niquet német régésznek (Halle) őskori fémtárgyainkról; az Orsz. Idegenforgalmi Központnak (Bpest) fokosokról; a Pesti Hírlap szerkesztőségének. (Bpest) Munkácsy, Krisztus Pilátus előtt és Ecce homo c. festményeiről a P. H. 1937 III. 25-i számában megjelent téves közlemény helyreigazítása végett; ifj. Csemegi József építésznek (Bpest) a debreceni Nagytemplomról; Bernáth Aladár zemplénmegyei alispánnak (Sátoraljaújhely) muzeológiai ügyekben; Tarpay Béla tiszttartónak (Eszterháza) a hortobágyi pásztorviseletről; dr. Törös László tanárnak (Nagykőrös) Sárváry Pál professzorról; Pécs város polgármesterének könyvtárkezelési ügyben; Szolnok város polgármesterének muzeológiai ügyben; Kiss Lajos múzeumigazgatónak (Nyíregyháza) jármokról és szűcsvarrásokról; Békés Istvánnak (Bpest) debreceni kártyagyárakról; dr. Kovrig Ilonának (Bpest) vandál leletekről; Bartucz Lajos dr.-nak (Bpest) a tűzikutyákról; dr. Bálint Alajosnak (Szeged) középkori leletekről; Melline van Asbeck bárónőnek (Amsterdam) képzőművészeti tárgyakról; Bethlenfalvy Ernő zoológusnak (Csehszlovákia) őskori állati csontokról; dr. Domanovszky Sándor professzornak (Bpest) 1936. évi debreceni történelmi művekről; dr. Balogh Béla egyet. m. tanárnak (Szolnok) anthropologiai anyagunkról; a Magyar Bőripari Múzeumnak (Bpest) okmányainkról stb., stb.

Említésre méltó tárgykölcsönzéseink: a párisi világkiállítás magyar pavillonja részére Medgyessy Ferenc négy parkdíszítő bronzszobrát a Déri-térről, a magyar állam költségén elszállították. A szobrok a szerzőnek a szobrászati nagydíjat eredményezték. Az Országgyűlési Múzeum Rákóczi-emlékkiállítása részére Thaly-relikviákat; a városi Zeneiskolának előadáshoz népies bútorokat és a hajdúböszörményi „Hajdú-hét" történeti és néprajzi kiállítása részére a hadházi pallost és egy szűrt adtunk kölcsön.

Az itt említett adatszolgáltatásokon és kölcsönzéseken felül jóformán naponta szolgálunk tanácsokkal, útbaigazításokkal a hozzánkfordulóknak. A hazai és külföldi szakembert mindenkor személyesen kalauzoljuk és tájékoztatjuk.

11. fejezet.

A múzeumi tisztviselők irodalmi munkássága 1937-ben.

Dr. Sőregi János múzeumigazgató megírta a Déri Múzeum 1936. évi működéséről szóló részletes Jelentést, mely az általa szerkesztett és kiadott Évkönyv 1—90. oldalain jelent meg 33 képpel illusztrálva. E dolgozatából különnyomatképpen, képekkel és három ujságcikkel kiegészítve kiadta „Ecsedi István 1885—1936" c. munkáját 56 oldal terjedelemben, 28 képpel. E füzet tiszta jövedelmét az Ecsedi István-síremlékalap javára fordítja. — A helyi és fővárosi sajtóban megjelent dolgozatai közül megemlítjük a következőket: „Színház, tisztviselő, kultúrélet" Debreceni Ujság, 1937 I. 24. — „Debrecen város Déri Múzeuma" Új Magyar Szalon, 1937 5—6. sz., két képpel. — „Ecsedi István halála évfordulójára" Debreceni Ujság, 1937 V. 19. — „A Magyar Képírók Egyesületének alapítója és vezére Debrecenben" Debreceni Ujság, 1937 VI. 13. — „A Déri Múzeum kutató útja a Szamos mentén" Debreceni Ujság, 1937 VII. 25. — „Egy kunhegyesi úriasszony alapítványa a Déri Múzeum javára" Debreceni Ujság, 1937 IX. 8. — „Végig a Déri Múzeum termein Darányi Kálmán miniszterelnök nyomában" Debreceni Ujság, 1937 IX. 12. — A Déri Múzeum befejezte a VII. panyolai ásatást" Debreceni Ujság, 1937 IX. 19. — „Legújabb kutatásaim Szatmár megyében a Szamos mentén és a panyolai Tiszaparton" Szatmár és Bereg, IX. 19. és IX. 26. számaiban. Ugyanilyen cím alatt különlenyomatban is megjelent 1—32. oldalon, képekkel, Mátészalkán. — „Őszi harmat után... Komáromi János sírjára" Debreceni Ujság, 1937 X. 9. — „Rendbehozzák a gúthi középkori templomromot és környékét" Debreceni Ujság, 1937 XI. 28. — 1937 XII. 28. és 30-án két szabadelőadást tartott a Déri Múzeumban Munkácsy Mihály „Ecce homo"-járól az esteli nyitás alkalmával.

Dr. Lükő Gábor múzeumőr, új munkatársunk rövid életrajzát és eddig megjelent dolgozatainak jegyzékét már az 5. fejezetben ismertettem.

Dr. Balogh István gyakornok, a múzeum 1936-os Évkönyvében megírta „A debreceni tanya" c. tanulmányát, mely mint különlenyomat is megjelent 16 oldalon, 5 képpel. Ennek a füzetnek nyomdai költségét a Debreceni Múzeumbarátok Köre fizette ki. Helyi és fővárosi sajtóban megjelent dolgozatai a következők: „Akinek nem jutott dinnyeföld" Debreceni Ujság, 1937 I. 24. — „Parasztság a mai regényirodalmunkban" Új Vetés, 1937 II. — „Lakásviszonyok a debreceni tanyákon" Válasz, 1937. 2. — „Idegenforgalom 200 év előtt Debrecenben" Debrecen

Ujság, 1937 II. 8. — „Kihajtottuk a marhát" Debreceni Ujság, 1937 IV. 18. — „Ecsedi István arcképéhez" Debreceni Ujság, 1937 V. 19. — „Könyvet kér a tanyák népe" Debrecen, 1937 V. 23. — „A szegény ember régente" Debrecen, 1937 VIII. 29., IX. 4. — „A hajdúk a XVII. században" Debreceni Ujság, IX. 4. — „Az ősök nyomában" Debreceni Ujság, 1937 IX. 19. — „A hortobágyi nóta Bugacon" Debreceni Ujság, 1937. IX 26. — „A Debreceni juhtartó gazdák egyesülete fennállásának hatvanéves évfordulójára" Debreceni Képes Kalendárium, 1938. évf. — Illyés Gyula: „A puszták népe" könyvismertetés. Debreceni Szemle, 1937 7—8. sz. Előadások: „A Tiszántúl falvainak társadalma" az Árpád B. E. előadás sorozatán, 1937 III. 13. — „A régi debreceni pásztoréletről" a juhtartó gazdák egyesülete hatvanéves jubileumán, 1937 V. 30. — „Egy alföldi kisváros: Hajdúszoboszló" a Nyári Egyetemen, 1937 aug. 12. — „A hungarológiai szakosztály célkitűzései", az Ady Társaságban, 1937 II. 9.

Dr. Zoltai Lajos múzeumigazgató, 1936 és 1937-ben megjelent dolgozatainak pontos jegyzékét az Évkönyv második részében, a Figyelőben közöljük.

12. fejezet.

A Déri Múzeum nyitvatartása és látogatottsága.

A Déri Múzeum 1937-ben negyvenötször volt ingyen nyitva a nagyközönség számára. E 45 alkalommal pontos összeszámolás szerint 43,078 látogató tekintette meg a múzeumot.

Az ingyenes és díjas látogatók számáról a következő kimutatás ad áttekintést:

1.	45 ingyenes vasárnapi nyitáson látogatott.	43,078 egyén,
2.	50 filléres jeggyel látogatott	1,773 „
3.	20 filléres jeggyel látogatott	2,809 „
4.	Ecce homo-esteli nyitásokon látogatott . .	1,919 „
5.	Csütörtöki napon a polgármesteri 11,638—1935. IV. sz. határozat engedélyével ingyen látogatott 33 helybeli iskola 1764 tanulóval és 51 tanerővel	1,815 „
6.	Nem csütörtöki napon kivételesen a Polgármester vagy a múzeumigazgató engedélyével tanfolyamok, társaságok, iskolák 22 esetben méltányosságból vagy előzékenységből ingyen látogattak 1305 egyénnel és 33 vezetővel, illetve tanerővel	1,338 „
7.	Nem csütörtöki napon kedvezményes jegyek váltásával látogatott 53 iskola 2072 növendékkel és 115 tanerővel. A ténylegesen meg-	

váltott 20 filléres jegyek számát a 3., pont alatt beszámítottuk s így ezek levonásával ingyenes látogatónak veendő . . . . . 1,411 egyén

Összesen látogatott 54,143 egyén, tehát 11,261-gyel több, mint az előző 1936-os évben.

A múzeum és könyvtár a szokásos nagytakarítások, konzerválások és átrendezések miatt a nagyközönség előtt augusztusban zárva volt. Külföldiek és vidékiek ez alatt az idő alatt is látogathattak.

Filléresgyorsok érkezésekor vasárnap is díjas nyitást tartunk 20 filléres jegy adásával.

Nagy nyitásoknál 10 hadirokkant teremőr, 2 hajdú, a látogatókat számoló portás és egy inspekciós tisztviselő ügyel fel. Egy rendőr éjjel-nappal a múzeumban és a körül teljesít szolgálatot.

Kiállítások a hivatalos órák alatt tarthatók nyitva. Előadásoknál, melyek rendszerint az esti órákban vannak (17—20 órák között), 2 hajdú, a portás és egy tisztviselő van jelen.

Az előadóterem használati engedélyét az I. fokú közigazgatási hatóság 40,744—1937. A. sz. határozatával új feltételekhez kötötte. E határozat alapján a termet és kijárati folyosóit külön áramforrásból táplált vész-világító piros lámpákkal szereltük fel 1938 elején.

Külföldi látogatóink sorából megemlítjük a következőket: Sir Robert Gover (London); Astore Lupattelli rector prof. (Perugia); Rino Alessi főszerkesztő (Triest); Beke kisasszony múzeumőr (Bruxelles); Melline van Asbeck bárónő (Amsterdam); Civile de Jonge (Hollandia); Leon Orlovski budapesti lengyel követ; Fr. Holste régész (München); dr. Fr. Niquet régész (Halle); J. V. W. Horne irodalomtörténész (Anglia); Boross Jenő USA ezredes (New-York).

Hazai látogatóink közül: Anna kir. hercegasszony, Darányi Kálmán miniszterelnök, Terstyánszky Ákos államtitkár, Tormay Géza államtitkár, Sztranyavszky Sándor képviselőházi elnök, Tasnádi Nagy András államtitkár, Rákóczy Imre sajtófőnök, Mikecz Ödön államtitkár, Lázár Andor miniszter, Pintér Jenő tankerületi főigazgató, Gelei József szegedi rector, professzor, Gönczi Ferenc kaposvári múzeumigazgató, Germanus Gyula, Várady Imre professzorok; Déri György ny. ezredes és neje; Koós Zoltán, a Rotary Klub elnöke; Say Géza min. tan., Móricz Zsigmond író, Zimmermann Lajos numizmatikai elnök, Felvinczi Takács Zoltán múzeumigazgató neveit említjük.

Kelt Debrecenben, 1938 február hó 9-én.

Dr. Sőregi János,
a Déri Múzeum és Közművelődési Könyvtár igazgatója.

II. RÉSZ.

FIGYELŐ.

I.

Néhány adat a magyar juhtenyésztés multjához.

Dr. Hankó Béla, a debreceni egyetem tudós állattan professzora egy valóban hézagpótló művel ajándékozta meg a szakembereket és a nagyközönség tudományok iránt érdeklődő részét egyaránt.[1] E terjedelmes munkát ugyanis nemcsak a szorosan vett szakemberek, hanem a nagyközönség is — amennyiben érdeklődik a magyar állattenyésztés multja iránt —, nagy érdeklődéssel és haszonnal forgathatják. E művében, mint már több hasonló tárgyú értekezésében, a magyar állattenyésztés történetét olyan adatokkal egészíti ki és tereli egészen új irányba, amely még eddig a szakemberek előtt is ismeretlen vagy homályos volt. A legutóbb megjelent műve éppen Debrecenben tarthat a legnagyobb érdeklődésre számot, mert hiszen a magyar juh tenyésztése a legnagyobb mértékben Debrecen környékén és a Hajdúságon maradt meg a mai napig változatlan formájában. E kipusztulásra ítélt magyar juhfajtát ismerteti dr. Hankó Béla részletesen, beállítva a magyar gazdaságtörténet keretébe. Ismerteti a magyar juh vándorlását, hazánk területén élő, zoológiailag közeli rokonfajtákkal együtt. Ez utóbbi részhez óhajtanánk minden kritikai cél nélkül, pusztán kiegészítésül néhány adatot hozzáfűzni. Ezek az adatok a könyv természetének megfelelően nem is nagyon illettek volna bele, de az egyes tájfajták jelentkezésének, elterjedésének időpontjára nézve némi következtetést engednek.

Hankó Béla szerint a török hódoltság vége felé, tehát a XVII. század második felében hegy- és dombvidékeinken az oláh racka, az Alföldön pedig a magyar racka volt elterjedve, sőt a század vége felé csak e fajták lesznek az uralkodók, aszerint, hogy milyen népelem foglalkozik a juhtenyésztéssel. Hankó Béla módszere alapján következtetve, valószínűvé válik

[1] Hankó Béla : A magyar juh eredete, multja és jelene. Debrecen, 1937.

azonban az a feltevés, hogy a moldvai és havasalföldi juhfajtákat már korábban, a XV. század második felétől kezdve megtalálhatjuk hazánk területén. Ugyanis a XII—XIII. századbeli hatalmas méretű nomadizáló állattenyésztés határa mindinkább nyugat felé húzódik. A vándorlásnak két iránya van, egyik a Kárpátok ritkán lakott erdőborította hegyvonulatán észak-északnyugat felé, a másik Dalmácia és az Adriai-tenger partján Isztria irányába.[2]

E pásztornép, akár Epirusban, akár Makedóniában, Havasalföldön vagy a Kárpátok erdőborította hegységeiben él, nagyjában a két főévszak, a tél és a nyár által meghatározott nomadizáló életmódot folytat, állandó lakás és település nélkül. Tej és jószágadó ellenében kapnak legelőt a nagyszámú juhnyájaik számára. Buschan szerint a magyar pásztorkodás is ebbe a nagy, közép- és keleteurópai kultúrkörbe tartozik néprajzi tekintetben, elemeiben nagyon megegyezik vele.[3] Éppen itt van nagy jelentősége Hankó Béla megállapításának a magyar juhfajta elterjedése és az azt tenyésztő népelem ethnikai viszonyának megállapítása tekintetében.

Hazánk területén ez a keleteurópai nomadizáló pásztorkodás, történeti adataink szerint bizonyíthatóan, csak a XV. század második felében tűnik fel nagyobb mértékben. A balkáni pásztorkodó népelemek beköltözésére már a XIII. század óta van adatunk, de ezek még eléggé homályosak, szórványos beszivárgásra mutatók.[4] Hankó Béla megállapításait figyelembe véve, nagy a valószínűsége annak, hogy e pásztorkodó népelem a maga által tenyésztett juhfajtákat hozta magával. Mert az az okleveles adatokból egészen világosan kitűnik, hogy a balkáni eredetű pásztornép elsősorban juhtenyésztő volt. Nevüket a forrásaink vlach, valach névvel őrizték meg.

Ma már hosszas vita után — mibe beleszólt a nyelvész, a történész és az ethnografus —, tisztázottnak látszik, hogy valach névvel a dél- majd északi szlávval erősen keveredett oláh eredetű népfajt neveztek az egykori források. Később e név, éppen a foglalkozásuk kizárólagos volta következtében, juhászkodást jelölő fogalom lesz, a valach szó egyet jelent a juhászkodó pásztorral.[5]

[2] Buschan, Georg: Illustrirte Völkerkunde. Berlin. 364. l.
[3] Id. mű. 128. l.
[4] Hóman—Szekfű: Magyar történet. 3. kiad. II k. 623—624. l.
[5] Melich János: Szláv jövevény szavaink. Bp. 1903., Lehotzky Tivadar: Adatok a valach szó értelmezéséhez. Ethn. 1903. Takáts Sándor: Rajzok a török világból. II. k., M. Ny. 1906., Kniezsa István: A tót és lengyel költözködő pásztorság magyar kapcsolatai. Ethn. 1934. Saját kutatásai és Fekete Nagy Antal: Szepesség területi és társadalmi alakulása c. mű alapján a Szepességben az első biztos nyomukat 1497-re teszi.

A pásztorkodás módjára, valamint a későközépkori magyar társadalom változatos felépítésében elfoglalt helyükre, jogállásukra nézve Gagyi Jenő által közölt néhány oklevél alapján következtethetünk.[6]

Ez oklevelekből kitűnik, hogy valachok már 1474-ben éltek az árvai és likavai királyi uradalmakban. Mátyás király ez év március 6-án kelt oklevele felmenti őket a vármunkák alól, saját ügyeikben bíráskodási szabadságot ad nekik, saját termésű terményeiket vám- és harmincadmentesen szállíthatják a vásárokra, ugyanígy a saját szükségletükre vásárolt árukat is. Számunkra ezek mellett jóval fontosabb az oklevélnek az a része, amelyben kimondja, hogy juhaikat szabadon legeltethetik a likavai és árvai királyi várak birtokainak erdeiben, azzal a kikötéssel, hogy juhaik és egyéb jószágaik az erdőkből egy negyed mérföld távolságon túl nem távozhatnak. Ha a szomszédos jobbágyoknak kárt okoznának, tartoznak azt megtéríteni. E valach népelem élete elsősorban a juhtenyésztésen alapul, amit kifejez az is, hogy adójukat is juhban állapítja meg a király, mégpedig minden száz darab után évenként öt juhot kell a várnagynak adóban beadni. Akinek nincsen juha, hanem tehene, az minden darab után egy garas adót fizet évente. Ezen az adón felül a fegyverfogható férfiakat szükség esetén a vár védelme, az utak és az utasok biztonságára való felvigyázás is terheli. A másik, majdnem egy század mulva keletkezett oklevél szerint életük még mindig nomadizáló, mert Thurzó Ferencné 1576-ban az oláh adóhátralékosok ügyében Miksa királyhoz intézett folyamodásában azt írja róluk, hogy az adót rendkívül nehezen lehet behajtani rajtuk, mert a lengyel-magyar határon állandó mozgásban vannak. Az árvai vlachok Lengyelországba költöznek, helyükbe pedig mások jönnek onnan. De a XVI. század folyamán már van adat arra is, hogy állandóan megtelepednek, majd mind több tót és rutén elem keveredik közéjük, de a pásztorkodásra vonatkozó szókincsükből néhányat megőriznek.[7]

E pásztorkodás kapcsolata a magyar alföldi juhtartással és juhászattal még nincsen felderítve. Annyi azonban kétségtelen, hogy hatás nélkül nem mult el, habár e hatás mértékének kimutatására egyedül Takáts Sándor kutatásaira vagyunk utalva.[8] Ellenben a XVIII. század közepétől kezdve, ha hiányosan is, de éppen Debrecen határában találunk átvezető szálakat.

Az e korabeli adat az oláh pursa Alföldön való elterjedésének kezdeteire ad felvilágosítást. A debreceni határban 1749-ben jelennek meg az oláh nomadizáló pásztorok, kiknek

[6] Gagyi Jenő: Az árvavármegyei oláh telepek kiváltságlevele. Tört. Tár. 1910. 190. és köv. ll.
[7] Gagyi Jenő: id. m. id. h.
[8] V. ö. Takáts Sándor: A sztronga. M. Ny. 1906.

a hulláma most másodszor kezdi ellepni nemcsak a határhegységeket, hanem lejjebb ereszkedve az Alföldet is. A vándorlás ütemét Györffy István kutatásaiból ismerjük,[9] de ő sem tud arról, hogy ezeknek az oláhoknak az előőrsei azok voltak, akik téli legeltetésre az egész Tiszántúlt ellepve, a Tisza vonaláig jutottak. A debreceni tanácsi jegyzőkönyv idevonatkozó részét érdemesnek látjuk egészében közölni: „Az újvárosiak engedelméből néhány erdélyi juhászok a Kőudvarban tsinált juhkosárt, minthogy magok újvárosiak tett ígéretök szerint el nem rontották, tehát a mező inspector uraimék mentül hamarább hányassák széjjel...

A Kőudvarból megjövén felsőjárási mező inspector Meggyaszai Mihály és Csáti István uraimék, referálják, hogy ott az újvárosiak engedelméből némely juhos oláhok által a régi metális levelek tenora ellen építtetett elletŏ juhkosárokat commissiójuk szerint 9-a praesentis elrontották és széjjel hányták a n. város négy hajdui."[10] A Kőudvar ugyanis enyingi Török János 1561-ben kelt ítéletlevele szerint közös legelője volt Debrecennek és Újvárosnak, rajta semmiféle épületet, kosarat nem lehetett állítani.

Az oláh juhászok következő hulláma már a mult század első felében érkezett el újra hozzánk, mert adataink szerint körülbelül egy évtizedig rendszeresen járnak le a Bihar-hegységből a Hortobágyra juhokat teleltetni. Itt vagy szénával tartják a nyájaikat vagy ha az időjárás megengedi, egész télen át legeltetik, de Szent György-nap után visszahúzódnak a nyári legelőikre. Az Ohatot a várostól bérelik, sőt a város a felesleg szénáját is nekik adja el.[11] A debreceni cívis *mokány* néven ismerte ezeket az oláhokat.

A juh fajtakeveredésre is lehet egy bizonytalan, de elég korai adatot felelevenítenünk, hasonlóképpen a város levéltárából. Ugyanis 1785-ben a felsőbb kormányhatóságok felhívására a tanács óhajtandónak mondja: „biztatni kell a polgárokat, hogy a gyapjú javítása céljából páduai vagy éppen török kosok szerzésében fáradozzanak".[12] Hogy e kívánságnak volt-e valami foganatja, nem tudjuk, adatunk nincsen rá, azt azonban biztosan tudjuk, hogy a mai nyugati birkafajták, a merinó és fésűs birka egyaránt a mult század 30-as éveiben kezdett meghonosodni a debreceni határban az újvárosi sváb birkások és a Semsey-uradalom révén.[13]

[9] Györffy István: Délbihar népességi és nemzetiségi viszonyai. 21. és köv. l.

[10] Tan. jkv. 1749. 352—353. l.

[11] Tan. jkv. 1829: 347., 1830: 195. Balásházy János: Debrecen mint van s jövendője. Debrecen, 1846. 16. l.

[12] Tan. jkv. 1785: 521. l.

[13] Balásházy: Id. mű, id. h.

E néhány szórványos adattal óhajtottunk a magyar juhtenyésztés történetéhez némi csekélységgel hozzájárulni.

b. i.

II.

Olajütés a nyíradonyi szárazmalomban.

Lambrecht Kálmán: „A magyar malmok könyve" című művében, amely a magyar malmoknak ezidőszerint egyedüli összefoglalása, csak egy kis fejezetet szentel a szárazmalomnak. Egyébként is ő csak technikailag, a hajtóerő és a feldolgozandó anyag alapján szedi rendszerbe őket, néprajzi szempontból behatóbban nem tárgyalja az egyes malomfajtákat.

Az alföldi szárazmalom állati erő által hajtott gép, a Hajdúságon és a Nyírségen régebben gabonát is őrölt, újabban azonban elsősorban kását és napraforgóolajat ütött. Sajnos, a kásaütő-malom, amely még két évtizeddel ezelőtt is működött, főleg Hajdúböszörményben, ma már a multé. Ugyanezen sors éri lassanként az olajmalmokat is. Ma még — egyelőre — a Nyírség görög katholikus lakosságú vidékein lehet találni nehány nagyobb faluban egy-kettőt működésben is. Ilyen a nyíradonyi olajütő-malom is, amelyet 1938 tavaszán kerestem fel. A malom a falu déli végén, a Keczány-zugban van, a család emlékezete szerint mindig a Keczányok birtokában volt, ma is a család több tagjáé. Különben az egész család együttlakik a Keczány-zugban, a falu déli végén, jellegzetes települési formában. A kanyargós zugok közepén, az összetorkolásnál, mintegy a központban van a szárazmalom sátra és malomháza, mely nagyon elüt a környező házaktól.

A malom egyes részeinek, szerkezetének mesterszavait a lehetőséghez képest megpróbáltam a molnár-család bemondása alapján összegyüjteni. A malom áll: a *malomsátorból* és *malomházból*, amelyek egybe vannak építve. A malomsátor alaprajza kör, a kör átmérője 13 méter. Kb. 2 méterre egymástól hatalmas, vastag, 1·80 cm. magas culápok tartják a kúpalakú tetőt. A tető bádoggal van fedve, mint a malomház. A sátor kerítése léc, a sátor közepén van a 10 m. átmérőjű *keringő*, amely a 4 m. magas, 0·5 m. átmérőjű bálványfán fordul. A bálványfa alsó vége használatlan malomkő kivájt üregébe van illesztve. A keringő részei a küllők, összesen 8 drb. A küllőket egybefoglalják a talpak és a bálványfa felső részéhez rögzítik a karok, minden küllő külső végébe belekapcsolva, a csap átfúrva és faszeggel megerősítve. A küllőkön van a *keresztes*, amihez a malmot húzó 4—6—8 lovat fogják. A keringő talpában vannak egymástól tenyérnyi távolságra erősített, arasznyi hosszú fogak, amelyek belekapaszkodnak a *hajaló* és *dobos* hajtó vashengerébe.

A malomsátor déli oldalához van ragasztva a malomház, karóra rakott sárfal, hossza 12 m., szélessége 6 m. Padlástalan teteje bádog, ajtaja a keleti oldal közepén van. A malomház sátorfelőli oldalán van a 1·60 m. magas, 1·50 m. széles állvány, amelynek egyik oldalán a *hajaló*, a másikon a *dobos* áll. A *hajaló* részei: az álló malomkerék, ennek a közepébe állított *guzsalyvas* forgatja a *hajalókövet*. A hajalókő tompára van vágva, hogy ne őrölje, hanem csak összetörje a napraforgómag héját. A mag a malomkőre a malomház gerendáin ide-oda húzható, ordított csonkagúla alakú garatból ömlik. A meghajalt magot

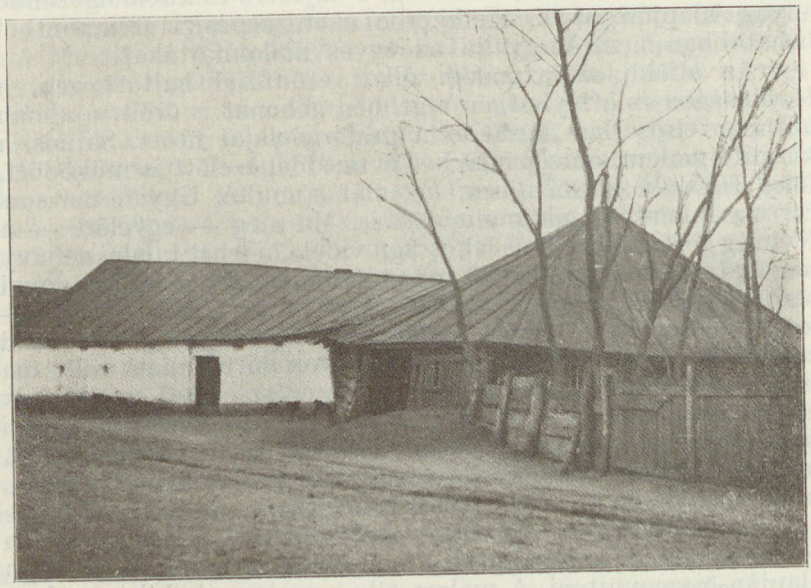


Fig. 37. kép.
Nyiradonyi szárazmalom.

a malomház közepén álló sárból és téglából épített *pergelőbe* teszik, ahol egy üstben lassú tűznél pirítják. Az üstöt a keringő forgása szíjáttétellel lassú forgásban tartja. A pergelőben a napraforgóhajjal fűtenek. A szép pirosra megpergelt mag a *dobosba* kerül, amely két vízszintesen fekvő állítható henger. Ezt a keringő fogaskerék-áttétellel hajtja.

A dobosból kikerült, megdarált magot a *bakosok* (molnárlegények) vízzel összegyúrják a 2 m. hosszú, felül 60 cm., alul 40 cm. széles, 30 cm. magas *gyúrótekenőben*. Minden véka magra egy liter vizet számítva, egy kissé *megparáholják*, aztán az összegyúrt magot a présbe teszik. A prés hasonló a szőlőprésshez, vasból van, a csavarjába illesztett 2 m. hosszú, karvastag-

ságú *szorítófával* 2—3 markos ember sajtolja az olajat. Az olaj a sajtó alján levő csövön folyik a *köpécébe*, a füles farocskába. A malom felszereléséhez tartozik még a 2 m. hosszú, 180 cm. széles, 30 cm. magas, deszkából készített *hajalóteknő*, amelynek az egyik végén levő nyíláson, a *sipókán* át húzzák ki a belehullott magot, ezenkívül néhány véka, negyedes, feles és egész véka, fából készített füles merítőedény, a vékás ürmértéknek (32 liter) fele vagy negyede. A présből kifolyó olajt a köpécében az *iccéssel* mérik, ez egy 45 cm. hosszú fa, amelyen meghatározott távolságra rovások vannak. Ahányat ellep az olaj, annyi icce van a köpécében. Az ötödik rovás egy V-alakú bevágás.

A malomban két molnárlegény van, ezek a *bakosok*, azonkívül egy molnár és egy kocsis. A malom télen-nyáron működik, ha van ütnivaló mag, a lovakat mindíg az olajat üttető gazda adja. A vám minden zsák mag után egy félvéka, egy zsák magból 8—9—10—11 liter olaj lesz, aszerint, hogy milyen tiszta a mag és hány nyüstös volt a háziszőttes zsák.

A malom akkor dolgozik, ha több gazdának van üttetni valója, ilyenkor az egyes gazdák *sort fognak* és az érkezés sorrendjében kerül rájuk a sor. Mivel Adony felerészben görög katholikus, azok pedig szigorú böjtöt tartanak, az olaj kelendő cikk és télen a bőjt kezdetén állandóan dolgozik a malom. Nyári nagy munka idején áll, mert lisztőrlésre nincs berendezve.[1]

b. i.

III.

Zoltai Lajos nyug. múzeumi igazgató

1936. és 1937-ben megjelent történelmi tárgyú cikkeinek és tanulmányainak jegyzéke.

1. Dézbunda : Zöldbunda : zöld December. Az égő gyertya mint időmérő. Népünk és Nyelvünk VII. évf. 1935. 31—34. ll. Szeged.

2. Herman Ottó és Debrecen. H. O. levelei Zoltai Lajoshoz (arcképpel). A Debreceni Déri Múzeum 1935. Évkönyve, 101—110. l.

3. Ki, hogy jellemezte Debrecent? A Debreceni Déri Múzeum 1935. Évkönyve. 117—118. l. Átvette a Tiszamenti Szemle 1937 márciusi száma.

4. Ismertetése Nagybákay (Rickl) Antal: „Simonffy Sámuel debreceni kalmár és főbíró élete, munkássága, családja, kora" című könyvének. A Debreceni Déri Múzeum 1935. Évkönyve. 122—124. l.

[1] Hajdúságra v. ö. Igmándy József : Őrlés a szárazmalomban. Debreceni Szemle. 1937. október—december.

5. Fáji Fáy János a könyv- és műgyüjtő debreceni polgármester 1773—1833. Felolvasás a Tisza István Tud. Társ. I. osztályának 1936 febr. 13-án a Kollégium dísztermében tartott ülésében. Ugyanez a Debreceni Déri Múzeum 1935. Évkönyve, 129—143. l. Különlenyomatban is három képpel. 8° 18 l. mint a Déri Múzeum történeti osztályának 8. ismertető füzete. Városi nyomda, Debrecen.

6. Megjegyzések Győrffy István: „A magyar tanya" c. értekezéséhez. (Volt-é utca hajdan az alföldi falvakban? A debreceni tanyák ősei.) A Debreceni Déri Múzeum 1936. Évkönyve. 91—93. l.

7. Ismertetése Herpay Gábor: „Földes község története" című könyvének. A Debreceni Déri Múzeum 1936. Évkönyve. 96—98. l.

8. Vázlatok a debreceni régi polgár házatájáról. A lakóház belseje. A Debreceni Déri Múzeum 1936. Évkönyve. 99—131. l. Különlenyomatban is, mint a Déri Múzeum Néprajzi osztályának 8. ismeretterjesztő közleménye. Több képpel, német kivonattal. 8° 38 l. Városi nyomda, Debrecen.

9. A polgári szabad bormérés Debrecenben. Debreceni Képes Kalendáriom 1937. évf. 75—82. l. A következővel együtt különlenyomatban is.

10. Az első orvosdoktorok Debrecenben. A város tiszti főorvosai. Debreceni Képes Kalendáriom 1937. évf. 95—100. l. Az előbbivel együtt „A régi Debrecenből" közös cím alatt különlenyomatban is képekkel. 8° 16. l. Városi nyomda, Debrecen.

11. Dr. Ecsedi István, arcképpel. Debreceni Képes Kalendáriom 1937. évf. 83—88. l.

12. Három új református templom Debrecenben. (A kerekestelepi, a homokkerti és a nyilastelepi) képekkel. Debreceni Képes Kalendáriom 1937. évf. 123—128. l.

13. Modern bérpalota a debreceni régi kastély helyén. Debreceni Képes Kalendáriom 1937. évf. 142—143. l.

14. A csapókerti róm. kath. templom. Debreceni Képes Kalendáriom 1937. évf. 129—130. l.

15. A város új főtisztviselői. Zöld József polgármesterhelyettes, dr. Csóka László főjegyző, dr. Reke Gusztáv tiszti főügyész, dr. Balogh Sándor kultúrtanácsnok. Debreceni Képes Kalendáriom 1937. évf. 130—133. l.

16. Debreceni világbajnok. Kárpáti Károly a könnyűsúlyú birkózás világbajnoka a berlini olimpiászon. Debreceni Képes Kalendáriom 1937. évf. 144—147. l.

17. Dr. Baltazár Dezső püspökségének és debreceni lelkipásztorkodásának negyedszázados örömünnepe. Képpel. Debreceni Képes Kalendáriom 1937. évf. 119—128. l.

18. Dr. Baltazár Dezső püspök betegsége, halála, temetése. Debreceni Képes Kalendáriom 1937. évf. 148—167. l.

19. Báró Eötvös József családjának debreceni származása. Debreceni Képes Kalendáriom 1938. évf. 73—78. l. A következővel különlenyomatban is.

20. A debreceni református leánynevelő intézet felállítása száz évvel ezelőtt. Három ábrával. Debreceni Képes Kalendáriom 1938. évf. 96—102. l. Levéltári kutatások c. alatt az előbbenivel együtt különlenyomatban. 8° 1—16 l. Debrecen, Város nyomda.

21. A Déri Múzeum új igazgatója dr. Sőregi János, arcképpel. Debreceni Képes Kalendáriom, 1938. évf. 83—85. l.

22. Az országos református Szeretetszövetségről. Debreceni Képes Kalendáriom 1938. évf. 46. l.

23. Boldog István és neje Farkas Juliánna 200 ezer pengős árvaalapítványa, két arcképpel. Debreceni Képes Kalendáriom 1938. évf. 126—128. l.

24. Győztes debreceni diákok. Debreceni Képes Kalendáriom 1938. évf. 129. l.

25. Reviczky Ádám és felesége Boross Jolán „Póhlkertész árvaotthona". Két képpel. Debreceni Képes Kalendáriom 1938. évf. 131—134. l.

26. A Mester-utcai új templom és Tóth Lajos kályhásmester nagy ajándéka. Debreceni Képes Kalendáriom 1938. évf. 138—139. lap.

27. A debreceni református egyház négy új lelkipásztora. (Dr. Dancsházy Sándor, dr. Farkas Pál, Kovács József, Mezey Béla.) Arcképekkel. Debreceni Képes Kalendáriom, 1938. évf. 117—119. l.

28. A debreceni Rákóczi-harang is búcsúztatja az angol királyt. „Debrecen" 1936 jan. 28. sz.

29. Új Debrecen. Mérnöki tervrajz a Hortobágy betelepítéséhez. „Debrecen" 1936 aug. 30. sz.

30. A gróf Degenfeld-ház (Piac-u. 33. sz.) története. „Debrecen" 1937 jan. 22. sz.

31. „Isten nem áldotta meg házasságunkat gyermekkel, polgártársaink árvagyermekeiről kívánunk gondoskodni." — A most elhunyt Boldog Istvánné végrendelete. „Debrecen" 1937 május 5. sz.

32. Egy nagy asszony halálára. (Özv. Kékessy Imréné Komáromy Mária.) „Debrecen" 1937 aug. 20. sz.

33. Vízellátás, ásott és fúrott kutak a régi Debrecenben. „Debrecen" Képes Híradója, 1937. Négy képpel.

34. Petőfi írt-é verseket a kadarcsi csárdában? „Debrecen" 1937 szept. 26. sz.

35. A debreceni „Fehérló" vendégfogadó (képpel). A debreceni színészet 140. éves fordulóján. „Debrecen" 1937. évi okt. 10. sz.

36. Mit olvastak a régi debreceniek? „Debreceni Ujság" 1936 aug. 30. sz.

37. „Petőfiék debreceni lőre mellett mulatnak." Hozzászólás Hegyaljai Kiss Géza ilyen című cikkéhez „megmagyarázván, ki volt az a furcsa nevű Roslosnik Simon, aki Debrecenből barátjának Pákh Albertnek lőrét és harapni valót küldött. „Debreceni Ujság" 1936 dec. 6. sz.

38. A legrégibb debreceni ötvösök. „Debreceni Ujság" 1936 dec. 25. sz.

39. Victor Emánuel olasz király és császár egyik őse (Jenő Savoya hercege) mint Debrecen város különösen kegyes pártfogója. „Debreceni Ujság" 1937 május 21. sz.

40. A hajdúk letelepítésének jelentősége Debrecen szempontjából. (A böszörményi hajdúnapok alkalmával.) „Debreceni Ujság" 1937 szept. 5. sz.

41. Emlékezés a Hitelbank lebontott régi házáról (Piac-u. 45—47. sz.) „Debreceni Ujság" 1937 szept. 26. sz.

42. A Kossuth-utcai városháza története. (A Kossuth-u. 4—6. sz. házak összekapcsolása és átalakítása alkalmából.) Két képpel. „Debreceni Ujság" 1937 okt. 10. és 17. sz.

43. Kis Orbán István debreceni kereskedő intelmei a fiához 1816. „Debreceni Ujság" 1937 okt. 24. sz.

44. A debreceni református egyház főgondnokai. (Visszaemlékezés a közeledő főgondnok választás alkalmából.) „Debreceni Ujság" 1937 dec. 12. sz.

45. Debrecen egyházi és iskolai költségei a XVII. század elején. Tiszamenti Szemle 1937 júniusi 6. sz. füzetében. (Fegyvernek.)

46. Báthori Szabó András és neje Mészáros Anna a debreceni református egyház nagy jóltévői. Sírköveiknek a Kistemplom portikusába elhelyezése, emléktáblával megjelölése alkalmával rendezett ünnepélyen Zoltai Lajos kutatásai felhasználásával tartott felolvasása Szenes László segédlelkésznek.

47. Ötvösök és ötvösművek Debrecenben. Felolvasás a Tisza István Tud. Társaság I. osztálya előtt a Déri Múzeumban 1937 márc. 12.

48. Ismeretlen részletek Debrecen multjából. I. Debrecen élete a XVII. század eleji főbírói számadások tükrében. II. Debrecen határának kialakulása és birtokainak megszerzése. III. Debrecen határperei a hortobágyi puszták történetével kapcsolatban. Írta és Debrecen sz. kir. város törvényhatósági bizottsága támogatásával kiadta dr. Zoltai Lajos. Két térképmelléklettel. Városi nyomda, Debrecen, 1936 8° 232 l.

49. Ötvösök és ötvösművek Debrecenben. Adalékok a debreceni ötvösség történetéhez. E munka Debrecen sz. kir. város és a debreceni református egyház támogatásával jelent meg.

A Tisza István Tud. Társaság I. osztályának kiadványa. VII. kötet, 5. füzet, számos képpel. Városi nyomda, Debrecen, 8° 84 lap.

50. Zoltai Lajos szerkesztette Debrecen sz. kir. város és a Tiszántúli református egyházkerület könyvnyomdája kiadásában megjelenő Debreceni Képes Kalendáriom 1937. és 1938. (XXXVII. és XXXVIII.) évfolyamát a nyomda felügyelőségének megbízásából. s. j.

IV.

Rostaforgatás.

Tolnai Lajos az Ethnographia 1903. évfolyamában irodalmi adat alapján egy, már kihalóban levő babonáról, a rostavetésről tudósít néhány sorban. Az általa ismertetett író szerinte csak az aradmegyei Borosjenőn szerezhette adatait. „Úgy tudom, hogy ebben már tudós javasasszony, leginkább valami vén cigánybanya segítségére is van szükség, mert csak az tudja a rostára szórt fehér és tarka babszemekkel visszavarázsolni a hűtlen kedves szívét" — írja.[1]

Újabb adatokkal Dömötör Sándor ugyancsak az Ethnographia hasábjain egészítette ki a rostavetésről, rostaforgatásról való ismeretünket, ő Dunaszentgyörgyről és Gerjenből ismerteti e szokást.[2] A néprajzi irodalmunk e két rövid, néhány soros ismertetésen kívül nem tud többet erről a kétségtelenül nagy területen elterjedt babonáról, ezért elterjedésének ismertetéséhez néhány adattal szeretnék hozzájárulni. Adataim szerint a Tiszántúl nagyrészén, helyenként kevés változást szenvedve, ismeretes és gyakorolt e babona Hajdú, Szabolcs, Szatmár és Bereg megyék népénél. Az alábbi adatokat Mándok (Szabolcs), Nyíradony (Szabolcs), Nagydobos (Szatmár), Tiszabecs (Bereg) és Debrecen környékéről kaptam. Debrecenben már nem gyakorolják, de még 40—50 évvel ezelőtt elevenen élt e szokás, ma már csak emlékeznek rá, de megmutatni kevesen tudják. Debrecen vonalától észak és kelet felé azonban még ma is élő hit. A paraszti életrend felbomlása ma már itt is erősen érezteti hatását, jól csak az öregek ismerik, ők is kevésbbé gyakorolják. Jellemző és érdekes az a megfigyelés, hogy ha valaki kérdezősködik a rostavetés babonája felől, majdnem kivétel nélkül letagadják.

Az alábbi adatokat főként Bátkai Ilonka nyíradonyi tanítónő szíves segítségével szerezhettem meg, részben azonban másfelől nyertekkel egészítettem ki. Nyíradony r. kath.

[1] Tolnai L.: Rostát vet. Ethn. 1903. 158—159.

[2] Dömötör Sándor: Rostafordítás és rostaforgatás. Ethn. 1929. 191—192.

és gör. kath. kevert lakosságú falu, amennyiben a XVIII. században betelepített katholikus vallású tótok mellé még a XVIII. század végén nagyobbszámú oláh eredetű jobbágylakosság költözött. Az együttélés egész sereg kérdést is kínál megoldásra, mélyebben következtetni természetesen csak alapos és kimerítő tanulmányozás alapján lehetséges. Éppen ezért csak a lehető pontos leírásra szorítkozom.

A nyíradonyi 54 éves Bobulák Jánosné híres tudósasszony a faluban. Az Ortutay által vázolt régi paraszti életrendben, hitvilágban, szokásokban, misztériumokban változatlanul benne él. Szilárdan meg van győződve a hitének igazságáról, arról, hogy a rostaforgatással ki lehet deríteni az igazságot. Ottlétem alatt több fiatalasszony kíváncsiságból bejött hozzánk és a rostavetéssel kapcsolatban egész sereg cáfoló adatokkal igyekeztek a hitében megingatni. De ő erélyesen utasította rendre a kételkedőket. Kérdezősködésem közben véletlenül a babona szót kevertem a beszédbe, mire felháborodottan tiltakozott: „Én mán nem babonázok!" A kezdődő bizalma rögtön megszűnt, csak hosszas rábeszélés után később mutatta meg a rostavetés módját. Amint később hallottam, még ekkor sem árult el mindent. Viselkedése mindenben igazolta Ortutay ama megállapítását, hogy a paraszti hit elemeit nemcsak amiatt nehéz kibogozni, mivel mi teljesen elütő gondolkodási síkon élünk a parasztságtól, hanem azért is, mert a hit elemeinek őrzője szerint a kívülálló beavatása egyúttal a varázslat erejét is megtöri vagy csökkenti.[3] Ezért több személytől nyert adatot kellett összeegyeztetnem.

A rostaforgatást, pergetést vagy vetést rendesen valami titok kiderítésére, valami gyanú beigazolására, az igazság és a jövendő megismerésére alkalmazzák. Az oldalára fektetett rosta kérgébe egy kinyitott ollót ütnek. Az olló két fülét két egymással szemben álló asszony a jobbkeze kinyujtott *nevelet-len* (gyűrűs) ujjára teszi úgy, hogy a rosta köztük szabadon lebeg. Aki valamit meg akar tudni, háromszor hangosan kiáltja: „Szent Péter, Szent Pál vajjon nem N. N. lopta el az én libámat?"

Ha az igazságot eltalálták, akkor a gyanúsított nevére a rosta megfordul. Ha nem fordulna meg, akkor más gyanúba vett ember nevét kiáltják, addig, míg végre megmozdul vagy leesik. Ugyanezt az eljárást végzik akkor, ha valamelyik eladólány közeli férjhezmenetelét tudakolják. Ebben az esetben, amerre a rosta fordul, arról jön a vőlegény. Ugyancsak Nyíradonyban nyert adatok szerint a rostába kilencfélét kell tenni, azonban már mindet nem tudták megnevezni. Bobulákné csak hatnak tudta a nevét, ezek: üszök (tengericsövön élősködő

[3] Ortutay Gyula: Parasztságunk élete. 27—28. l.

gomba), só, tömjén, kenyérmorzsa, bontófésű és csepü. Mándokról kapott adat szerint ollót és kést is, Debrecen környékén kefét, szappant és forgácsot is kell a rostába vetni. Ugyancsak változik a formula is Mándokon, mert itt a fohászkodáshoz hozzáteszik még azt is: „ha ellopta, akkor fordulj, ha nem ő lopta el, ne fordulj". A rosta fordulása csak a gyanút igazolja, mert a tettes további nyomozása már „politika" (Nyíradony) az ügyesség dolga. Természetesen sokszor alaptalan a gyanú, később be is igazolódik az alaptalansága, de azért a hitet megingatni nem tudja. A nyíradonyiak elbeszélése szerint az öreg Keczán Mihályné fia kint volt Amerikában és egyik levelében azt írta, hogy szerencsétlenül járt, le kell vágni a lábát. Itthon *rostát vetettek rá* és az azt hozta ki, hogy a fiú meggyógyul. Meg is írták neki, a következő levélben jött a válasz, hogy valóban meggyógyult a fiú lába. Ettől kezdve itt mindenki esküszik a rostára.

Hasonló az eljárás a jövendő megtudásának másik módjánál, a „Szent Antal könyve kérdezésénél". Ezt fiatal lányok gyakorolják. A katholikus imakönyvbe kulcsot tesznek, hogy a makkja a könyv lapjai közt van, a tolla pedig kiáll belőle. A könyvet a kulcson keresztül keresztben átkötik vékony zsineggel vagy szalaggal, két leány a kulcs fülét két kinyujtott gyűrűsujjára teszi és úgy kér hangos szóval: „Szent Péter, Szent Pál, mondd meg nekem férjhez megyek ebben az esztendőben?" Ha az imakönyv fordul, akkor abból az irányból jön a kérő, amerre mozdult.

b. i.

V.

Az ural-altáji népek primitív gyalujának magyarországi emléke.

Hampel József 1905-ben megjelent nagy művében közli egy szabadkai lovas-nomád sír leleteit (Altertümer des frühen Mittelalters in Ungarn, II. k. 839—840. l., és III. k. 494—495. tb.). Ezek között szerepel három csonttárgy, melyekben Hampel takácsszerszámokat sejt (1., 11. és 12—13. sz.), s ezek vallomása alapján úgy véli, hogy a sírban nyugvó ember takács volt. Tudomásom szerint Hampel óta sem bizonyította senki, hogy az említett tárgyak valóban takácsszerszámok. Aki ismeri a takácsmesterséget, nem fogadhatja el Hampel feltevését.

Az egyik tárgy valódi rendeltetését már Hampelnek is módjában lett volna megállapítania, mert Sirelius U. T. éppen a megelőző évben ismertetett hasonló osztják eszközöket (Journal de la Société finno-ougrien XXII. 1904. 59. lap). A szabadkai sírlelet említett darabját a 38. *a* képen mutatom be. Hengeres, hosszában kettéhasított csont ez, egyik végén kis kerek

lyukkal. Ennélfogva kötötték fel, hogy el ne vesszen. Ezenkívül még öt nagyobb nyílás van rajta, furulya sípjához hasonló. Három egyirányban, kettő velük szemben helyezkedik el. Hangszer semmi esetre nem lehetett ez a tárgy. Még ha feltesszük is, hogy a hengeralakú csontot utólag vágták ketté, vagy hasadt el hosszában, akkor sem hasonlít semmiféle hangszerhez. Az egycsövű fúvós hangszereknek csak egy sípnyílásuk van és nem is lehet több. A cső hosszúságát szabályozó és újjal befogható nyílásokra megint nem gondolhatunk, mert azok sohasem ilyen alakúak s nem is lehetnének ilyenek, ezeket ugyanis nem tudnánk ujjunkkal szorosan elzárni. Azt sem tudnánk így megmagyarázni, miért fordulnak egymással szembe a bevágások.

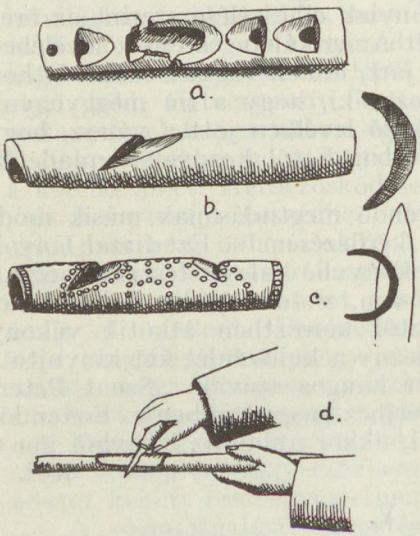


Fig. 38. kép.
Primitiv gyaluk. *a)* A szabadkai avar sírban talált csonttárgy. *b)* Fából készült osztyák gyalu és a bicska alkalmazása. *c)* Csontból készült osztyák gyalu és a bicska alkalmazása. *d)* Az osztyák gyalu használatának módja.

Az említett osztják tárgyak és használatuk azonban minden kérdésünkre feleletet adnak. Sirelius nyomán a 38. *b-d* képeken mutatom be őket. A 38. *b*, *c* képeken látható tárgyakat az osztjákok botok, nyílvesszők simítására, gyalulására használják. Fából (38. *b)* vagy csontból (38. *c)* hasított félhengerek ezek, a sípokéhoz hasonló bevágásokkal. A bevágások egyikébe illesztik késük pengéjét, s így gyalulják, simítják a nyílvesszőket. A 38. *b* képen látható gyalun csak egy nyílás van a 38. *c*-vel jelölt gyalun azonban már kettő, s ezek éppen úgy szembe fordulnak egymással, mint a szabadkai sírlelet gyaluján. Mert ha gyalunak tekintjük ezt a csontdarabot, azt is megértjük, miért van rajta több nyílás. A modern gyalun a kést ékkel erősítik meg, mélysége tehát szabályozható. Az osztják gyalun azonban a kés mindig olyan mélyen jár a fában, amennyire a gyalu nyílása engedi. A gyalu mélységét tehát csak úgy szabályozhatjuk, ha több, különböző nagyságú nyílást vágunk rajta. A durvább munkához nagyobb nyílásba illesztjük késünket, simításhoz pedig a kisebb nyílások egyikébe. Figyeljük meg a szabadkai lelet

nyílásait. A három épenmaradt nyílás között nincs két egyenlő mélységű. A szabadkai sír említett melléklete tehát gyalu volt és valószínűleg nyílvesszők gyalulására szolgált.

Ezek után még azt a kérdést kellene tisztáznunk, mi köze van egymáshoz a szabadkai leletnek és az osztják gyalunak. Fettich Nándor, a népvándorlás korának régész magántanára, levélbeli érdeklődésemre volt szíves értesíteni, hogy a szabadkai sír az avarok korából származik, tehát nem magyar eredetű. Viszont az osztják gyalu sem újabb, török eredetű szerszám az Ob mellékén, hanem a finnugor őskorból származó örökség. Hämäläinen professzor, a helsinkii egyetem néprajzi tanszékének tanára közölte velem, hogy az osztják gyalut a volgai és balti finnek is használják. Feltehető, hogy korábban a magyarok is használták, sőt erdős vidékeinken érdemes volna a nép körében is érdeklődni utána.

Az avar emlék még nagyobb történeti multra vall. Az uralaltáji népcsalád együttélése korában bizonyára ismerte már az íjat, s feltehető, hogy a finnugor népek primitív gyaluját is használta már a nyílvessző gyalulására. Így a mai finnugor népek és az avarok egyenes ágon örökölhették a szerszámot.

L. G.

VI.

A legrégibb debreceni céhlevelek.

A Déri múzeum birtokában levő céhemlékek legrégibb darabjai a gubacsapók és vargák alább közölt céhlevelei. Ezek országos vonatkozásban is az első ilyennemű írásos emlékeink közé tartoznak. A gubacsapók 1398-ból való céhszabályait tartalmazó oklevél, későbbi, 1440-ből való átírásban maradt fenn. Nehezen olvasható, több helyen, főleg a pergament hajtásán teljesen eltörlődött, ami nagy kár, mert a benne levő magyar szavak olvasása emiatt lehetetlenné és bizonytalanná vált. Így e város és kultúrtörténeti emlék csak töredékesen közölhető.

A második oklevelet, oklevéltani szempontból nem is nevezhetjük ennek, mert sem aláírás, sem pecsét, tehát a hitelesség legelemibb kritériumai sincsenek meg rajta. Írásmódja azonban egyezik enyingi Török János e korbeli más okleveleinek írásával. Az oklevél így is értékes várostörténeti szempontból, sajnos, hogy az a régi levél, amire hivatkozik, ma már nem ismeretes. A közölt oklevél alapján következtetve, ez az elveszett első diploma 1340—50 körül keletkezhetett.

I.

Debrecen 1440. dec. 3.

Damján fia, Lőrinc debreceni bíró átírja és megerősíti a debreceni gubacsapók 1398-ból eredő szabadalom-levelét.

Nos Laurentius filius Damjani judex, imo jurati sedes, cives et hospites de Debrechen memoriae commendantes per praesentes significamus universis, quibus expedit, praesentibus prout futuris, quod convenientibus nobis in unum de commodo et utilitate nostra circumspecientibus, magister Blasius Pogan dicti judex universorum magistrorum lanificum nostri in medio residens cum eisdem magistris lanificibus praesentiam nostram accedentes exhibuerunt nobis quasdem litteras Sandri de Monak et Lazlo filii Johannis, filii Douse de Debrechen, petentes nos cum instantia ut tenorem eiusdem transsumi faciemus nostris in litteris et earum continentiam vigore litterarum nostrarum confirmaremus, quarundem tenor talis : Nos magister Sandor de Monak et Ladislaus filius Johannis, filii Douse de Debrechen memoriam commendantes harum litterarum tenore praesentium, quibusque expedit universis tam praesentibus, quam futuris, quod cum nos considerantes paupertates hospitum et jobbagionum nostrorum, paupertate et inhospitalitate eiusdem jobbagionum nostrorum de platea Homok unacum quoque nostram bonam consiliando, habito et deliberato, iteratum hanc gratiam libertatem perpetue duraturam qui magistratu in arte textoria utpote pannorum scisorum ordinatorum sunt in securitate vera... haberentur, duximus annuentes item quicunque in dictum magistratum eorundem intrare niteretur, prima honestos se esse eorum septem grossos denariorum... et unum... idest *possto* eisdem hominibus praeterea quatuordecim grossos communitati et similiter quatuordecim grossos domino ceho et unum prandium similiter communitati duas... dominis magistris eorum et duas marcas ferre, dare et assignare teneatur. Item qui octo personae viri providi ad hoc electi in medio eorum juxta fidem eorum domino dicta quidque arbitraretur inter se non... commissionis... qualitent vel facta et disposita in medio ipsorum habita non acceptarent... unam marcam domino suo... et aliam marcam communitati dare et assignare teneatur. Item in omni quindena ipsi domino... ex medio magistrorum ordinati teneantur revidere et... illos pannos griseos in medio eorum dispositiones ipso loco teneantur ostendere communitati. Si bonus esse dimensio... si aut non, tunc... equales debeat una communitati remaneat et alia pro domino magistro remaneat. Item longitudo ipsorum... esset...

vocatum quadragintaquatuor ulnas et septem in medio latitudines videlicet *pazma* vocatam contineat et similiter... quindena revidere et requirare teneatur longitudines et latitudines ut firmitates si plenaliter existat, tunc libere et pacifice dimittat. Si etiam uno provido domino magistro benigne recipi et eidem homini eamque consistat cum septem grossis teneatur liberare et remittare de communitate et similiter septem grossis de domino suo. Item quicunque... aut in aliquo alio loco lanam emere non possit, nisi illi qui in magistratu et societate eorum existant. Item quicunque ab ipsis... pannos primum griseos emeret in medio ipsorum vendere non possit, nisi prius in magistratu ipsorum se intromittat. Etiam pannos, griseos videlicet *zeser* vocatos incidere nitentur, non in medio suo sed in alio loco... vendere possit, ad hoc volumus in medio ipsorum incondempniter eisdem conservare ad cuius rei memoriam et stabilitatem concessimus litteras nostras patentes, sigillis nostris consignat. s. Datum in Debrechen feria sexta proxima ante dominicam Judica anno millesimo tricentesimo nonagesimo octavo. Nos magistri infrascriptis et legitimis protectionibus praefatorum magistrorum lanificum annuentes dictas litteras praesentibus litteris sigillo universitatis munitis et roboratis atque confirmatis de verbo ad verbum transcribi et transsumi faciemus, eisdem duximus concedendis ad cautelam uberiorem. Datum feria tertia proxima ante festum Nicolai episcopi anno domini millesimo quadringentesimo quadragesimo.

Kívül, más írással: 3-dik 1440. Erősen megkopott pergamen lapon, az írás helyenként elmosódott, nehezen olvasható. Az egykori rányomott, befűzött pecsét hiányzik. Ltsz. I. 94/1921.—1.

II.

Debrecen 1555. december 14.

Enyingi Török János megerősíti a debreceni vargák 200 évesnél idősebb szabadalom-levelét.

Én Toeroek János, enyingi, Hunyad varmegyenek oeroek ispannya, addgyuk tunnia mindeneknek ez levelnek rendiben, hogy jueven mieloenkben az debreczeni varga mesterek, hozanak mieloenkbe egy regi levelet, ki az ue mestersegekroel volna, kit regen az vargaknak attanak volna az regi kiralyok, kinek immár volna ketszaz esztendejenel toeb ; Es ennekem koenyoergenek azon, hogy en, az en kegyelmessegemboel az ue leveloeket meghconfirmalnam. En azt hogy lattam volna, latam, hogy uek mindenben igazban supplicalnak : en kegyelmesen meghhalgatam es ennekem bizonyosnak tetetek az ue

koenyoergesoek. Azért en az ue regi leveleket meghconfirmaltam és megheroesitetem. Azert en hagyom es parancsolom mind ispannyoknak mostaniaknak es juevendoere leendoeknek is, hogy az felljül meghmondott varga mestereket az ue szabadsagokban ne merjetek bantani, kinek eroesegere attam ez en levelemet. Ez level koelt ez mi udvarunkban Debrecenben, karaczony havanak tizennegyed napjan, 1555 esztendoeben.

Papiroson, aláírás és pecsét nélkül, melyek az eredetin sem voltak rajta.

Szap. 1906 : 855. Közli : **b. i.**

III. RÉSZ.

FÜGGELÉK.

Vázlatok a debreceni régi polgár házatájáról.

I. Rész. A lakóház külseje és részei.*

A) Építési anyagok. A ház szerkezete. Alaprajza.

Veremszerű hajlék. Rakott-, vert-, vályogfalú ház. Nád-, fa-, veszsző-, karófal.

Mint mindíg, most is őszintén beszélek. Nem szépítek, nem nagyítok. Még csak nem is színezek. A magánházak a régi Debrecenben szerényebbek, egyszerűbbek, valójában szegényesebbek voltak a középületeknél is. Pedig ezek tervezői sem törekedtek se művészi hatásra, se monumentalitásra. A magánházak nem alkalmasak arra, hogy városi jelleget, díszt adjanak Debrecennek. Nincs okunk tagadni, takargatni ezt. Pozsonyról, a nyugatibb fekvésű, előbb városiasodásnak indult Pozsonyról állapította meg a történetírója, *Ortvay*,[1] hogy polgári házai kicsinyek voltak régen és többnyire fából épültek. Hozzáteszi: nemcsak nálunk, külföldön is hajdan nagy szerepet játszott a fa az építészetben mindenütt. Debrecenben sem volt különbül. A derék *Takáts* Sándor többször dícsérve-magasztalva emlegeti kivált a török-időkbeli magyarságról, milyen ügyes, gyakorlott, leleményes a fának építkezéseknél mindenféle feldolgozásában és alkalmazásában. *Salamon* Ferenc is Buda és Pest faházairól szólván,[2] azt mondja, hogy a faház, ha jól

* Sőregi János kedves barátom e dolgozat egy részének „A lakóház belsejé"-nek már tavaly helyet adott a Déri Múzeum Évkönyvében és Néprajzi ismeretterjesztő közleményei sorában. „A lakóház belseje" második részét alkotja e dolgozatnak. Most közrebocsátja a tulajdonképpeni első részt is, amely a régi cívisház külsejére, építési anyagára, felosztására, forgalmi áraira stb. vonatkozó levéltári kutatások eredményét foglalja magába. Hálás köszönet e helyen is Sőregi Jánosnak!

[1] Ortvay Tivadar: Posony város története. 1895. II. k.

[2] Salamon Ferenc: Budapest története. III. k. 234—244. l.

építik, nemcsak egészségesebb, hanem szebb is lehet a vályogháznál. A debreceniek is, mint általában mindenütt az ember, a környező természet által kínálva kínált s leginkább kezeügyébe eső anyagból építkeztek. Ilyen mindjárt a naponként taposott, a füvet és búzát termő agyagos föld, amelybe az ősember a hideg ellen belevájta magát, *veremszerű* hajlékot csinálván. Ugyanebből a földből megfelelő mesterkedéssel *rakott-*, *vert-* és *vályogfalú házat* építenek. Tulajdonképpen föld, mindjárt a felszín alatt található agyag, az anyaga kiégetve a *téglának* is. Az árpádkori falusi kistemplomok a környéken mind jól égetett téglából épültek. Építőanyag a *nád* is. Minden esztendő tavaszán újra kizöldült és télen temérdek mennyiségben újra vágható volt a debreceni határ hajdan dúsvizű ereiben, folyásaiban és a közeli vidék rétségeiben. Házfalnak és háztetőnek egyformán bevált. Három-négyszáz esztendővel ezelőtt *erdő* is sűrűn borította Debrecen környékét, kivált Kelet felől. Hunyadi János özvegye Szilágyi Erzsébet és fia, Mátyás király, 1460 és 1462-ben azért engedik örökösen vissza az elvett erdőket debreceni jobbágyaiknak, hogy ha városukat tűz pusztítaná el, ezt az erdők fáiból hamarább felépíthessék.[3]

Eleink csakugyan nem fukarkodtak *a fának építkezéseiknél felhasználásával*. A rőzse a mult század elejéig különösen nagy szerepet játszott a debreceni ember gazdaságában, sőt a város háztartásában is. Minden utcának külön rőzse-biztosai voltak. A gallyat, rőzsét, amit fasinának is neveztek, egyformán felhasználták tüzelésre és építkezésre. A járhatatlan utcákat, az országutak kátyuit és kottyanóit gallyal, rőzsével, sőt szalmával is töltögették. A sövénykerítés éppenúgy általános volt, még a legjobbmódú Piac-utcai telkeken is, akár a vesszőfonású és karórakású falazás a partikuláris utcákon. Debreceni épületeknél sem szokatlan a *borona-* vagy *berenafal-építés*. Inkább pallódeszkának hasogatott vagy fűrészelt, mint gömbölyűen hagyott szálfákból. A Csapó-utcai 18. sz. telken, az egykori Castellum de Debrecön helyén épült négyemeletes bérház alapozásánál 4—5 méter mélységben *dr. Sőregi* János múzeumigazgató megfigyelése szerint, többszázévesnek látszó faépület sarokrészét találták meg. Egymás felett hatsor faragott vastag gerendázatot látott. Az egyik fal síkjából végökkel kiálló gerendákhoz a másik fal gerendái csapolással, — nem kötéssel — illeszkedtek. Ugyanott megfigyelt egy 38 cm. vastag, 42 cm. széles fekvő tölgygerendát is, benne merőlegesen fúrt lyukakat a karók számára. Paticsfalú ház talpgerendája lehetett. Nem messze tőle palánkkaró sorának csonkjai kerültek elő.

Fenyődeszkának, lécnek használata kerítkezésnél, vagyis a berena- és verécekerítés tapasztalásom szerint azóta terjedt el

[3] Debr. Ltr Dipl. gyüjt. 189., 220. sz.

különösebben a Hajdúságon, hogy a máramarosi és erdélyi fenyőt hozzánk vasúton is, tehát olcsóbban szállíthatták.

Házfedél nádból, zsindelyből, cserépből.

A ház fedeléhez a debreceniek hajdan nádat és zsindelyt vettek. A nád volt a szegénység által is legkönnyebben megszerezhető. Éppen azért rostába kell vetnünk, amit Evlia Cselebi ír Debrecenről. Azt t. i., hogy ennek a muzulmán világcsavargónak idejében, a XVII. század közepe táján 12,800 deszkazsindellyel fedett ház lett volna Debrecenben. Ennyi lakosa lehetett városunknak ; háza csak negyedrésznyi. De az sem mind zsindelyes.

A nád nagy bőségben lévén, szalmával vagy zsúppal legfeljebb gazdasági épületeiket, az istállót, ólat, fészert, hodályt, aklot tetőzték hajdanán. Ámbár a leleszi konvent kiküldötte a Debrecen szomszédságában birtokos gazdag Szepesy urak közt dúlt rokoni viszálykodásról 1494-ben ezt jegyezte fel : Szepesy Mihály nemesi kúriájának *fedelét* két haragos attyafia elhordatta és barmaival megétette.[4] Ilyen hiteles helynek elhihetjük e furcsa esetet. Hiszen Magyarországon járt külföldi utazók még a XVIII. század első felében is bámulva látták és jegyezték fel, hogy itt nemesrendű emberek is földbe ásott putrikban laknak. A debreceni cívis a mult század elején, Ibrányi kir. biztos erélyes fellépése, megismételt tilalma ellenére is nehezen szánta rá magát, hogy „náddal, szalmával, gazzal fedett alacsony tűzveszélyes épületeit" udvaráról elhányassa.

A debreceniek a cseréptetővel csak az 1802. évi nagy tűzvész után kezdtek megbarátkozni, a Nagytemplomot és Kollégiumot tervező Péchy Mihály katonai mérnök, tüzérőrnagy biztatására. Ibrányi kir. biztos pedig az 1811. évi tűzvészt követő városrendezéskor még a habánfedelet is próbálta meghonosítani. De sikertelenül.[5] Azelőtt talán csak a Szent András-

[4] Debr. Ltr Dipl. Gyüjt. 311. sz. a.

[5] Szűcs István, Debr. tört. III. k. 835. l. Az Ibrányi Ferenc kir. biztos által javasolt *habániai* vagy *habán* épület-fedél elkészítéséhez a kir. biztosság jegyzőkönyveiből (50., 133., 326., 387. lapokról) kivehetőleg csépelt szalma, mogyoróvessző, sárgaföld és homok kellett. A város Kelemen József nevű szakértőt ide hozatta, hogy megtanítsa az újmódi fedél készítésére a debrecenieket. De bizony nem vált be : az eső hamar elmosta ; pocok és patkány könnyen belefészkelt ; meg drágálották is. Némelyik cívis kisebb épületekre, külvárosi házakra célszerűbbnek tartotta az efféle sárfedélnek saját receptjük szerint készített fajtáját. Ezt úgy csinálták, hogy az épületet vékonyan befedték, azt mészből, síksóból és marhaszőrből álló ú. n. hamvasalljával összegyúrt sárral megtapasztották, azután tisztább hamvasalljával megcémentezték és bemeszelték. Tapasztalásuk szerint az ilyen fedelet a tűz kívülről meg nem gyujthatta, a féreg pedig nem állotta. A városi tanács a kir. biztosnak azt jelentette felőle, hogy „a debreceni ember felfogása szerint jobb tető nincs nála" szegény ember számára."

templom öreg tornyának sisakja volt cserépből. Ezért nevezték cserepes toronynak is. A templomot magát zsindely fedte.

Debrecenben kevés a régi ház.

Rajzok, részletes leírások még a nem túlságosan régi, XVII—XVIII. századbeli debreceni építkezés módjáról, az akkori falazás miként jéről, tetőszerkezetről sem maradtak fenn. Kétszáz-kétszázhúsz évesnél idősebb középületünk nincs. A legrégibb debreceni lakóház élettartama még kevesebb. Legfeljebb 100—160 éves, amelyik nagyon öreg már. Tárgyi emlékek sem tájékoztatnak tehát ükapáink házatája milyenségéről. Az a tízujjunkon megszámlálható manzard-fedeles és barokkízlésű tűzfalas cívisház, amely a figyelő szem előtt itt-ott feltűnik, a XVIII. század legvégén, vagy a XIX. század legelején épült.[6] Nagyobb számmal találhatók szintén réginek tetsző olyan polgári házak, amelyeknek utcai tűzfala a tető síkja fölé emelkedik és ezt a háromszögű tűzfalat „attika" választja el a homlokzat párkányától. A Biedermeierkori neoclassicismus szerény művei ezek. A mult század első harmadából valók.

A házfedél alakja. Nyergestető. Kanfaros ház. Pádimentomos és „födes" ház.

A legrégibbnek ismert magánházak azt sejtetik, hogy nálunk e példák keletkezését megelőző időkben is *nyergestetővel* építkeztek túlnyomólag. De nem volt szokatlan az *üstökös*, másként *kanfaros* házfedél. Ma már az üstökös fedelű házfedél a város belső és külső területén, néhány villaszerű új építkezést nem számítva ide, igen ritka. Ilyen a Batthyány-utcai 13. sz. emeletes öregház ; ilyen fedelű a hortobágyi csárda nyugati része is. A féleresz építkezés régebben aligha volt népszerű Debrecenben. De a varga- és a csizmadiaszin a mult század legelején, a Simonffy-utcai városi bérházak helyén, így épültek. Arranézve, hogy a nyergestető csepegőjének az építtető polgár saját telkén tartozott-e helyet hagyni, írott szabályt nem leltem.

A házfedél után szólunk a *ház padozatjáról* is. Csakhogy igen kevés, amit mondhatunk. Idevonatkozólag, mint a néma, hallgatnak az én írott forrásaim, az öreg protokolumok és a relaciók. A még meglevő, legrégibbnek látszó házakban részint *téglaburkolást*, részint *deszkapadlózást* látunk. Feltételezzük, hogy így volt 300—400 évvel ezelőtt is Debrecenben, minden

[6] Kettős, azaz Manzard fedele van most is a Piac-utcai 37., Széchényi-utca 10. és a Kossuth-u. 18. sz. házaknak. Eredetileg ilyen fedele volt a Piac—Csapó-utca szegeletén lévő Hajdúháznak is.

kőházban, földszintesben és emeletesben egyformán. A közönséges fa- és vályogházak tulajdonosai pedig szívós maradisággal ragaszkodtak „*a ház föd*"-jéhez, vagyis a „*födesház*"-hoz. Ezt az agyagos szoba-talajt úgy tették használhatóvá, hogy az építkezéskor jó keményre döngölték és úgy portalanították, hogy naponta meglocsolták, időnként meg is síkálták. A ház földje ezzel sem lett egészségesebb. Falvakon, tanyákon mégis általánosan alkalmazzák. Bezzeg ezt tűrte az atyáskodó Helytartótanács és a Szepesi Kamara. Talán örült is neki, hogy „födesház"-akban lakik a debreceni ember. A bécsi kormány által hadiszempontból olyan nagyon fontosnak tartott *salétromtermeléssel* kapcsolatban, amelynek központja hazánkban sokáig Debrecen volt, Szűcs István ezeket írja: „Amilyen hasznos volt ez intézet — a Miklós-utca végén 1783-ban épült salétromtisztítótelep — az államra nézve, olyan hátrányos volt a debreceni polgárok irányában; mert felsőbb helyről többízben megújított parancsok folytán darab ideig kötelesek voltak a tulajdonjog sérelmére tűrni, hogy az ő *lakásuknak földét a salétromintézet emberei, készítendő lúg gyanánt felássák*, mégis oly feltétellel, *hogy ugyanezek újra betöltsék friss földdel a kiásott tért.*"[6a]

Házak osztályozása minőség szerint a régi összeírásokban.

A debreceni cívisház külső formájára, belső elosztására, alkotórészeire nézve írott tanuskodásokat is csak a XVI. század közepétől fogva hozhatunk elő. A város levéltárából ilyenek a házösszeírások, örökségi osztálylevelek, hagyatéki leltárak, örökbevallási jegyzőkönyvek, végül az építési szabályrendeletek.

Hallgassuk meg először a házösszeírókat. Rendkívüli esetekben működtek. A legrégibb összeírások vagy teljesen elvesztek, vagy csonkán maradtak meg. Mások az én mostani kutatásaimhoz nem is adnak feleletet. A Szepesi Kamara megbízottja, Caraffa császári generális 1686—87. évi sarcolásának megvizsgálása során Debrecenben 935 polgári, 460 zsellérházat írt össze. Jóravalónak talált 64-et, középszerűnek 604-et, romlásnak indult *földalatti kunyhó* volt 336. Egészen elpusztult 361 ház. Caraffa előtt pedig volt itt 2247 jókarban levő ház. Szűcs István idézi ezeket az adatokat Pósalaky János azonidőbeli nótáriusunk emlékiratából.

Eredeti példányát forgattam másik későbbi összeírásnak. Felette sajnálom, hogy csak egyik utcánkra, a *péterfiai városrészre* terjed ki. Elképzelhetjük utána a többi városrész állapotát is. Ez az összeírás 1730-ból való és 387 telkes „gazda" házát minőség szerint következőleg osztályozza: kőház (vagyis

[6a] Szűcs István: Debr. tört. III. k. 815. l.

téglából épült) 3 ; egyéb anyagból, azaz fából, vályogból, földből épült házak közül „meglehetős" 27 ; „félben épült" és „félben való" 6; „romladozott, roskadozó, rongyos" 93 ; „közönséges, középszerű" 58 ; „házikó, viskó, házacska" 106 ; „hamvából épült" 2 ; „alávaló, semmirevaló" 3 ; „közönséges földház, földviskó" 9 ; „új házikó" 2 ; „üszögében levő" 1 ; „sorvadt rossz viskó, rossz házikó" 27 ; „régi vén ház" 4. Jellemzés nélkül soroltak fel 47 házat.

Találtam csupán *Piac-utcára* vonatkozó összeírást is, 1750-belit. Feltünteti a háztulajdonosok és lakók foglalkozását is. Minket most csak a házak minéműsége érdekel. A névsor 302 telken 46 kő-, 18 vegyesen kő- és fa, meg 215 faházról számol be. Ugyanezen telkeken külön említ meg 75 viskót is. A város kerítésén kívül a Német-utcai kisajtónál, a mostani Külsővásártér és a Tizenháromváros telkeinek helyén 20 viskóban külön 45 adózó zsellért sorol fel. Az árkon belől pedig Piac-utcának 302 telkén ugyanakkor 683 adóalany hordozza a közterheket.

Tanuként még egy összeírást idézek Mária Terézia korából. Cegléd-(Kossuth)-utcáról készült 1757-ben. Így is csonka, mert csak az I., II., III. tizedet tartalmazza ; hiányzik belőle a IV. és V. tized összeírása. Három tizedben az összeírók 25 kő- (azaz tégla-), 23 vegyesen kő- és fa- és 221 csakis fából épült házat, meg 5 viskót találtak. Tehát a lakóházaknak több mint ¾-része fa volt.

Az előhívott összeírások nagy általánosságban, vázlatosan vallanak. Rovataik sivár képét mutatják Debrecen városi jellegének, polgári házainak III. Károly és Mária Terézia korából. Igazán, inkább egy szegény, mint jómódú nagy falu látképét terítették elibünk ezek a rideg számok, a túlnyomólag fából épült házaknak, földviskóknak tömegét, amelyben meglepően kevés a szilárd, városias téglaépület, annál több, kiváltképpen az 1730-beli összeírás szerint az elhanyagolt, romladozó állapotban lévő. Ám aki Debrecen történetében lapozgat, nagy szellemi és lelki kincsek tárházát ábrázoló képre is reábukkan. A két kép között óriási az ellentét. A két kép mégis együtt mutatja Debrecennek, a magyar szellemi élet alföldi központjának igazi arcát.[7]

[7] A külső és belső városi jelleg közötti nagy ellentétet igen találóan és szabatosan fejezte ki *Tasnádi Nagy András* államtitkár egy sub auspiciis Gubernatoris doktorrá avatás ünnepélyén (1935 okt. 12.), ezeket mondván : „Ha Debrecen történetébe visszapillantunk..., arra az eredményre jutunk, hogy itt szemben a fejlődés szokásos rendjével a belső, a lelki kultúra messze megelőzte a kultúra külső formáinak jelentkezését. Nádfedeles házaktól szegélyezett széles, poros, sáros utcákból immár 400 éve emelkedik ki az ősi Kollégium. Az emberi élet fizikai külső színvonalának alacsonyságából magasra tör egy nemes kultúrszellem. *Kicsiny, igénytelen, csak a legegyszerűbb életmód lehetőségeit nyujtó házakban lak-*

Az Ispotály vályogból, karóból, vesszőből épült házai.

Szeretném a magyar művelődéstörténet és magyar néprajzi tudomány munkásainak érdeklődését a tekintetben is kielégíteni: milyen volt hát tulajdonképpen az a debreceni ház, amelyet fából valónak mondanak az összeírások; milyen formában, mennyiségben és szerkezetben használták az épületfát és a fa mellett micsoda más anyagok szerepeltek még és milyen módon? Azonban e kérdésekre nem találtam kielégítő feleletet a kutatás főforrásánál, a városi levéltárban.

Száz meg száz közönséges cívisházra is ráillett volna bizonyosan az a jellemzés, amelyet Meszena Sándor és Mihályházi János esküdt adtak a református ispotály lakóházainak állapotjáról 1787-ben. A városi tanácsnak ugyanis ezt jelentették: A szegények számára rendelt tíz régi ház fala *vályogból, karóból* és *vesszőből* épült. A régiség miatt annyira avultak, hogy azokat már igazítani sem lehet. A bennük lévő lakások — mindegyik házban öt familia lakott sok gyermekkel — kimondhatatlanul nedvesek, büdösek, levegőtlenek. (Most úgy mondanók: egészségtelenek.)[8]

E tanácsnoki jelentésen keresztül látjuk, hogy a debreceni református ispotály házai, bizonyosan általában a debreceni faházak *paticsfalúak* voltak. Az ilyen falazás úgy készült, hogy vagy a földbe vertek le karókat, vagy talpfa, koszorúfa és ágasfa közé illesztették a karókat, a közöket vesszővel, rőzsével befonták és a fonatot szalmás sárral kétfelől betapasztották.[9]

A legrégibb városi térképek vallomásai a cívisházak alaprajzáról.

A debreceni polgári házra jellemző tulajdonságokat kerestem a város belterületének legrégibb térképén is. Gróf Forgács kir. biztos által vezetett birtokrendezéshez készült ez 1771—

nak a halandó emberek, a város derék, egyszerű polgárai, de monumentális *nagy épületet*, az öntudatosan szeretett *ősi Kollégiumot* veszi körül tiszteletük, *ragaszkodásuk*, mint a *halhatatlan tudományok* —, a lelket, a földporából kiemelkedő kultúra templomát."

[8] Debr. Ltr Jelentések 1787 : 251. sz. Nemcsak a koldusok, a polgárcsaládok köréből is találunk régi példát, milyen zsúfoltan, milyen egészségtelen viskóban nyomorogtak rokon-családok. A Varga-utcai Balásitelekről Ondrejkovics Ádám szenátor 1756-ban ezt jelentette: Hossza 29-, szélessége 7 öreg lépés. Az utca felől egy sorvadt viskóban laknak: Balási alias Tóth István a feleségével, három gyermekkel; Balási György a feleségével, öt gyermekkel. Azontúl öt öreg lépésnyire másik viskóban id. Balási György özvegye Marcsai Ilona és leánya Balási Sára férjével Balog Györggyel és három gyermekkel. A két viskóban tehát tizennyolcan szorongtak. (Debr. Ltr Relatio 1756 : 18. sz. a.)

[9] V. ö.: Czakó—Bátky: A magyarság néprajza I. 155. l. Népr. Ért. 1912. évf. Ecsedi: Debr. népi építkezés 162—170. l.

1773. közt.[10] Debrecen belső településéről ennél régibb térképünk nincsen. Bizonyos — ezt már másutt is nyomatékosan hangsúlyoztam —, hogy ez a térkép a megrajzolása idejénél jóval régibb eredetű helyi állapotoknak, hosszú időre megmerevedett jelenségeknek tüköre. A térképen látható utcahálózat talán még az Árpádok, de legalább is az Anjouk idejében kezdett kialakulni. Ha Prinz Gyula szemüvegével nézzük, meglepően hasonlónak látjuk Dortmund, Grőningen és néhány más *sugaras alaprajzú, piacutcás* nyugateurópai városhoz.[11] Ha pedig Bátky Zsigmond település-formáit alkalmazzuk, akkor inkább a *szabályos, soros* vagy *utcás* típushoz oszthatjuk be. A város északkeleti és délkeleti kisebb része pedig girbe-görbe kis utcáival, zeg-zugaival az ú. n. *csoportos falu* bilyogját viseli magán.[12] A debreceni háztelkek általában véve keskenyen, mélyen benyúlók. Rajtuk a ház véggel az utcára, az udvar hosszában épült. Többnyire ugyanazon a vonalon követte a többi épület. A telek hátulsó része rendesen kert. Inkább csak széles udvaron látható az utcával párhuzamosan álló épület, istálló, terhes ház, kamara, szekérszin, körülbelől derekán az udvarnak. Mária Terézia korában még ritka az L-alakú ház, az olyan, amelynek egyik szárnya homlokzatával az utcára néz, a rendes méretet meghaladó szélességű telken is. Térképünk például Piac-utcában, amelyben leginkább volt ajánlatos jövedelmező boltok építése, a Nagytemplomtól végig le a mostani Deák Ferenc-utcáig, mindössze 23 L-alakú házat mutat. Ötven évvel később is, a belsőségnek újabb térképe szerint[13] ugyanezen utca két házsorában csak 41 telken van az udvar egész szélességét betöltő homlokzatú ház. Mendől Tibor elmélete alapján e térkép által ábrázolt zárt település, a telkek beépítettségét illetőleg a 2. és 3. fokozatba sorozható. Vagyis Debrecen város XVIII. századbeli horizontalis és vertikális formája „a *hézagos kispolgári házsor*" és a „*kispolgári sorház*", — a vegyesen „egymással *össze nem* épült meg az egymással összeépült" egy, két és több ablakos házak formacsoportját képviseli. Emeletes ház csak elvétve, két-három főutcájában található. (M. T. „Alföldi városaink morfológiája" Debrecen, „Tisza" 1936. évf. 1. szám. Különlenyomatban is, mint a debr. tud. egyetem földrajzi intézetének kiadv.)

Az 1770-es években készült belterületi térképen a cívisházaknak még egy eléggé gyakori sajátossága ötlik a szembe. Számos ház alaprajzának udvarfelőli részén észrevehető egy többnyire szabályos négyszögalakú kiugrás. Ugyanazt a rendeltetést betöltő házalkatrész ez, amely a debreceni erdős pusz-

[10] Debr. Ltr Térkép gyüjt. 179. sz. a.
[11] Prinz Gy.: Európa városai 64—74. Zoltai: Települések 14—18. l.
[12] Czakó—Bátky id. m. I. k. 130—132. l.
[13] Debr. Ltr Térkép. gyüjt. 171. sz. a. 1821-ből.

tákon élő vákáncsosok, azaz erdőtelepítők ősi jellegű földházainál ma is megtalálható; t. i. fedett ereszszerű bejáró, keskenyen előreugró tornác. Nálunk *gátor*, vagy *gádor* a neve. Debreceni és kunsági gátoros földházról jó képet közöl a „Magyarság néprajzá"-nak I. kötete a 417. és 418. ábrákban.

A debreceni polgár felépítményes házánál is sokáig megtartotta ezt a gátort, amely vagy zárt volt ajtóval, esetleg ablakkal is felszerelve, mint a nemrég elbontott emeletes Komáromy-háznál, ahol a gátor lépcsőházzá alakult, és a még most is meglévő Széchenyi-utcai 6. sz. Diószegi—Váradi Szabóféle szintén régi háznál; vagypedig nyitottnak épült, hol boltíveket, hol gerendázatot tartó oszlopokkal, hasonlóan a farcádi székelyház oszlopos portikusához.[14] Némely régi debreceni háznak két gátora vagy portikusa is volt, ugyanannyi lakrész külön bejáró sejtjeként.

A cívisház alkatrészei a XVI. században.

A 200—300 év előtti debreceni házról, ahogy már mondottam, a város levéltárában megmaradt osztályos egyességlevelekből, becsűbizonyítványokból kaphatunk tájékozást. Nem sokan vannak. Nem is bőszavúak. Lássuk, amit láthatunk.

A polgári lakóház Debrecen legrégibb tanácsi jegyzőkönyveiben is már mint többsejtű építmény jelenik meg. A XVI. század közepetájáról való házbecsűk, házeladások, osztályos egyességek eseteiben, nagy- és kisszobát, első derékházat, hátulsó házat, pitvart, konyhát, sütőházat, sötétboltot, föld- és vasboltot, kamarát, tornácot, ezzel egyértelműnek látszó ereszt avagy ereszetet különböztetnek meg.

Ímé 1550-ben esküttbírák uraimék Kiss Jakab házából „egy *kohnyat*, coquinam unam, cameram, tandem ipsum *ternácz* ex statua ad aliam usque statuam mediam Curie" a kapu és latrina szabad használatával együtt 69 frtra becsültek.[15] Úgy gondolom, hogy e becsűben a „coquina una" nem a magyar „konyha" szó hasonló jelentésűje, hanem külön sütőházat értettek alatta, amilyennel későbbi jegyzőkönyveinkben is találkozunk. Így értem a coquina szó használatát az 1554. évi következő esetben is. Itt Zákán Imre és neje Anna két háza becsűjéről van szó. E szerint Boldogfalva-utcai házuk 14 frtot ért. (Ne tessék ámulni! Ez időből 8—10 frtot érő házakra is vannak példák.) Piac-utcai házukat pedig „cum parva stuba, coquina et etiam in majori stuba usque primam ligaturam vulgo *elso ketesyk, kohnia fele* et cum tota curia et horto" 62 frtra becsülték hivatalosan.[16]

[14] Czakó—Bátky id. m. I. k. 185. l. 548. ábra.

[15] Debr. Ltr Tan. Jkv 1547—1557. 260. l. A tornác szó „*ternác*" alakját a Magyar Tájszótár is ismeri a dunántúli vármegyékből.

[16] Debr. Ltr Tan. Jkv 1547—1557. 561. l.

Két évvel később (1556) néhai Varro Egyed özvegye, Magdolna Szent Anna asszony-utcában fekvő házát 19 frtért olyan feltétellel adta el Kerekes Ferencnek, hogy ez neki holtáig békességes lakást enged „in stuba sive vaparario parvo, in quo panes coquintur et in uno vulgo *erezte* a tergo domus."[17]

Egy 1567. évi osztozásnál *az első derékház* az utca felől az örökhagyó négy árvájának jut. A *hátulsó ház pitvarával*, kamarájával, szobájával, az ötödik örökösnek „intéztetött". A *sütőházat*, *kaput* és *kutat* közélésül hagyták egymás között.[18]

Egyik Piac-utcai ház résztulajdonosa 1586-ban a maga jussát elidegeníti 40 frtért. Állott pedig az eladott rész egy *sötét boltból*, egy *föld-* vagy *vasasboltból*, kis *kamarából*, *istállóból*, *udvar*, *kert* és *kút* használatából.[19]

A cívisház alkatrészei a XVII. században.

Kalmár Demeter Piacuccai házbeli örökségén osztoztak meg 1619-ben az oldalági rokonok, ú. m. öreg Szabó Pál maradéki négyen. Hozzá kell tennünk, hogy a mostani gróf Tisza-palota helyén állott Kalmár-féle ház felerésze zálogjoggal más ember birtokában volt, így a rokonok az örökségnek csak felén osztozkodhattak. Megkülönböztették benne az *első kőboltot*, az utána következő *szobával* és azt két részre osztották, úgy, hogy az ötödik folyó *gerenda* volt a választójel. Innét másik résznek vették az előbb megnevezett szobából nyíló *kamaraboltot* és a *konyhát*. Ezen megint ketten osztoztak. Azután a *kőház* fele a végső *boltos szobácskával* újra egy osztályrészt alkotott. A *kaput*, *kutat*, *udvart* köznek hagyták. Megosztoztak továbbá az udvaron lévő *házacskán* is mégpedig így : az első *ház* (szoba) az *utolsó ház* szegeletéig ismét két félnek jutott, úgy, ahogy az utcai háznál láttuk. A *hátulsó* ház pedig a harmadik félnek, azontúl a *hátulsó rész* Kubak Tamás szomszéd határáig egy cövek-jegyig a negyedik örökösé lett. A város boltjai felől való *sövényt* mind a négyen közösen tartoznak csinálni és tartani. A távol lakó egyik atyafi az osztály szerint neki jutott porcióját nyomban elidegenítette 100 frtért.[20]

A Cegléd-, most Kossuth-utcai 11. sz. házon 1629-ben Szentpéteri János özvegye és tíz fia, unokája osztoztak meg. Apai örökség volt ez a ház. Alkatrészeinek — sajnos — nem eléggé világos felsorolásából arra lehet következtetni, hogy Szent-

[17] U. o. 687. l. Erezte (Eresztő?) a Nyelvtört. Szótárban : eresz = 1. projectum tecti. 2. porticula, porticus rustica, praestega, szín, tornác, héjjazat, fedett hely. A Tájszótárban : eresz, ereszet, ereszt = pitar, tornác, előszoba.

[18] Debr. Ltr Tan. Jkv 1567 : 169. l.

[19] U. o. 1586 : 75. l.

[20] Debr. Ltr Tan. Jkv 1619 : 127. l.

péteriék udvarán kisebbszerű emeletesház is volt. A jószágból legelőször az özvegyet illető törvényes negyedet jelölték ki az arbiterek, a fogott bírák. Úgymint az első *szobát*, az ebben lévő *kamarát*, *konyhával* együtt és az udvar kicövekelt szakaszát. A quartán kívül eső *házrészeket*, *kertet*, *udvart*, *pincét*, amelyeken nyolc fiú és két unoka osztozott, a bírák 250 tallérra, vagyis a tallért 175 pénzével számítván, 437 frtra becsülték. E részeket nem foglalták külön-külön jegyzőkönyvbe. Csak a vak Szentpéteri Miklós osztályáról mondják el, hogy neki a *hátulsó felső szobába nyíló kamara* jutott, a kőrakástól fogva, *kívül való tornácával* együtt, amelyet *konyhácskának* építhet. Ezenkívül kapott Sz. Miklós a *konyha alatt* egy *kamarát* és 5—5 lépésnyi földet nótárius uram lépésével kimérve.[21]

Ugyancsak 1629-ben a Piac-utcai (most 34. sz.) házon Kovács Mihály két fia, két veje és az özvegye osztoznak. A kert *istállóstól*, *sütőházastól* az *első kis* bolttal egy részt, a *félház rejtekestől*, *konyhástól* két részt, a *pince* az előtte való *terhesházznak* felével egy részt, az *első szoba kamarástól*, *konyhástól* a *terhesház* másik felével megint egy részt alkotott. Az *udvar* és a *kapu* köz maradt.[22]

Öt év mulva ugyanezen ház $^4/_5$ része már az egyik vő birtokában van; csak $^1/_5$ részét tartja még az egyik Kovács-fiú, Balázs. Bírói ítélet szerint övé az utcára nyíló első *boltocska*, az *első szoba*, a *belenyíló kamarával* és hozzávaló *konyhával* a *terhesház* faláig, a *tornác* is addig. Felperes sógorának engedelméből szabadon élheti a *kutat* és a *kapuközön* fát stb. behozhat, de azt mindjárt felvágatni és *tornácába* berakni tartozik.[23]

Egy főbírónk háza a XVII. század első felében.

Nem látszik különbnek ez időben a magát főbíróságra érdemesített polgár lakása sem. Nemes Mike Pál főbírónk két házának állapotát tükrözi gyermekeinek osztályos egyessége. Főbíróságának maradandó alkotását pedig az 1626—1628-ban megújított öreg templom falába illesztett márványtábla hirdette:

Consule te Mike Paule situ informique ruina
Hoc templom exsurgit...[24]

Mike Pál fiait: Istvánt, Andrást fogott bírák Csapó-utcai anyai házukon, a Vígkedvű-ház szomszédságában (Csapó-u. 41. sz. a.) 1638-ban imígy osztoztatták meg:

[21] Debr. Ltr Tan. Jkv 1629 : 273. l.
[22] U. o. Tan. Jkv 1629 : 334. l.
[23] U. o. Tan. Jkv 1634 : 862. l.
[24] Szűcs István id. m. I. k. 264—266. l. Magyarul így adja: Bíróságodban Mike Pál! a puszta romokból kel föl az egyház...

1. Az első házhoz intézték a *konyhát kéményestől*, amint addig is volt; de a *hátulsó házból* a *kemencének* és a *konyhára* nyíló kis ajtónak el kell bomlani. A *pince gádora* előtt lévő darab földecske, a ház szélességében, mind az utcáig és a Vígkedvű-ház telkéig az *első házhoz* tartozik. 2. A *hátulsó házhoz* legyen pedig azon *házból nyíló kis kamarácska*, amely egyenlő a *konyhával*. 3. Az *udvar* a *kaputól* fogva a *hátulsó ház* szegeletéig mind a két házhoz *köz* legyen. Azon túl mind a kert végéig kétfelé hasad. A csapszék felől (a csapszék a városé volt Csapó— Burgundia szegeletén) az első házhoz, a Vígkedvű udvar felől a hátulsó házhoz tartozik az udvar. 4. A *pincét* is kétfelé osztották. Az első *házhoz* való pince a benne közép aránt lévő lábfáig terjed. A másik rész marad a hátulsó házhoz. A *közfalat ha földből építenék* a pincében, a *karók* a hátulsó ház szegeleti felől a *gerendának déli oldalához erősíttessenek*. Ha *kőből* csinálják, akkor a gerenda közép aránt essék.[25]

Mike István halála után, 1647-ben egyfelől első feleségétől való gyermekei: Zsuzsánna, Kovásznai Pál hadadi lelkész felesége és Pál, másfelől második felesége: Tatár Erzsébet és ennek kiskorú leánya: Erzsók osztoznak a Csapó-utcai háznak Mike Istvánra szállott részén. Mégpedig így: Az első föld (azaz vályog) *felső ház* az alatta lévő *terhesházzal*, a *pincének* hátulsó része is az *öt gerenda aljáig*, vagyis a Mike András részéig az által rekesztő kőfalig, melyen ajtó vagyon, jutott Mike Zsuzsánnának és Pálnak. A *kőbolthajtásos pince gádorjával* és a *rajta lévő kőházzal*, meg egy kis *konyhával* együtt az özvegyé és a neveletlen árváé lett. De az özvegy pótolni tartozik másfélszáz forinttal. A következő esztendőben meg Mike Pál és Mike Zsuzsánna, most már Váradi István házastársa egyeztek meg nemcsak a Csapó-utcai, hanem a Piac-utcai Mike-házakból nekik jutott részeken is.[26]

Mike Pál Piac-utcai háza ugyanaz volt, amellyel már Kalmár Demeter örököseinek osztályos egyességénél megismerkedtünk. Mike Pál részenként vásárolta meg ezt a házat. András és István fiai közt pedig 1629-ben az egészet megosztotta. Istvánnak jutott a városháza felőli ház. Mike Pál, az ifjabb és Mike Zsuzsánna ezt a házat megint kétfelé szakította 1648-ban. Az első *öregszobát* a *bolthajtásos hátulsó* kis szobával egyenlő értékűnek tartván, nyílvetés által az első szoba Mike Zsuzsánnáé, a hátulsó bolthajtásos ház pedig Mike Pálé lett. A közbüleső *konyhát* és a *pitart* közösnek hagyták. Mivel *egy kémény* alatt vagyon, ha mostani formájában a testvérek meg nem állhatnák, a *kémény középe aránt* szakasszák által a konyhát. Ez esetben a *bolthajtásos szoba felől* két ajtót kell vágni, a mostani

[25] Debr. Ltr Tan. Jkv 1638 : 49. l.
[26] Debr. Ltr Tan. Jkv 1647 : 209. és 1648 : 501. l.

ajtókat is építeni, erősíteni szükséges lévén, ezt a munkát mindkét atyafi egyenlő költséggel végezze. Az *öreg bejárókapu*, a *kút* és *udvar* meg a *bolt* is közre maradott.

Visszamegyünk még egyszer a Csapó-utcai Mike-házhoz. Úgy tetszik, hogy az osztályra kerülő *első ház*, ámbár az anyaga vályog és fa, *emeletes épület* volt. Mert jegyzőkönyvünk régiesen „föld *felház*"-nak nevezi. A ház szobája, konyhája, folyosója egy részt alkot. A testvérek úgy határoznak, hogy akinek ez a rész jut, fedéllel is tartsa ezt a házat. Másik részhez tartozik az *első ház alatt lévő terhesház* (azaz éléstár) és az *öt gerenda alja, pince*, meg a *folyosó alja*. Aki ezt a részt kapja, nem köteles építeni a ház fedelét. A ház *grádicsa* az udvaron lévő *felső ház* ablaka aránt van, a *kispince* ajtaja a *grádics* alatti folyosón. Nyílvetés által a felső rész Mike Pálnak, a *pince, terhesház*, vagyis az alsó rész Mike Zsuzsánnának jutott. Ilyen vályogból tapasztott, fából épült emeletes házat, amelynek felső része táncteremnek használtatott, tornácra helyezett külső lépcsővel láttam kisdiák koromban Hajdúnánáson, a dorogi utcán, ezelőtt 65 esztendővel.

Még két cívisház ugyanabban az időben.

Jobb módra valló polgári ház volt Király Györgyé, Csapó-utca elején. Ezt a házat a bíró és a tanács 1642-ben megosztotta Király Rác Mihály és Rác Anna Kenyeres Balázs esküttbíró felesége között.[27] Nemcsak az udvar, kert szakadt kétfelé, hanem a rajta állott épületben lévő helyiségek is, a *konyha* kivételével. Tehát a *szobának* s a belőle *nyíló boltnak*, meg a *pincének* az utca felőli része a *gádorral* együtt, a *kertnek* is az özvegy Takaróné felőli oldala jutott Rác Mihálynak; a *szobának, boltnak, pincének* és a kertnek a Vásárhelyi-árvák felől eső részét pedig a *konyhával* vagy *kéményaljával* kapta Kenyeres Balázsné, aki a maga felerész pincéjére *ajtót* és hozzá *gádort* csináltathat. A hátul lévő *sorvadt földépületet* elbontván, a fáján egyenlően osztozzanak. Az udvar a cövekkel kijegyzett határig közös.

Figyelmet érdemel a Bika-testvérek: András és György osztozkodása is apai házukon, 1643-ban.[28] Az egykori Új-utca piaci szegeletén állott. Törvényes ős volt a 3—4 emeletes Arany Bika-szállodának. A kőből épült *első házat* boltostól, pincéstől a *földház* kettős kötésű függő kőlábjáig egyenesre szakasztva Bika György önként átengedte bátyjának, Andrásnak. A *hátulsó földépület* pedig udvarostól a *kiskertbeli lugas* végéig Györgynek maradt. A fogott bírák a kiskertből is egy darabot András kőépületéhez szakasztottak, aki gavallérosan jobbította meg öccse gyengébb részét. Vagyis pótolta 300 tallérral, ötöd-

[27] Vár. Ltr Tan. Jkv 1642 : 1000. l.
[28] U. o. Tan. Jkv 1643 : 116. l.

fél sing lazurposztóval. Különféle ház- és kézbeli aprólékokból is kielégítette.

Házak alkatrészei a XVIII. században.

Néhány hasonló esettel vetítek fényt a XVIII. századbeli polgári házakra is.

Baranyi II. Mihály tanácsnok, többízben főbíró, Piac-utca nyugati során, a Kistemplom mellett fekvő apai házát (jelenleg parókiális ház) testvéreivel együtt eladta 1725-ben ns. Király Györgynek és Mártha Borbálának.[29] A háznak, udvarnak csak fele volt Baranyi Mihályé. Ez a rész az alábbi helyiségekből állott: egy *nagy boltos ház* (szoba), *konyhájával, pincéjével, kamarájával, szalonnás-házával;* magánosan lévő *felházacska, alatta élésházzal.* A másik három testvérre is körülbelül ennyi épület jutott együttesen. De a bevallás ezek részét nem sorolja fel.

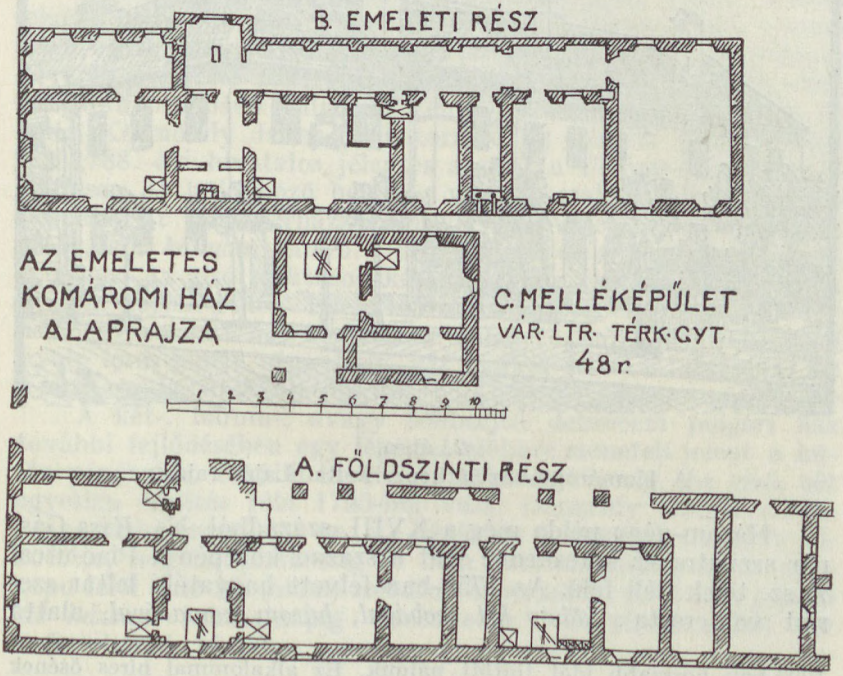
Pándi János szenátor 1750-ben fogott bírákkal megbecsüli néhai Matolcsi Sámuel Cegléd-utcai (Kossuth-u. 29. sz. a.) házát. Egyfelől Ráthonyi Gáborné, azelőtt Matolcsi B. Józsefné gyermekei: József, Erzsébet, másfelől Matolcsi B. János osztoztak meg rajta 2 : 1 arányban. A telket, amelynek hossza 85, szélessége 15 öreg lépés, 500 von. frtra becsülték; ennek $^2/_3$-ad része 340 frt. Az *épületnek* utcafelől való része a *hátulsó* konyháig 11½ öl hosszú, 4 öl 1 láb széles. Van benne *egy szoba*, utána *konyha*, megint *egy szoba*, ez után *kis kamara*. Ez a ház az alatta lévő *pincén* kívül megér 816 mfrtot; külön a *fedele* 200-at. A *hátulsó konyha, szoba, kamara, pince* hossza 6 öl és 4½ láb; értéke 200 frt. Mindezek Matolcsi Erzsébetéi és Józseféi; együtt becsültettek 1560 frtra. Matolcsi B. János részéből a telek egyharmada 170 frt; a neki hagyott *hátulsó szoba, konyha, kamara*, az alattuk lévő, már fentebb megbecsült *pincén* kívül 400 frt, a fedele 71 frt 40 dr. A kisebbik *pince*, amely az utcafelőli épület alatt vagyon, megér 100 frtot. Ez az $^1/_3$ rész összesen 740 frt 40 dénárra becsültetett.[30]

A Komáromy és Csokaji Fényes-ház.

Az 1912-ig fennállott történelmi nevezetességű Cegléd-utcai Komáromy-házat is megismerjük az 1735-ben kelt hatósági bizonyítvány és osztályos egyesség alapján. Ez okiratok szerint a ház felső *contignaciója* — emelete — *két nagy szobából*, közte egy *pitvarból*, egy *oldalházból* és *tornácból* állott. Továbbá a tornác szélességében lévő *kamarából* és a belső szobából nyíló másik *kamarából*. A *földszinten* volt *egy utcai* szoba, egy *oldal-*

[29] Vár. Ltr Tan. Jkv 1725 : 281. l.
[30] Vár. Ltr Örökbevallási Jkv 1750 : 213. l.

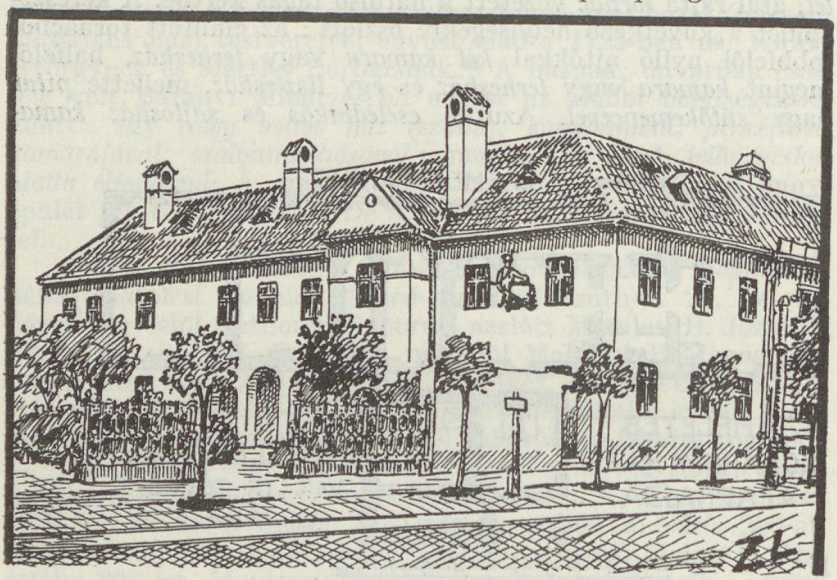
szoba, egy *belső szoba és tornác*. Ennek végében *kamarácska* és egy másik *kamara*, mely a belső szobából nyílt.[31] E nagy ház végében volt a *kőből* (téglából) épült *szekérszin*, alatta *jégveremmel*. A nagy ház is alá volt *pincézve*. Az utca vonalában volt egy különálló *épület* egy *szobával* és *kamarával*. Az udvar közepén ismét állott egy külön *épület*, benne *konyha*, *szoba*, *kamara*, *pince*. Az udvaron keresztben, észak felől megint *nagyobb épület*, átal rajta *tornác* vezetett a hátulsó tágas kertbe. A keresztépület a következő helyiségekre oszlott: az említett tornácból jobbfelől nyíló ajtókkal *két kamara* vagy *terhesház*, balfelől megint *kamara* vagy *terhesház* és egy *liszteshász*, mellette *pitar* nagy *sütőkemencével*. Azután *cselédlakás* és *sajtosház kamarácskákkal*. A sajtosház végében téglából épült *istálló*. Az udvaron egyéb gazdasági épületek is voltak, ú. m.: *két szekérszin*, egyike *lábfákra*, másika *talpakra* építve; továbbá *kettős sertésól* és *kút*.



1. ábra.
A Knmáromi ház alaprajza. XVIII. század.

[31] Komáromy Andor Kolos vármegye nyugalm. kir. tanfelügyelője utolsó férfitagja a Kóji Komáromy Csipkés-családnak, adatokat gyüjtvén Debrecen város levéltárában „A boszorkány perek története"-hez,

A város kiküldöttei a Komáromy-telket a rajta lévő felépítményekkel együtt 9050 frtra becsülték; a telket magát csak 400 frtra. De az épületben lévő nyolcszázezer téglát harmadfélezerre, a kőművesmunkát is kétezernél többre; a fedélzetben található 270 ezer vasszeget pedig 270 frtra. A város közönsége megvévén e házat, azt udvari hosszában új toldalékkal bővítette. Így mutatja 1. ábránk. Képét pedig a 2. ábra.



2. ábra.
A Komáromi-ház látképe. Zoltai Lajos rajza.

Három-négy példa még a XVIII. századból. Ns. *Kiss* Gáspár szenátor és kereskedőé volt a század közepén a Piac-utcai 7. sz. telek déli fele. Az 1758-ban felvett hagyatéki leltár szerint volt rajta: *kőház két szobával, három kamarával,* alatta

1903-ban hosszabb időt töltött nálunk. Ez alkalommal híres ősének Komáromi Csipkés György debreceni prédikátor 1646-ban kelt komáromi iskolai bizonyítványát a debreceni Kollégium könyvtárának, a Komáromy-házakra vonatkozó 1735-beli osztálylevelet pedig e dolgozat szerzőjének ajándékozta, aki a városi levéltárnak engedte át és 1903 nov. 3-án egyik helybeli napilapban ismertette. A város nem sokkal az említett osztályos egyesség után örökösen magához váltotta az ősi Komáromy-házat s azon lényeges átalakítást, új építkezést is rendelt el. Mert egy 1788-beli kvartélyház összeírás szerint már a következő alkalmatosságok találtattak benne: a felső traktusban: hat nagy szoba, egy oldalszoba, egy kis tüzelő és S. v. secessus. Az alsó traktusban: öt szoba, két konyha, két strázsaház, fáskamara, tyúktartó ól, négy pince, két konyha, két istálló 10 és 12 lóra, négy kocsinak való szín. (Debr. Ltr Vegyes iratok 1788-ból szám nélkül.)

kőpince; egy *fellegház*, alatta az utcafelől *bolt*; hátrább két *béres földház* két *kamarával*, nyolc lóra való *istálló*, egy *kocsiszin*, egy *sertésól*, hátul *kerti mulatóház*.[32]

Vass István uram is kalmár volt. A Cegléd- (Kossuth-) utcai 53. sz. ház volt az övé. Telke 397 □-öl. Találtak rajta 1783-ban *egy kőépületet egy konyhára nyíló két szobával*, az első mellett *kis oldalház*. Hátrább *kis házat* tágas *kamarával*, a *pince* torka felett is volt egy kis *duttyán* (kamarácska). Az udvaron külön *faépület*, egy *szoba*, *pitvar* és *két kamarával*. A berendezést *szin*, *sertésól*, *istálló* egészítette ki. A házat 1778-ban 3948 magyar forintra becsülték. Öt év mulva harmadszori árverésen csak 1775 mfrton kelt el.[33]

A Nagytemplom előtti tér tágítása végett a XX. század elején bontatta el a város a Stencinger-házat, Piac—Csapó-utca északi szegeletén. Emeletes öreg ház volt. Csokaji Fényes György építtette 1777-ben Rachbauer József kőművessel előre megalkudott 3400 rhfrtért. Fényes 1784-ben 4000 frtért eladta Körmöndy János prókátornak, de később visszaperelte. Az 1788. évi hivatalos jelentés szerint a Fényes-ház udvarán összesen 31 különböző helyiség volt. A családi jellegű polgári lakóház itt már bérházzá alakult át. A felső traktusban öt *szoba*, két *konyha*, *feljáró* a ház héjjára és a *gangon* két s. v. secessus. Az alsó traktuson két *szoba*, egy *kamara*, egy *konyha*, öt *bolt*, három *pince*. Ezenkívül más épületben volt még négy *bolt*, egy sorvatt *ház konyhával*, düledező *szin*, *kőkút*, *kőistálló* nyolc lóra, ismét négy bolt, két tyúkól és s. v. secessus. Az udvar ronda, ablakok rosszak.[34]

A két-, három-, avagy többsejtű debreceni polgári ház további fejlődésében egy lépéssel előbbre menetelt jelent a külön *pipázóház*. Inkább kivételes, ritka sajátosság. Az első, sőt egyetlen említés róla 1795-ből való. Dömsödy Dániel eladja Csapó-utcai (most 18. sz. a.) házát és a vevővel szemben kikötötte, hogyha pünkösdig ki nem költözhetne, tartozik őt a kapu felől való *kis* (oldal) *szobában* és az udvar felől lévő *pipázó kis házban* Lőrinc-napig elszenvedni.[35] A pipázószobát ma férfiszobának hívják.

Összefoglaló leírás a cívisház sejtjeiről.

A felsorakoztatott adatok csaknem kivétel nélkül jómódú polgári házakat jellemeznek. Általában mégis minden debreceni lakóházra találnak. Mert amiként hajdan, két-háromszáz évvel ezelőtt nem voltak feltűnő, még kevésbé voltak meg-

[32] Vár. Ltr Relatio 1758 : 2. sz. a.
[33] U. o. Relatio 1783 : 247. sz. a.
[34] Vár. Ltr Polg. per 1788 : 2. sz.
[35] U. o. Örökb. Jkv 1795 : 255. l.

döbbentő eltérések a debreceni polgárok vagyoni állapotában, úgy lakóházuk külseje, belseje, térfogata, beosztása sem nagyon különbözött egymástól. Többé-kevésbé minden ház hasonlított egymáshoz, ha nem is volt minden ház egyforma. A kereskedésből és kézműves mesterségből élő debreceni polgár házitűzhelye nem állhatott, nem is állott alacsonyabb szinten, mint azok a XVI. századbeli kiskunsági házak, amelyeknek alapzatait a kecskeméti múzeum annyi dícséretes buzgalommal tárta fel.[36] A vályogviskónak is hólyagablakkal gyéren világított *szobáján* kívül volt már különvált tűzhelye, azaz külön *konyhája*. Elibe, miként mostani erdőtelepítőink, a vákáncsosok földházainál látjuk, három-négyszáz évvel ezelőtt is a lejtős vagy lépcsős bejárat felibe szél- és esőfogó *ereszt, gátort* állítottak. A hasonló rendeltetésű és szerkezetű pincetorkolatnak, lejárónak is gátor a neve a régi följegyzésekben.

A debreceni polgári háznak már az 1550-es években, valószínű jóval előbb is, *szobája, konyhája, kamarája* és oszlopon nyugvó *eresze* van. A jobbmódú család hajléka már a XVII—XVIII. században két-három szobából áll. A *szoba* (a középkori stupa, stuba és ó-felnémet stube) szót a *ház* szóval felváltva használták elődeink. A *ház*, éppenúgy, mint a *lak* és *hajlék* szavunk Bátky Zsigmond szerint finn-ugor eredetű. A mi írott forrásainkban egyvelegesen fordulnak elő ilyen megjelölések: első derék ház, hátulsó ház (1567), első öreg szoba, hátulsó kis szoba (1648), nagy bóltos ház, boltos szobácska (1619), felső ház (1629, 1647) derék szoba (1662), fellegház (1758), felházacska (1725), oldalház (1735), oldalszoba (1735), cselédház, cselédszoba (csakis a XVIII. században). A *konyhát* elvétve *keményaljának* is írják a XVII. századi nótáriusok. Ez a főzésre, pecsenyesütésre használt szabadtűzhely. Egyúttal *pitar, pitvar* is, azaz a ház bejárata, előhelyisége, a rómaiak atriuma. Gyakran kiugrósan építve, ez a *gátor* vagy *gádor*. A pitaros konyhában helyet talál a katlan és üstház is. Egyetlenegyszer, a Komáromy-ház 1735-beli megbecsülésénél olvastam, hogy az egyik pitarban nagy *sütőkemence is* volt. Száz évvel előbb pedig annyira szerény igényű a debreceni főbíró (ns. Mike Pál) családja, hogy halála után a két fiú megosztozván az apai házon, mindegyiknek jutott egy szoba, de a két szoba közti konyhát közös használatra hagyták.

Kezdetben a *kamara* is szoros tartozéka a lakóháznak; rendesen a ház épületéből rekesztik el, hol a szoba mellett, vagy közvetlenül a szobából, — vagy az elülső eresz alja, t. i. a tornác felől való bejárattal; hol pedig a konyha vagy a hátulsó szoba szomszédságában. A *hálókamara* elnevezéssel levéltárunk-

[36] Népr. Ért. 1931. Pap L.: Ásatások az elpusztult kecskeméti falvak helyén.

ban nem találkoztam. Noha föltételezhető, hogy népes család fiatal tagjai, kivált a fiúk, hálásra kamarába szorultak. A jelek azt mutatják, hogy Debrecenben a kamara eredetileg is a háztartásbeli eszközök, élelmiszer, műhelybeli szerszám lerakóhelyéül szolgált. Ez volt tulajdonképpeni rendeltetése olyankor is, amikor a hagyaték összeírására kiküldött szenátor ócskabútort, nyoszolyát, almáriumot is talált benne, a ládák és hordók mellett. Hiszen megfordítva volt eset arra is, hogy a bebútorozott szobában feküdt a leltározáskor négy egész szalonna és két háj is (1770). Gazdag cívis házához egynél több kamara is tartozott.

Módos udvarból ritkán hiányzott a szabadon, magában álló kamara. Csakhogy az ilyennek *sütőház* (1567, 1629), *terhesház* (1629, 1735), *szalonnásház* (1725), *élésház* (1725), *liszteshász* (1735), *sajtosház* (1735) a neve. Érdekes, hogy a *gabonásház* elnevezéssel a XVIII. század végéig átnézett iratokban egyetlenegyszer sem találkoztam. A *hambár*, mint magtárépület neve is csak egy-két török nyugtán fordul elő.[37] Domokos Márton főbíróságában, 1735—40 közt épült városi magtár a latin frumentarium és gránárium néven említtetik. Ellenben fennmaradt az emlékezete Kiss Gáspár kalmár Piac-utcai udvarkertjében épült *mulatóháznak* (1758).

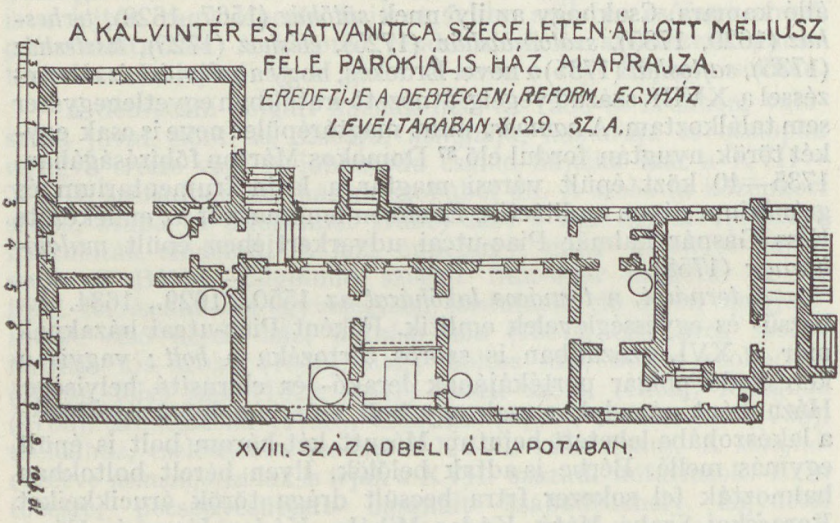
A *tornácot*, a *tornácos lakóházat* az 1550., 1629., 1634. évi becsű- és egyességlevelek említik. Főként Piac-utcai házaknak már a XVI. században is szoros tartozéka a *bolt*; vagyis a kereskedő polgár portékájának lerakó- és elárusító helyisége. Házanként némelykor csak egy bolt volt, amelyből egyenesen a lakószobába lehetett bejutni. Másutt két-három bolt is épült egymás mellé. Bérbe is adtak belőlök. Ilyen bérelt boltokban halmozták fel sokezer frtra becsült drága török árucikkeiket Baracskai Szabó Máté, Kádas Mihály, Kádas János és Fűres Máté is, akiket Székely Antal 1564-ben katonáival zsiványmódra megrabolt és mindenükből kifosztott. Evlia Cselebi világjáró török Debrecenről írván, háromszáz posztós boltját és ötszáz másféle boltját magasztalja. Feltűnt neki az is, hogy e boltokban mindent asszonyok árulnak. E boltok számát, ha csak a kalmárok és céhesmesterek ponyva és gyékény piaci sátrait is megannyi boltnak nem vette, éppenúgy túlozta a jámbor Evlia Cselebi, mint amilyen messzire eltávolodott a valóságtól, amikor Debrecen utcáinak számát 300-nak, házainak számát 12,500-nak írta.[38]

[37] Hasszein Cselebi egri „hambáremin" 1597-ben 65 zsák gabona beszállítását ismeri el. Husszein bék 1604-ben arról ad nyugtát, hogy „Debrecen császári khasz város lakosai a rájok szalarieképpen (gabonaadó) kivetett árpát az egri *hambárba* hiány nélkül beszolgáltatták". Zoltai: Ismeretlen részletek. 51. l.

[38] *Evlia Cselebi* utazása.

Egy 1629. évi osztályos egyességnél a felházat *rejtekestől* nevezik meg. Ez a *rejtek* azonos épületrésznek tűnik fel az ugyanazon háznál tíz évvel előbb említett szobából nyíló „*kamara bolttal*", amit másként boltozott kamarának is mondhattak volna. Rejtekre, kamarás boltra, boltozott kamarára más házaknál is nagy szükség volt a gyakran előforduló töröktatár-labanc sarcolások és pusztító tűzvészek korszakában. A kőházak többnyire boltozottak, így bátorságosabbak és értékesebbek is. Mégis jóval több a gerendás ház. Még pincét is csináltak téglaboltozás nélkül, gerenda-tetejjel.

A szűk és keskeny udvarokon nélkülözhetetlen volt a



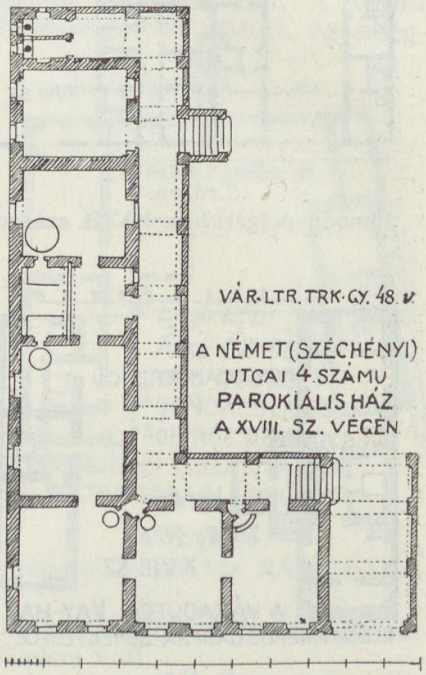
3. ábra.
Lelkipásztori lakás. XVIII. század.

secessus, az árnyékszék.[39] Jegyzőkönyveinkben itt-ott említik a schola pervátáját is.

E dolgozat befejezése után találtam meg a debreceni református egyház és a város levéltárában a XVIII. és XIX. század fordulóján készült néhány alaprajzot az úgynevezett parókiális és kvártély házakról. Ámbár sem magyarázó jelzések nincsenek rajtuk, sem leírásuk nem maradt fenn (kivéve a Komáromi-házat) : mégis jó tájékoztatást adnak néhány előkelő polgári lakóház elosztása és alkatrészei felől.

[39] Vár. Ltr Tan. Jkv 1662 : 51. l. — Hatházi Mihály azért lép vissza egy ház megvételétől, mert a szomszéd Kádas Andrásné „árnyékszéke" reászakadott a ház *derék* szobájára. A tanács határozata így szólt : Elég ideje volt, hogy megnézze jól ; tartsa meg tehát.

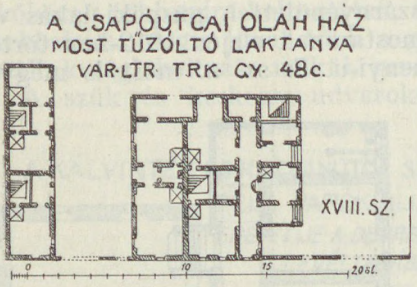
Ugyanis a parókiális házakban a polgárság által nagyon megbecsült prédikátorok, professzorok, kántorok laktak. A város közönsége a kor felfogásának megfelelő, lehetőleg teljes kényelmet és biztonságot igyekezett nyujtani a használatukra átengedett házakban. Ilyen tágas 3—4 szobából, cselédházból, kamarákból, oszlopos folyosóból, W. C.-ből álló kényelmes téglaházat mutatnak a 3. és 4. sz. ábrák. Az első, később megtoldva még egy rövid szárnyépülettel, püspöki lakás volt a mult század végén és a mostaninak elején 1912-ben történt lebontásáig. A másik Széchenyi-u. 6. sz. a. most is megvan, némileg átalakítva. Dr. Soós Béla lelkész lakik benne. (3. és 4. ábra.)



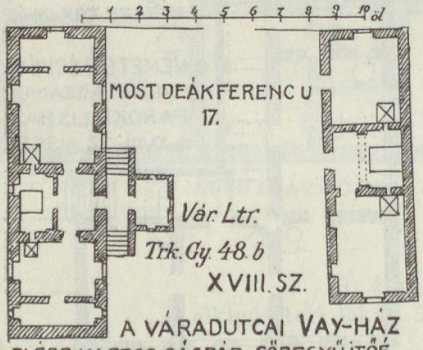
4. ábra.
Lelkipásztori lakás. XVIII. század.

A kvártélyházakat az itt állomásozó katonaság főbb tisztei és más állami honoraciorok szállásául vásárolgatta össze a város magánosoktól, főképpen a XVIII. században; evégből mindíg a jobb készültségű családi házakat szemelték ki. Így vette meg 1730-ban Péterfiában a Tóth-házat, a Tóth-családtól 1000 m. frtért. A Komáromy-házat Ceglédben Komáromy György alispán gyermekeitől 5000 rh. frtért 1736—1752 közt. A Kovács-házat Csapóban (helyén az iparostanonciskola) Kovács Páltól 1746-ban 1000 rh. frtért. Az Oláh-házat, ugyanott (most tűzoltó-laktanya) Oláh István szenátortól 1752-ben tartozása fejében. A Vay-házat Nagyvárad-utcában (helyén a Járásbíróság) Vay Józseftől 1786-ban 2300 rh. frtért. Az Oláh- és Vay-házak alaprajzát az 5. és 6. sz. ábrákon látjuk. Lássunk még egy családi házat. Csapó-utcában 17. szám alatt állott, a Csizmadia-szin telkén. Nem tudjuk mikor épült. De vannak adataink arról, hogy milyen árakon cserélt gazdát 1759-től fogva 1841-ig vagyis nyolcvan esztendőn keresztül. Ez idő alatt nyolcszor változott a tulajdonosa. Jellemző, hogy forgalmi értéke pedig mindíg ugyanazon összeg körül forgott. Valószínűnek tarthat-

juk tehát, hogy a róla 1837-ben készült rajz már egy több évtizedes téglaépületet ábrázol. (7. á.) Tágas telkét — 894 □-öl — 1666-ban vette meg 250 m. frtért Szikszai Kis Péter kalmár, aki később az Érmelléken négy kincstári pusztát is megvásárolt. Róla vejére ns. Lévai Istvánra szállott. Ennek fia József már mint kőházas telket adta el 1759-ben Domokos Lajos nótáriusnak 3100 rajnai ezüst fortért. Tőle a Tisza grófok ősе borosjenei Tisza László és bályoki Szénás Rebeka vette meg 1770-ben 4220 rh. frtért. Azután 1785-ben Dravecky Gáspár kerületi táblai bíró özvegye birtokába került 4000 rh. vételáron. De három év mulva Tisza Lászlóné örökösei nevében Tisza István mint legidősebb fiú visszaváltotta, megtérítvén a házon tett javítások költségeit. Mégis ugyanő hamarosan 1790-ben elidegenítette Simonffy Sámuel szenátornak és Béllyei Erzsébetnek 4000 rh. frtért. Ezek pedig ugyanazon évben elcserélték Béllyei Péter prédikátor feleértékű Német-utcai házával, megtoldván a cserét 2600 rh. frttal. Béllyei Péter örökösei 1834-ben 4500 ezüst rh. frtért engedték át két testvérüknek. A református egyház alkalmas házat akarván szerezni a felsőbb leányiskola számára, e házra is alkudott (1838). Tulajdonosai 11,500 váltó (papiros) frtra tartották, ami ezüstben alig felényi pénz. Három év mulva rokonuknak Simonffy Ferencnek 8504 váltó frtért adták el. Volt ekkor a telken három rendbeli zsindelyfedelű ház. Az elsőnek igen erős falai, bolthajtásos szobái, alattuk végig jó pince. A második vagy alsóház is téglából épült; de szobái stukatúrusok és nedvesek. Egy szoba alatt van *búzatartó* pince. A keresztül való épület áll egy kocsiszinből, egy tágas istállóból. Igen elhagyott állapotban van. Kútja téglával kirakott. Derék házi kert és $3^2/_3$ mezei nyilas (kb. 18 hold) ondódi föld is tartozik hozzá.



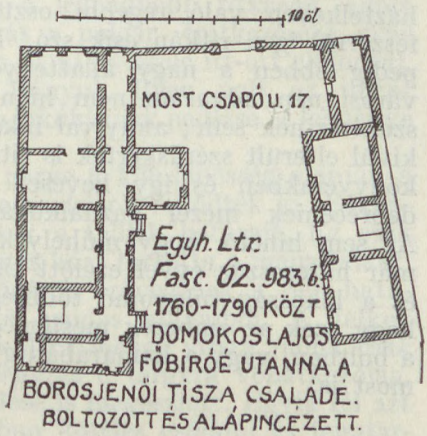
5. ábra.
Jómódú polgári ház. XVIII. század.



6. ábra.
Jómódú polgári ház. XVIII. század.

Kémény. Az első hivatalos kéményseprő. Hólyag- és üvegablak.

A város rendje megkövetelte, hogy a háznak *padlása, kéménye* legyen. Aki kémény és padlás nélkül szűkölködött és emiatt tüzelésre alkalmatlan házat tartott és adott bérbe, azt megbüntették.[40] *Házhéjjáról, hászijáról* alig van följegyzés. A kémény korábbi szerkezetét sem ismerhettem meg. Abból, hogy a XVIII. század végefelé minden háznál a téglakéményt tették kötelezővé, következik, hogy annakelőtte agyagos sárral tapasztott kémények voltak inkább szokásban. A *kéményseprésről* legelső debreceni adatom 1735-ben kelt. A városi tanácsnak Bihari György kéményseprővel kötött egyességlevele a város házai, csapszékei, vendégfogadója, patikaháza, továbbá a Kollégium, ennek sütőháza és a parókiák kéményeinek kotrása felől. Bihari mindeme munkáért évi 12 rh. frt-ot kapott. Magánházak kéményei seprésséért, ha hívták, kisebbtől 2 garast, nagyobbtól 3 garast kérhetett.[41]



7. ábra.
Jómódú polgári ház. XVIII. század.

A kéményseprés 1735 előtt sem lehetett ujság a debreceniek előtt, ha nem is volt köztük hivatásos kéményseprőmester. Ung vármegye már 1620-ban rászorította a parasztokat, hogy a kéményeket és kürtőket időnként megseperjék. (Népr. Ért. XXIX. 1937 : 193. l.) Legfőbb kényszerítő ereje pedig már kezdettől fogva a tűztől való félelem volt.

Az *ablaküveg* bevonulásának idejét a debreceni házakba nem ismerjük. Valószínű, jóval később történt azután, hogy a csúcsíves Szent András-templom hármas hajóját megvilágító ablakok ólomkereteibe apró üvegtáblákat illesztgettek be. Hiszen az esztergomi érsek palotájának még 1490 körül, az egri püspök lakásának is 1520-ban papír- és vászonablakai

[40] Vár. Ltr Tan. Jkv. 1685 : 142. l. Kalocsa János és társai bevádolták Sile Györgynét, hogy a város *tilalma* ellen „tüzelésre alkalmatlan, *kémény* és *padlás nélkül* levő *házat* adott bérbe, benne tüzelni engedett, amiből panaszosok kárára tűz támadott. A tanács Silénét börtönbe vetette és megparancsolta neki, hogy a panaszosoknak kedveket keresse.

[41] U. o. Polgári perek iratai 1735 : 6. sz. a.

voltak.[42] Valamelyik XVIII. századeleji városi számadásban találtam egy tételt a debreceni Kollégium diákszobáira megrendelt hólyagok költségeiről. A marhahólyag legalább is annyira pótolhatta a szegényember által nehezen megvehető drága ablaküveget, mint a vászon és olajos papír. Egy világtalan, nyomorgó debreceni mészáros felesége 1757-ben is még lámpásoknak hólyaggal borításával kereste a kenyerét. A legelső ismert üveges Debrecenben bizonyos Miklós. Mesterségéről „Üveges Miklós" néven ismerték. Saját háza volt, amelyet 1717-ben vásárolt meg, a mai Batthyány-utca 12. sz. a.

Gazdasági épületek a ház körül.

Kutatásaim során arra is figyelmessé lettem, hogy a háztelkeken való régebbi osztozkodásnál istállóról, szinről, fészerről igen ritkán esik szó. Műhelyről még kevésbé. Márpedig ebben a nagy állattenyésztő, folyton vásárokat járó városi nép udvarain nem hiányozhattak ló- és ököristállók, szekérszinek sem; annyival inkább nem, mert a város árkain kívül elterült szérűskertek is ritkán szerepelnek régibb jegyzőkönyveinkben és így keveset tudunk ezek fontosságáról a debreceniek mezei gazdálkodásában és állattenyésztésében. Az sem hihető, hogy műhelyekre sem volt szükség ott, ahol már háromszáz évvel ezelőtt tizenhat különféle céh virágzott és a lakosság túlnyomó többsége kézművességből élt. Lehet, hogy ezek az emberek mesterségüket többnyire a lakóházban, a boltban, vagy a kamarában gyakorolták. Sokszor így van ez most is.

A továbbfejlődés okai.

A debreceni polgári ház körül is nagy változásokat okoztak a XVIII. század átalakuló életviszonyai. Így először is a lakosság állandó terhévé vált a katonatartás, amely szállás és élelmezés adását követelte meg. A debreceni polgársággal legelőször Caraffa császári generális kóstoltatta meg a porciózást. Akkor még rendkívüli esetnek vélték a jámbor cívisek. Csakhamar kénytelenek voltak arról győződni meg, hogy állandósult rendszer. A házigazdának meg kellett toldania lakását egy kis szobával és külön istállóval a bekvártélyozott katona és lova számára. A *németól* ekkor jelent meg a cívisudvarokon. Az első kaszárnya Debrecenben csak a mult század közepetáján épült. De a terjedő módi, a kényelemszeretet, az egészségesebb lakás utáni vágyakozás, nemkülönben a bérbeadható lakások növekedő keresése is erősen befolyásolta a debreceni polgár házatájának megváltozását. Másfelől a béresföldeken, az örökös és zálogjoggal bírt pusztákon mindegyre sűrűbben keletkező

[42] Ortvay F.: Pozsony története. II. k. 310—319. l.

szállások már a XVIII. században kezdték feleslegessé tenni a belső telkeken a nagyobb gazdasági épületeket. Még inkább 1818-tól fogva, mikor a béres tanyaföldek hosszúlejáratú alzálogjoggal szorosabban kapcsolódtak egy-egy gazdálkodó polgárcsaládhoz. Az alzálogos tanyaföldeket 1854 után pedig örökösen megválthatták a polgárok.

B) Építkezési szabályok.

A szomszédi jogviszony. Kerítkezés.

Eleink telkeik határán belől saját ízlésük, szükségletük és tehetségükhöz képest szabadon építkezhettek. XVI. és XVII. századbeli jegyzőkönyveinkben a legnagyobb ritkaság, adott esetben is, hatósági beavatkozás a polgár építkezésébe akár utasítás, akár tilalom alakjában. Ami ilyesféle itt-ott előfordul, inkább tűzelleni védekezésre irányul. Ilyen volt az imént idézett tanácsi határozat, hogy a lakóháznak padlása és kéménye legyen.

A szomszédi jogviszonyra nézve a kölcsönösség alapján a gyakorlat által megszilárdult jogszokások fejlődtek ki. Főképpen tiszteletben tartották, óvták a telkek határait. Ez csak úgy volt lehetséges, ha kiki kerítés közt tartotta a maga telkét. Látszik ez az adásvételi szerződések szövegének a régi határokról számtalanszor olvasható azonos szavaiból. A telkek kötelező bekerítése igen régi multra mehet vissza, noha csak 1785-ből ismeretes az első följegyzés e tárgyra vonatkozólag, amelyben még a tanács vélekedése is megoszlott. Egyik fél azt tartotta, hogy kiki háza sorjában köteles csinálni és fenntartani a kerítést. Másik azt látta jó rendnek, ha felezik a szomszédok a kerítést.[43] Később, 1811-ben a tanács egyeztette a két felfogást, kimondván, hogy minden ember a háza sorjában gondoskodjék a kerítésről, a telek végén pedig az összeérő telkek gazdái azt közösen építsék és tartsák fenn.[44]

A *kerítés anyaga* nálunk általában a nyár, fűz, galagonya, mogyoróvessző, ritkábban a nád, formája vagy szerkezete pedig a *sövény* volt. Ezt a XVIII. századnak nemcsak elején, hanem a végefelé is mindenfelé látni lehetett. Baranyi Mihály szenátor és Erdődi András esküdt a Kistemplom déli szomszédságában feküdt telkeiket elválasztó sövény miatt perlekedtek 1708-ban. A városi tanács pedig még 1773-ban is *deák-sövénnyel* kerítteti a Piac-utcai Bikaház kertjét.[45] Sőt

[43] Vár. Ltr Relatio 1785 : 114. sz. In Senatu die 22 Jun. 1785.
[44] U. o. Tan. Jkv 1811 okt. 15. 428. l.
[45] U. o. Építtető bírák Számadása. A Magyar Tájszótár szerint a diáksövény Tiszadobon vesszőből vagy nádból készült kerítés, amelynek alsó vége a földbe van beásva s közepe táján meg van korcolva.

régebben a ganajból, giz-gazból csinált garaggyák is dísztelenkedtek utcáinkon. A városi tanács 1698-ban keményen tiltotta ezeket. Aligha tökéletes sikerrel.

Építkezéssel összefüggő szomszédi viszonyra nézve 1626-ból tudok felhozni egy példát. A város a Kardos-ház udvarán boltokat szándékozván építtetni, a déli szomszéd telek tulajdonosainak, Vas Péter deáknak és nejének Chorba Annának engedelmével építhette össze a házok falával.[46]

Az ilyen szorosan egymásmellé építkezés már a XVI—XVII. században sem volt szokatlan Debrecen Piac-utcáján. Bizonyság rá az 1839-ben elbontott ódon városháza. Eredetileg négy külön polgári telekre épült emeletes magánházak összevásárlása által alakult ki hosszú zárt homlokzata.

A földkunyhók eltiltása.

A várost csúfító, egészségtelen földkunyhók éppen a török elleni felszabadító hadjárat és Várad ostroma idejében annyira elszaporodtak, hogy még a tágasabb főutcákra is feles számmal jutott belőlük. Az 1692. évi összeírás Pósalaki Jánosné háza körül (a mai Dégenfeld-téren) tíz földviskó szegény lakosait nevezi meg. Komáromy Györgyné asszony háza szomszédságában is talált két földkunyhós családot. A városi tanács 1695-ben és 1696-ban háromszor újítja és hirdeti meg a parancsolatot: a *vándorlók* — sok volt köztük az oláh is —, meg a fizetést és szolgálatot kerülő *bitangok* kunyhói és egyéb hiábavaló házak elhányassanak.[47]

Téglából építkezés ajánltatik. A háznak ablaka legyen az utcára.

Építkezést szabályozó összesített rendelkezésekkel Mária Terézia uralkodása vége felé találkoztam először. Nem a gyakorlati életben, csak a papiroson.

A helytartótanács által 1769-ben kibocsátott tűzrendészeti utasítás helyi alkalmazása végett küldöttségi javaslat készült. Ennek az építkezés regulázására vonatkozó pontjai is voltak; mégpedig a következők:[48]

1. A házak, ha nem engedi a gazda értéke vagy tehetsége, hogy *téglából* építsen, *földből verettessenek*, minthogy az ilyenekhez kevés fa kívántatik, *csak szélesek* ne legyenek. (Eszembe jut, hogy a tiszteletes Tanács már 1701-ben Erdődi János esküttA korcoláshoz vesszőt vagy drótot használnak. Hát akkor mire kellett 308 drb lécszeg a debreceni deáksövényhez? ! Más módon csinálhatták, mint Tiszadobon.

[46] Vár. Ltr Tan. Jkv 1626 : 674—675. l.

[47] U. o. Tan. Jkv 1695 : 275., 1696 : 357., 1696 : 425.

[48] U. o. Relatio 1770 jún. 20.

úrnak a Kistemplom mellett lévő puszta telekjén a ház építését csak „kűbűl" engedte meg, „fábul nem".)

2. Minden ház előtt arányosan *jó leveles élőfát* (ilyenek aghátz, hárs, vadgesztenye) ültessenek a gazdák, a szélesebb utcában másfél, a kis utcában egy ölnyire a ház falától. A fasor és a házak közt gyalog ösvény legyen.

3. Ezután ne engedtessék meg, hogy a házak tetejét *farosan* építsék az utca felől, hanem egyenesen *olaszfal* módjára; vagy deszkával vagy tapasztott sövénnyel csinálják be a ház fedelének eleit.

4. Aki ezután épít házat, a *ház ablaka legyen az utcára*, ne a kamara.

5. Mind a város díszességére, mind tisztaságára, mind pedig a *lámpásoknak nagyobb világosságára* és a rossz embereknek meglátására jónak látszik, ha *mindenütt megmeszeltetnének a házak elei*.

Ez okos elgondolásokból kevés ment át az életbe, a kevés is nem mindjárt. Mert 1783-ban is még csak újabb küldöttségnek adott megbízatásnál tartanak, hogy t. i. a küldöttség minden polgárt kötelező regulát dolgozzon ki, mert a derék „polgárok és lakosok építkezéseiknél nem szoktak törődni sem a magok kényelmével, sem a város szépítésével". Reviczky Imre polgármester, Meszéna Sándor, Szombati István, Poroszlay Sámuel szenátorok és Fráter Pál népszónok tehát 1784 febr. 4-én ilyen újabb javaslatot terjesztenek a tanács elé :[49]

Az új építkezést be kell jelenteni; tervét, költségvetését bemutatni.

1. Valaki ennek utánna a Ns. Városban újonnan akar építkezni, tartozik azt a tanácsnak megjelenteni és *bemutatni a tervet és költségvetést;* a kiküldendő utcabeli szenátor pedig minden napidíj nélkül gondoskodni fog róla, hogy a kiadandó utasítás szerint menjen végbe az építkezés.

2. Az épület *alapzata égetett téglából* készüljön, amennyiben a gazda költsége engedi; akitől nem telik, az is legalább egy vagy fél singnyire a földszínen felül téglából hozza fel a fundamentumot, azután jó száraz vályogból rakassa háza falait, úgy mindazonáltal, hogy a *konyha falai* és a *kémény* okvetlenül téglából legyenek.

3. Az *utca felől* csak olyan épület állíttassék, amelyen szükségképpen *ablaknak* kell lenni. Ezután senkinek sem szabad az utcafelől kamarát, istállót vagy egyéb effélét építtetnie.

4. Az építésben kiváltképpen arra kell vigyázni, hogy az *utcafelől* a kapun és a kisajtón kívül *mind épület legyen* és ami az utca hosszában el nem fér, a szomszédja felé viheti egyéb

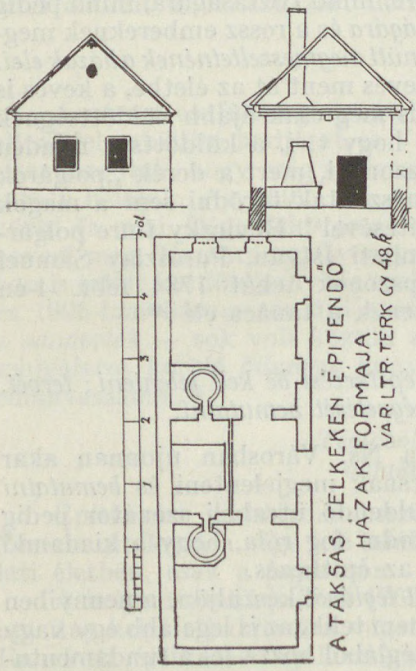
[49] Vár. Ltr Protoc. Polit. 1784 febr. 4.

épületeit; avagy alulról keresztül is építtethet, de a szomszédja sérelme nélkül, *tűzfallal.*

5. Ha két szoba épül az utca felé, a konyha közbül lehet, úgy mindazonáltal, hogy az *ablakok* egyenes sorban és elég *nagyok* legyenek. Az *épület magassága* pedig a földszinttől fogva mindenütt legalább tíz láb legyen; belső világa pedig nyolc láb, de magasabbra is hagyható.

6. A házat minden gazda *zsindellyel* vagy *náddal* szépen felverve fedje meg.

Úgy tetszik, ezt a javaslatot határozattá is emelték, mert a külvárosi új ülés lakosai számára 1785-ben a királyi komisszió által kiadott szabályzat „a városnak építés iránt tett rendelésére" hivatkozik. Ez a szabályzat kötelezi a külvárosi lakosságot, hogy kutat tartson, legalább is minden negyedik telken egyet; hogy a *házat rendben építse, jó háza* legyen, amint a városnak az építkezés iránt tett rendelése követeli. Tehát mindenkinek *fennálló* háza legyen, ne pedig viskója, vagy kunyhója.[50]



8. ábra.
Külvárosi ház kaptaszerü hivatalos terve.

Egy 1797-beli határozat is, amelyet az akkori nagy tűzvész után hoztak azt a „régi"-nek mondott determinációt újítja meg, hogy fakéményt senkinek sem szabad csinálni. — E határozat az égett embereket kőkémény építésére szorítja. Szegénysorsú tűzkárosultak számára pedig százezer téglát tartott készen, hogy közöttük kémény építéséhez ingyen kiosztassék.[51]

A nádfedél is tilalmas.

Az 1802. és 1811. évi nagy tűzi romlásoknál szerzett tapasztalatok a szűk és rendetlen telkek, utcák tágítására, szabályozására, a könnyen gyúló építési anyagok eltiltására

[50] Vár. Ltr Relatio 1785 : 313. sz. a.
[51] U. o. Prot. Pol. 1797 : 1438. l.

késztette a debrecenieket. A városi hatóság királyi biztosi és helytartótanácsi tekintély erejével igyekszik érvényt szerezni korábbi rendelkezéseinek, hogy t. i. az *alacsony* és *náddal, szalmával, gazzal* fedett *épületek széthányassanak;* az újonnan építkező polgárok a kiszabott rendhez és a városhoz illő csinossághoz alkalmazkodjanak.[52] Hanem szegény házigazdáknak, ideiglenesen még ezután is megengedte a fakémény csinálását, csak jól be kellett tapasztaniok sárral.[53]

Ibrányi Ferenc kir. biztos 1814-ben megismétli az 1811. évi rendeletet, amely úgy szól, hogy a nádfedelek elbontandók, a házakat cseréppel, zsindellyel vagy habán módra kell befedni. Az átmeneti időt hat esztendőben állapította meg. (De kétszer hatvan esztendő után is látható még itt-ott a belső területen egy-egy szerényen meghúzódó nádasház, egy vagy két apró ablakkal az utca felől.) A kir. biztos megint figyelmezteti a közönséget, hogy az építkezni akaró tervet és költségvetést mutasson be.[54]

A külső városrészeket igen nehezen, hosszú idő alatt lehetett megtisztítani a földkunyhóktól. Bek Pál kir. biztos 1822 jún. 1-ét tűzte ki utolsó határnapul azok elhányására. Helyükön mindjárt új taksás telkeket osztott ki.[55]

Azt a polgári háztípust, amely ilymódon az eddig elősorolt hatósági beavatkozások és a polgárság saját jobb belátása következtében a mult század első felében alakult ki, kimerítően, színesen, alaposan ismerteti Ecsedi István: dr. „A debreceni népi építkezés" című leírásában.[56]

Debrecenben miért kevés az emeletes ház?

Majdnem felesleges mondanom, hogy az *emeletes ház* a régi Debrecenben ritka. A legtöbb földszintes. Ennek is megvolt természetes helyi oka. Az egy-két család számára való ház kényelmesen elfért a többnyire tágas udvaron. A nyugati városokban azért is épült annyi többemeletű ház, mert a kőfalakkal összeszorított belsőségen nem volt könnyű a széltében-hosszában való terjeszkedés. A házak tehát kénytelenek voltak felfelé nőni, mondja Salamon Ferenc.[57]

Mendöl Tibor pedig annak okát, hogy az emeletes ház — nem csak Debrecenben — hanem általában az Alföldön rendkívül ritka, a falvakban úgyszólván teljesen hiányzik, főképen a kő- és épületfa-hiány indokolta sárépítkezésben

[52] Vár. Ltr Tan. Jkv 1811 : 333+400. sz.
[53] U. o. Tan. Jkv 1811 : 101. sz.
[54] U. o. Kir. bizt. Jkv 1814—15 : 221. l.
[55] U. o. Kir. bizt. Jkv 1821 : 22.
[56] Népr. Ért. 1912. évf. Ecsedi id. m. 157—194. l.
[57] Salamon F. id. m. III. k. 216—233. l.

látja. Bizonyos, teszi hozzá, hogy a török dulás is ezen a területen volt a legérezhetőbb, tehát az itt különösen költséges maradandóbb építkezés — közbiztonság híján — hosszú időn át a legkevésbé célszerű. (M. T. id. tanulmánya. 6. l.)

Oda elébb néhányszor idézett *felház* elnevezés alatt debreceni őseink a ház emeleti részét értették. Az emeletes házat pedig egy időben, a XVII. sz. utolsó évtizedeiben *palotának* is nevezték, ha kicsinyt nagyobbacska, kicsinyt díszesebb épület volt. Nem gondolom, hogy hivalkodásból kapták fel a palota emlegetését. Apaffy Mihály nagyságos fejedelem urunkat és kíséretét 1681-ben „a városháza körül lévő palotákban" szállásolták el. Palotának hívták a görög kereskedők emeletes áruszinjét. Palotának a Tolnai-házat is, amikor azt a város 1696-ban a tanácsház bővítése végett megszerezte, jó olcsón, 700 magyar frton. A régi városházát alkotó négy palotának Szűcs István könyvéből ismert alaprajzai mutatják, hogy mindegyikben a boltokon kívül eredetileg legfeljebb két-két lakosztály volt, két-három szobával, egy-egy konyhával, kamarával.

C) A házak ára időnként.

A házárak alakulásának tényezői.

Egy nőről hallottam a következő kis esetet. Mutatja néki a barátnője új antilop cipőjét. Abban az időben előkelőbb üzlet az efféle lábbelit nem adta 30—32 P-nél alább. A látogató nagyon megdícsérte az új cipőt: milyen szép, milyen fínom, milyen elegáns. De amikor kérdésére a barátnő őszintén megmondotta, hogy egy kisebb boltban potom 16 P-ért vette, a vendég el nem titkolt lekicsinyléssel forgatta tovább az imént úgy felmagasztalt cipőt.

Kedves olvasóim! Most már utoljára én is arra térek át: mi volt hajdan időnként a debreceni házak ára a közforgalomban. Ennek hallásától is függ, miképpen ítéljük meg a debreceni régi házakat.

A ház ára, összehasonlítva a mostanival, általában alacsonynak tetszik. Sokféle okot, tényezőt kellene figyelembe vennünk, hogy az összehasonlítással igazságosabb ítélethez jussunk, mint az antilop cipőt bíráló nőismerősünk. Köztudomású, hogy a pénz vásárlóereje régen sokkal jobb volt. Akkor az ember egy gramm aranyon több kenyeret, még több húst vehetett, mint ma. A munka is ennek következtében olcsóbb volt. Másként hogyan is tudta volna előállítani a középkor tömérdek faragott kőből csodaszép csúcsíves templomait? Salamon Ferenc a budapesti régi házárakat tárgyalván, azt mondja, hogy azoknak alakulására legfőbb hatással a munkabérek voltak. Az épületkövet, meszet helyben kapták. Csak a fát és vasat kellett

pénzen venni. Így a munka, melybe az anyag szállítása is belefoglaltatik, adta meg a ház igazi értékét. Ez a felfogás, nálunk legalább, nem állja meg a helyét. Egy debreceni ház-javítás költségeinek számláját szegezem szembe véle, a XVII. század első feléből valót, hogy bizonyítsam, a ház értékének mennyire fontos tényezője volt akkor is az építésnél felhasznált anyag.

Az 1640. évi tűzvész után, amely a Piac-utcai házakat is megemésztette, a tanács megfizette Szántai Szabó Péternek Piac—Cegléd-utca szegeletén (most az I. Takarékpztár palotája) leégett háza újra fedelezésére tett költségeit. Azért térítette meg néki, mert a házban lévő öt bolt már régóta nála volt elzálogosítva ; Szántai pedig pénz nélkül szűkölködött. Az összes költség 75 m. frt 87 dénár. Ebből faanyagra (4000 zsindely, léc gerenda, lábfa) elment 43 frt 54 dr vasneműre (12,000 zsindelyszeg, 800 lécszeg, 10 drb öreg vasszeg) 17 frt 40 dr, *ácsoknak munkabér* 11 frt 50 dr, Szabó Péter költsége 4 frt. Szállításról nincs szó ; lehet, hogy Szántai Szabó Péter 4 frt külön költsége alatt a felhasznált faanyag szállítását kell értenünk. Itt a munkabérre tehát a szállítással együtt sem esik több 20%-nál ; míg a fa 57%, a vasnemű 23%-át tette az összes építési költségnek.[58] Bár az is igaz, hogy más építkezéseknél nemcsak ácsok dolgoznak.

A házvevő Debrecenben az ingatlannal együtt értékes polgári jogokat is megszerzett.

A házárakkal kapcsolatban reá kell mutatnom egy fontos helyi körülményre. Hozzá hasonló a házárak alakulását másutt is befolyásolhatta. Debrecenben a város polgárává, a város tagjává csak az lehetett in societatem incolarum Civitatis, in communitatem, in Collegium Civitatis, in membrum reipublicae csak azt fogadták be, aki kötelezte magát, hogy résztvesz a város terhének hordozásában és akinek házastelke volt.[59] E terhekből minél többet bírt viselni, annál bővebben részesedhetett a közjavadalmakból. De a bölcs ősök gondoskodtak arról is, hogy a fák ne nőjjenek az égig, hogy a közjavakból feleslegesen sok ne gyűljön össze kevesek kezében, hogy a haszonvételeken minden polgár lehetőleg egyenlően osztozhassék. A polgári javadalom a beltelekhez lévén kötve, szokásjog szerint rendesen egy polgárnak csak *egy* házastelke lehetett. De ugyanazon teleknek akárhányszor egyszerre több tulajdonosa is volt. (Például a szülők után öröklő testvératyafiak.) A mult század elején ilyen esetben csak az egyik résztulajdonos nevén szere-

[58] Vár. Ltr Tan. Jkv 1640 : 586. l.

[59] Új polgárok felvételéről lásd Zoltai : „Vidékiek beköltözése Debrecenbe 1564—1640 közt" c. dolgozatát, kivált a 23—28. lapokon.

pelt a telek a terheket, közszolgáltatásokat szétosztó és behajtó utcakapitányok és a városi tanács előtt.[60]

Az adásvételi szerződésekben, amelyeket 1630—1650 közt és később a mult század első tizedeiben egész terjedelemben vezettek a jegyzőkönyvekbe, mindig világosan kijelentik, hogy a házastelket régi határaival, minden tartozékával, hasznaival együtt idegeníti el az eladó. E tartozékok és hasznok közé beleértették a város határában gyakorolható legeltetés, faizás, vassal élés jogát, a bormérést is, az itt szokásban lévő mód szerint. Vagyis aki házastelket vett, az a kialkudott áron az ingatlan jószágon felül még egy féltucatnyi polgári jogot is megszerzett.

E haszonvételek gyakorlását az 1771—73. évi kir. biztosság igen körülményesen rendezte, százados szokások figyelembevételével és megváltozott körülményekhez alkalmazkodva. Minden belső telekhez arányos mennyiségű külső földet csatolt, mint elválhatatlan állandó tartozékot. Ezt megelőzőleg is minden belső polgári teleknek volt meghatározott mennyiségű szántóföldje, csakhogy régebben három, majd hét évenként ismétlődő új kiosztás szerint. A város erdős pusztáin a faizás — a tűzi- és épületfában való részesedés; a város körül és a Hortobágy mellékén a legeltetés, a zálogos pusztákon pedig béresföldek használata reális értékű jogán kívül tehát a *házutáni föld értéke is mindig benne foglaltatott a gazdát cserélő belvárosi ház eladási árában*, majdnem a mult század végéig.[61]

Házárak a XVI. században.

A házárak alakulását a XVI. század közepétől fogva kísérhetjük figyelemmel. Fölfelé kapaszkodó hullámos vonallal szemléltethetjük ezt az alakulást. Kicsiny számokkal mélyen alant kezdődik és a világháborút követő években, rövid időre, minden addigihoz képest soha nem hallott magasra, kilenc számjeggyel kifejezhető magasságra szökkent hirtelen. Nagy és *hosszú* háborúk idejében mindig leesett a házak ára. Szembeötlő hanyatlás a XVI. sz. végén, a tizenötéves háborúban mutatkozik először. A Tiszántúl szörnyen elnéptelenedik, Debrecen város lakossága is erősen megfogyatkozik. Néhány száz ház

[60] Vár Ltr Örökbevall. Jkv 1833 : 225. sz. a. A Csapó-utcai 17. sz. házat (most csizmadiaszín) özv. Nagy Istvánné Bélyei Zsuzsánna és özv. Hunyadi Ferencné Bélyei Rozália megvették. A városi tanács erre így rendelkezett : Az által veendő ház *két tulajdonosnak*, mint *gazdáknak* a nevek alatt nem lehetvén, az összeírásba beleegyezésökkel eképen jön : T. özvegy Nagy Istvánné asszony testvérével.

[61] Az 1893. évi 41/2489. bkgy. sz. határozat töröltette a házutáni földek telekkönyveiből azt az 1868 után is meghagyott korlátozást, hogy a belső házastelkek és a házutáni ondódi földek egymástól elkülönítve el nem adhatók. (Zoltai : „Birtokmegoszlás Debrecenben." Magyar Gazdák Szemléje, 1900. évf. 523—530. l.)

megüresedik és gazdátlanná válik. Másodszor száz év mulva, a töröktől felszabadító háború miatt ismétlődik az ingatlan forgalom megbénulása. A XVIII. és XIX. században, két-három zökkenő leszámításával a debreceni házastelkek értéke is fokozatosan nőtt és párhuzamosan az ország és a világ jólétével. De a világháború utáni években történt házeladásoknál jegyzett többszáz millió koronás vételárakról jól tudjuk mi még élő tanuk, hogy azok az óriási számok nem az ingatlanok értékének óriási emelkedését, hanem pénzünk rémes elértéktelenedését jelentették.

A pálos remeték Tar Andrástól örökölt Piac-utcai emeletes házukat 1531-ben a városnak évi 20 frt járadékért eladván, a szerződés lényeges egyik pontja volt, hogy a város, ha úgy tetszik neki, 900 frtért bármikor örökösen is magához válthatja. Ez az összeg debreceni ház legrégibbnek ismert értéke.[62] Magas e század közepéről való házárakhoz képest. Mert 1549-ben Ach Balázs Piac-utcában 125, Torkos Péter ugyanott 1556-ban 240 frtért adja el a házát. Derék jó épület lehetett özvegy Káchkán Zsigmondné háza, melyet Kádas János német-utcai házáért 290 frt toldással cserélt el 1569-ben. Voltak jóval olcsóbb házak is. Szabó József Piacban (1568) 75, Pákai Ágoston Ceglédben (1555) 42, Csendes János Péterfiában (1553) 50 frton vett házat. Még olcsóbb házvételek is fordultak elő. Kiss Miklós özvegye Péterfiában (1554) 12, Bor Miklós Csapóban 4, Szilágyi Bálint Szent László-utcában 3 frtért vett házat ugyancsak 1554-ben.[63]

A XVI. században házért a legmagasabb vételárt a város fizette. A Kardos-féle nemesi telken épült házat 1587—1590 közt 3800 frton vette meg Chukat Pétertől és Lónyai Istvántól. Ezzel az összeggel nemcsak a megnevezett házastelket és a hozzátartozó majorsági telket fizette meg, hanem azt is, hogy megszabadult még Mátyás király által e telekhez kötött és a város közönségére nézve káros nemesi kiváltságtól, meg az ebből származott áldatlan civódástól, amely közte és a telektulajdonos nemes család közt főképpen a bormérés miatt tört ki. Ez időben piac-utcai jobb kőházért magánosok is megadtak 600—700 frtot.

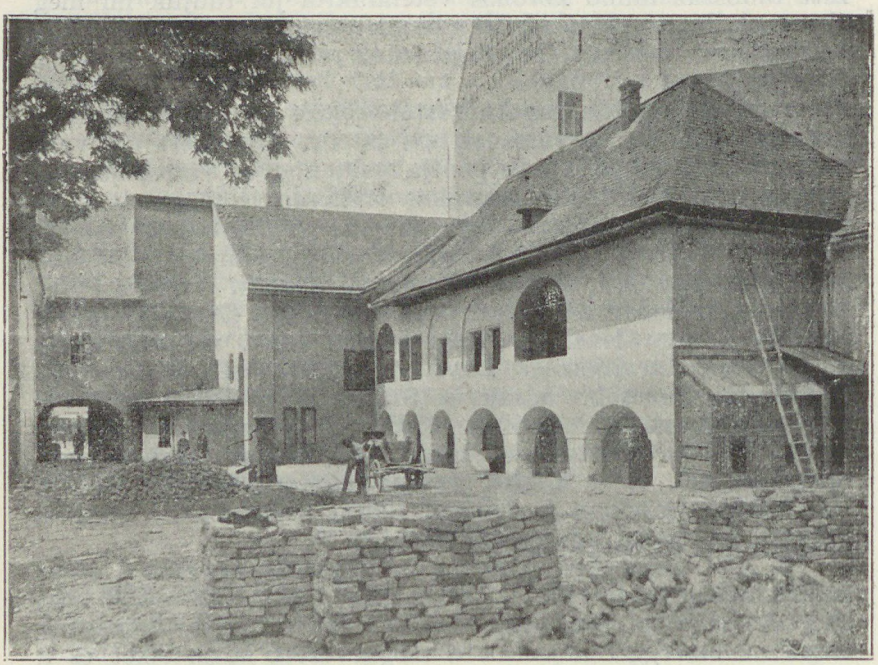
Házárak a XVII. században.

Úgy találtam, hogy a XVII. században is a város fizette legdrágábban a vásárolt házat. A városházához csatolt Ketzeliházért 1639-ben 4000 magyar frtot olvasott le a fiskus és özv.

[62] Zoltai L.: A debr. városháza 400 éves története. Debreceni Képes Kalend. 1932. évf.

[63] A házárakat a tanácsi jegyzőkönyvekbe bevezetett vallomásokból írogattam ki. Felesleges, hogy külön-külön megnevezzem a forráshelyeket.

Ketzeli Miklósné kezébe. De benne volt két szárazmalom és egy molnárház vételára is. Másfelől a város is kapott 3000 frtot egy Piac-utcai házért. A Törösdi-féle ház volt ez, amelyet 1634-ben romladozó állapotban szerzett meg 1200 frtért részben Chukat Lénárttól, aki a ház felét zálogjogon bírta, részint Vida Miklósné Törösdi Judittól. Ezután egészen újonnan



9. ábra.
Az Ó-Dobozy ház képe az udvar felől nézve.

emeletes házat építtetett a város a régi helyén, alul boltokkal. Majd 1647-ben eladta ifj. Vigkedvű Mihálynak, elei érdemeire való tekintetből, olcsón 3000 frtért. A szenátorok gyűlésében némelyek zajongva tiltakoztak is az elidegenítés ellen. Ámde Vigkedvű Mihály később negyedik főbíróságában életével is megfizetett e házért szeretett városának.[64]

A XVII. században, mihelyt kiheverni kezdette Debrecen a tizenötéves háború vér- és vagyonveszteségeit, és újra fel-

[64] Vígkedvű Mihályt a váradi törökök 1662-ben hamis ürüggyel Váradra csalták és ott megfojtották. Házát a város 1908-ban harmadszor vásárolta meg. Még mindíg olyan volt, ahogy 1647-ben V. M. birtokába került. Csak az ára változott meg 261 esztendő alatt. 3000 forintról 202,500 aranykoronára emelkedett.

lendítette Bethlen, Rákóczi bölcs kormányzása, megtörténik, hogy egy-egy polgári kőház is ezer frton felül cserél gazdát. Nem sok idő mulva pedig ugyanazon ház ára felényire sülyed. Csak egy példát hozok elő. Piac—Német-utca szegeletén álló telket (tavaly még a gróf Degenfeld Pál nevéről ismerték) 1638-ban romladozó kőházzal Lévai Mezei István 800 frtért és egy aranyért adta el Bornemissza János főbírónak. A régi házat azután vagy kijavították vagy újra építették, mert Bornemissza János unokáitól Kozma János és Kölgyesi Balázsnétól 1680-ban Ötvös Szegedi Sámuel 1825 frton vette meg. Caraffa generális néhány év mulva úgy megrontotta Debrecent, hogy Szegedi Sámuel 1692-ben már csak 700 frtot kapott érte Cenki Borbély Györgytől. Ez pedig 1000 frtért adta tovább egy év mulva Báthori Szabó Andrásnak, aki szegény hajcsár legényből lett gazdag tőzsérré. E század legutolsó éveiben éppen úgy leestek a házárak, mint az elején. Még a főutcákban sem volt ritka eset a 10—20—40 frtos házvásárlás.

Házárak a XVIII. században.

Ellenben a XVIII. század gazdasági fejlődése már ötezer rhénes frtra is felemeli némelyik ház árát. Mind sűrűbb a Piacon kívül más derék utcákban is a két-három ezer frtra becsült házak száma. Ez időszakban élénkülő kereslet indul meg alkalmatos úri házak után vidéki nemes családok részéről, akik egyre többen költöznek be Debrecenbe, vagy ha nem is tartanak itt állandó lakást, legalább gyermekeik taníttatása, vagy az országos sokadalmak idejére igyekeznek kényelmes szállást biztosítani maguknak polgári fundus megszerzésével. Más oldalról minden nagy tűzvész után, amely egész városnegyedeket hamvaszt el, megnő a telek-kínálat és esnek a házárak.

Tízezer frttal vagy ennél nagyobb összeggel fizetett házvásárlások legelőször a mult század első negyedében jegyeztettek be a debreceni örökbevallási jegyzőkönyvekbe. Az első százezer frtos házvétel is ebből az időből való. Ez is olyan eset, amilyenek csak nagy pénzromlás id jében fordulhatnak elő. Lássuk a példát. A Német-utcai (most Széchenyi-u. 6.) sz. Diószeghi-féle igen nagy telket a rajta ma is meglévő földszintes öreg házzal Fáy Ferenc postamester 1794-ben 4125 rh. frtért adta el Karis Márton kereskedőnek. Karistól 1795-ben Szilágyi Gábor megvette 4425 frtért és reá építette azt az emeletes házat, amelyet a debreceni Mensa Academica a svéd nemzet iránti hálából mint XII. Károly svéd király (1714 nov. 16.) szálló helyét, emléktáblával jelölt meg. Már pedig ez nyilván tévedés. Az emléktábla inkább a mellette lévő földszintes házat illeti meg. Az építkezéssel értékesített Diószeghi-házért 1808-ban Halmágyi László már 25 ezer rh. frtot fizetett. Özvegye Domokos

Mária pedig 1811-ben 20 ezer rh. frtért váltócédulában, másként bankóban százezer frtért adta el br. Vay Miklósnak.

A pénzbeli vételár megtoldása valamely hasznos tárggyal.

Utoljára elődeink házvásárlásait gyakran kísérő szokásról kívánok szólani még. Ez abból állott, hogy a vevő valami értéktárggyal, néha többel és többfélével is megtoldotta a pénzben kialkudott vételárat. Ez az ősi cserekereskedés maradványának tűnik fel. A kalmár a boltjából adott valami árucikket, leginkább kelmefélét, ebből annyit, hogy az eladó olykor egész családjával együtt újba öltözhetett. A mester kézművet a maga készítményéből. A gazdaember járó jószággal, gabonával, borral, toldotta meg a vételárat. Ehhez mindkét fél beleegyezése kellett. E toldással volt teljes a ház vagy szőlővétel ára. Benne is volt mindig a bevallás szövegében. Az efféle toldásokkal különösen gyakran találkozunk a XVII. és XVIII. századbeli háztulajdonosi változásoknál. A mult század elején egyre ritkulnak, lassanként végképpen eltűnnek. A vevő fél legtöbbször asszonynak, férfinak való kész öltönnyel, vagy pedig szoknyához, dolmányhoz, mentéhez, nadrághoz való néhány sing kelmével toldja meg a vételárat. Ezekből megismerhetjük azt is, miféle szövött áruk voltak legkedveltebbek, a régi debreceniek előtt. — Ilyenek voltak: aba posztó, ez a legközönségesebb szövet; angliai posztó, asszonyi mentéhez; bulyavessző nevű török vászon; hilnitzer, máskor kisnitzernek is írott posztó, dolmányhoz való; gránát fajlondis posztó, jancsár vászon, karasia posztó, lazur posztó, ez is dolmánynak való, monthur nevű színes vászon, rása mentéhez és kötőhöz egyformán alkalmas; ritkábban különféle selyem-szövetek is szerepelnek a XVII. században is.

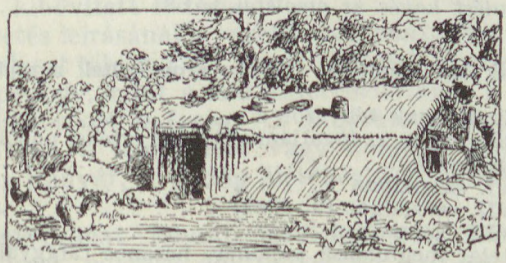
Az 1700-as években az angliai és aba posztón, meg a fajlondison és rásán kívül népszerű a ballya, a bukovai vagy pokoviai kékposztó; a csemelyett végszámra, a kamelot, a páduai posztó többféle színben, mentéhez, dolmányhoz, nadrághoz. Az asszonyok szerették a különféle keszkenőket, kivált velencei selyemből. Némely házeladó egy-egy bokor (pár) bélelt karmasin csizmát kötött ki toldásul. A paplanostól selyemmel borított szép paplant kívánt a házától nehezen megváló özvegynő (1666). A gombkötő arany-ezüst készületű zsinórzatot, a szigyártó lóra való cafrangot, az aranyműves mentére való ezüst gombokat adott pótlásnak. Atyafiak közötti adásvételnél elvétve értékes családi ékszerek betudatnak a ház árába, gyöngyös párta és több gírát nyomó ezüst marha. Volt aki „Úrnak való egy pár puskát" követelt magának (1674). A szántó-vető egyszerűbb holmival is megelégedett: ekevassal

és csoroszlyával. Előfordul az adásvételeknél egy 20 forintos paripa (1708), száz forintot érő hat ökör (1657), ötven frt értékű két jó ökör és tizenhat frtot érő bornyas tehén (1708), máskor egy süldő (1732).

Kivált idősebb emberek, özvegy asszonyok olyan módon idegenítették el házukat, hogy annak valamelyik zugában holtig megmaradhassanak, az új gazda „szomorítás, molesztálás nélkül szenvedje el őket". Volt aki „szállással, meleggel holtig való eltartást" kötött ki maga részére. Másik „meleget, és vizet" biztosított magának. Egy cívisünk *azzal* a feltétellel adta el a házát a vejének, hogy néki ebédhez, vacsorához minden nap egy icce bort tegyen az asztalára. Nánási Oláh Mihály hajdúkerületi főkapitány a mult század elején házat vévén a Piac-utcában (most 18. sz. a.) a 20,500 rh. frt vételárat megtoldotta egy hordó tokaji asszúborral, két hordó tokaji ordinaré borral, tíz köböl tiszta őszi búzával, egy jó fejős tehénnel és ezenfelül a ház előbbi tulajdonosát családjával együtt holtig meghagyta egy kétszobás lakásban és asztalos műhelyében.

Az utolsó példáért, amelyre kivált a nummizmatikusok figyelhetnek fel, visszaszállunk kétszáz évvel hátrább. Nemes Gyursa János ötvösmester 1637-ben 215 *görög tallérért* vette meg özv. Kovács Istvánné Csapó-utcai házát. Nótáriusunk világosan görög- és nem birodalmi tallért írt be az esetet megörökítő jegyzőkönyvbe. Görög feliratú érmet abban az időben sehol sem vertek. Tehát olyan *antik görög érmekre* gondolhatunk, amilyeneket akkor tájban Debrecen környékén valahol mint ősrégi rejtett kincset nagy tömegben találtak és a találók az ötvösmesternek adták el.

A mult század 70-es éveiben történt hasonló esetről tesz említést gróf Dessewffy Miklós, följegyezvén, hogy az akkori debreceni cívisek ezüst gombjai régi barbár pénzekből készültek.[65]



10. ábra.
Gádoros földház a Pacon.

[65] Gr. Dessewffy Miklós Barbár pénzei. Budapest, 1910. Előszó.

Tartalomjegyzék.

A) Építési anyagok. A ház szerkezete. Alaprajzai.

Oldal

Veremszerű hajlék. Rakott-, vert-, vályogfalú ház. Nád-, fa-, veszsző-, karófal 137
Házfedél nádból, zsindelyből, cserépből 139
Debrecenben kevés a régi ház 140
A házfedél alakja. Nyergestető. Kanfaros ház. Pádimentomos és födes ház 140
Házak osztályozása minőség szerint a régi összeírásokban . . 141
Az Ispotály vályogból, karóból, vesszőből épült házai 143
A legrégibb térképek vallomásai a cívis házak alaprajzáról . . 143
A cívisház alkatrészei a XVI. században 145
A cívisház alkatrészei a XVII. században 145
Egy főbírónk háza a XVII. század első felében 147
Még két cívis ház ugyanabban az időben 149
Házak alkatrészei a XVIII. században . (1., 2. ábra) 150
A Komáromi- és Csokaji Fényes-ház (3., 4., 5., 6., 7. ábra) . . 150
Összefoglaló leírás a cívisház sejtjeiről 153
Kémény. Az első hivatalos kéményseprő. Hólyag- és üvegablak 159
Gazdasági épületek a ház körül 160
A továbbfejlődés okai 160

B) Építkezési szabályok.

A szomszédi jogviszony. Kerítkezés 161
A földkunyhók eltiltása 162
Téglából való építkezés ajánltatik. A háznak ablaka legyen az utcára 162
Az új építkezést be kell jelenteni. Tervet-költségvetést bemutatni (8. ábra) 163
A nádfedél is tilalmas 164
Debrecenben miért kevés az emeletes ház ? 165

C) A házak ára időnként. (Milyen áron keltek a régi házak.)

A házárak alakulásának tényezői 166
A házvevő Debrecenben az ingatlannal együtt értékes polgári jogokat is megszerzett 167
Házárak a XVI. században 168
Házárak a XVII. században (9. ábra) 169
Házárak a XVIII. században 171
A pénzbeli vételár megtoldása valamely hasznos tárggyal . . . 172

II.

A jószág teleltetése Debrecen környékén.

A Debrecen-környéki állattenyésztés nagyon sok ősi, kevéssé ismert elemet őrzött meg a mai napig. Ez ősi elemek kiderítése a hasonló körülmények közt megmaradt más tájak állattartásának módjával való összevetés útján a későbbi összefoglaló kutatás feladatát képezi. Tálasi István a Kiskunság népi állattartását tárgyaló összefoglaló munkáján kívül a magyar tájegységekre ezidőszerint csak szétszórt adataink vannak. A debreceni határon folyó állattenyésztés egyik szakaszát, a nyári tartást Ecsedi István nagy műve foglalja össze,[1] de ő is figyelmen kívül hagyta a rideg marhatartás legjellegzetesebb megnyilvánulását, a teleltetést. E tanulmány célja pótolni e hiányt, szerény keretek közt, jóval szerényebb módon, mint azt a tiszántúli pásztorélet legalaposabb ismerője képes lett volna kifejteni.

A vizsgált terület elsősorban Debrecen határa, mivel ott folyik még az egykori gazdálkodásnak megfelelő módon a ridegmarhatartás. De belevontuk a vizsgálódási körbe a hajdúvárosok határát is, hiszen ugyanazok a földrajzi, történeti és gazdasági adottságok alakították ki — itt-ott helyi színezettel —, de nagyjában és egészében teljesen azonos állattenyésztési módot. Tehát Hajdúböszörmény, Nánás, Szoboszló morfológiailag egymástól kevéssé eltérő természetű területével lehet megvonni a kibővített határokat.

A teleltetés leírásánál a vezető szempontnak a jószág életmegnyilvánulását tekintettük, mert a kezdeti egyszerűbb gazdasági élet éppenúgy, mint a mai differenciáltabb, a jószág szükségletei körül forgott és forog. Az időjárás, a talaj, a kettőnek együttes hatása, a legelő léte vagy nemléte szabják meg a pásztorkodás irányát, a jószág életéhez kell alkalmazkodni az embernek is.

A tájegységként felvett területen már körülbelül két százada nemcsak egyrétű állattenyésztés, hanem a bonyolultabb formák közt élő földművelés is az élet külső megnyilvánulását irányító tényező. Legalább látszólag. Mélyebbre tekintve azonban kiderül, hogy a mai bonyolultabb formák keletkezésé-

[1] Ecsedi István: A Hortobágy-puszta és élete. Debrecen, 1912.

nél sorrendben az első, az egyszerűbb állattenyésztés volt a döntő, sőt a felszín alatt még ma is az hat. Természetesen hatása állandóan csökken, de a szántóvető élete még mai napig az értéket képviselő jószág szükségleteit tartja szem előtt.

A XVIII. század második harmadában keletkezett II. József császár féle térképfelvételek Nánás, Böszörmény, Debrecen és Szoboszló, Hortobágyra nyúló határrészeit egyszínű síkságnak ábrázolják, mocsarakkal, vizes laposokkal, bizonytalan vonalak közt kanyargó vízfolyásokkal és a köztük kiemelkedő kisebb-nagyobb szigetekkel. E tájrészlet a tiszai alluviális ártér, melytől kelet felé haladva, mind a négy település határán fokozatos változáson megy át a táj jellege. Itt-ott sűrűbb tanyatelepülés tűnik fel, a levéltári adatok szerint mezőgazdasági termelés folyik a löszhátságon. A dűlőutak szabályosan vezetett vonalai is elárulják ezt. A települések a Nyírség homokperemén vannak, tőlük keletre tisztásokkal szaggatott erdőfoltok terülnek el, jóval nagyobb kiterjedésben, mint ma. A nyírségi peremi városokkal szemben Szoboszló csak annyi különbséget mutat, hogy itt a keleti homokos erdőzóna hiányzik. Ez némileg módosítja is a gazdasági szerkezetét, ami a pásztorkodásán látszik meg. De az előbbi négy település hármas övben tagozott (ártéri legelő, szántóföld, nyírségi, szaggatott erdős kaszáló) határa kétségtelenül nagy hatást gyakorolt a bizonyos tekintetben nomadizáló elemeket feltüntető pásztorkodás kialakulására.

A mult század végén meglevő állapotokra nagyon jellemző az egykorú debreceni gazdasági szakíró megállapítása: „Az igás állatok a legeltetési idő egyrészét a Hortobágyon töltik, ott tartatnak. April elején minden mozgósítható jószág, az igások kivételével, a Hortobágyra hajtatik, ahol október elejéig, amint az idő a fű növésére kedvező vagy kedvezőtlen, jól-rosszul él. A sertés legeltetése az utóbbi évben a Hortobágyon megfogyott, ennek a tartása is elég gondot ád a tarlószabadulásáig, ettől kezdve azonban már könnyen boldogulnak vele, a tarló után a kaszálóban talál menedéket. Októbertől a hidegebb tél beálltáig a szarvasmarha, a juh, a ló szintén a kaszálókban van, míg aztán a gazdaságokban termett tengeri szár, szalma, pelyva és egyebek értékesítésére ide hajtatik vissza. A sertés április elejéig a kaszálókban marad. Találunk olyan kivételeket, midőn az épületekkel kellőleg berendezett gazdaságokban az egész juhállomány helyben teleltettetik, de egyébként állandó elhelyezése nincsen a jószágnak."[2] Tehát a differenciálatlanabb életforma mellett, földrajzilag szűk keretek között ugyanaz a folyamat játszódik le az állattartásnál,

[2] Szűts Mihály: Debrecen mezőgazdasága. Zelizy Dániel: Debrecen egyetemes leírása. 597—8. l.

ami nagyon jellemző az ázsiai török népek nomadizmusára, a jószág évszakok szerint való helyváltoztatása.

E nomadizmusnak három állomása van, a nyári legelő (Hortobágy), őszi legelő (a kaszáló az erdőségeken) és a téli (a szántóföldön). Mindenik helyre az időjárás kényszerű hajtja a ridegen tartott marhát, a gazdasági élet pedig szorosan idomult ehhez a formához már a XVIII. században, mikor e ridegpásztorkodás nemcsak Debrecen határában, hanem a tájegységként felvett területen újraéledt vagy teljesen kialakult. Az kétségtelen, hogy a XVIII. századi bőségesebb adatok által ismert pásztorkodás rideg jellegű volt. A kutatás mai állapotában csak azt nem tudjuk kétségtelen bizonyossággal eldönteni, hogy a XV—XVI. században szórványosan jelentkező pásztorkodás megszakítatlan folytonosságban áll-e a XVIII. századival, vagy csak e korban újraéledt jelenséggel állunk-e szemben? Debrecen határára, mint az alábbi fejtegetésekből kitűnik, az utóbbit vehetjük bizonyosra, a terület többi részére kétségeink fennállanak, részint a helyi adatok hiányos volta, részint az eddigi felkutatott adatok homályossága miatt.

A Hortobágy mai pusztalegelővé való visszaalakulásának történeti erők voltak az okai. Nagyon jellemző azonban, hogy a magasabbrendű emberi kultúra nyomai fokozatosan tűnnek el a tájról. Először a hortobágyi ártéren pusztul el a fejlettebb gazdasági forma és vele együtt szűnik meg itt az élet a XIV—XV. században, majd a XVI. század végén és a XVII. elején a löszhátságon, legkésőbben pedig a homokos, erdős területen.[3]

A helyi adatok alapján nem bizonyítható megnyugtató erővel az a feltevés, hogy a Hortobágy környékén a XVI. század első felében kétségtelenül meglevő nagyméretű pásztorkodás szoros kapcsolatban áll a XVIII. század elején újra feléledő állattenyésztéssel. Csak annyit lehet megállapítanunk, hogy nemcsak itt, hanem a löszhátságon, a későbbi mezőgazdasági termelés színhelyén is folyik a XVI. században, holott itt egyébként később csak időszaki jellegű a legeltetés.[4] Sőt a XVI. század közepéről olyan adatokat is ismerünk, amelyek arra mutatnak, hogy ez az állattenyésztés szilaj vagy félszilaj módra folyt.[5] De már a XVII. századból hiányzik minden

[3] Sőregi János: A hortobágy-görbeháti középkori templom és temető. Debrecen, 1935. 28. l.

[4] V. ö. Zoltai Lajos: Ismeretlen részletek Debrecen multjából. 144., 153., 164., 182—186. ll. Zoltai: A debreceni és hegyesi bírák megegyezése a közelőföldre. MGTSz, 1903. Balogh István: Legeltetést szabályozó egyezségelvelek. Déri Múzeum évkönyve. 1936. 94. l.

Enyingi Török János ítéletlevele a debreceni és újvárosi közelőföldeken megtiltja a juhkosarak, pásztorkunyhók építését 1561-ben. Elep-balmazi iratok. 4. sz. Vár. ltár. A zámi-kócsi határperben többízben említés esik kertekről, Kun Pál kertjét, Kun Orbán kertjét emlegetik a tanuk, 1584-ből. Ohat-zámi iratok. 82. sz. Vár. ltár.

pozitív adat arranézve, hogy ezidőben nagyobb méretű állattenyésztés lett volna. Takáts Sándornak az általa felkutatott adatok alapján álló következtetése nem minden tekintetben vehető bizonyítéknak, mert azokból inkább a nagyméretű debreceni állatvásárokra, mint állattenyésztésre következtethetünk. Legalább is a debreceni határra vonatkoztatva. De egyébként az ő adatai is a XVI. század végére bizonyító erejűek.[6]

Az adatok csekély volta miatt nem látszik szükségtelennek, hogy az alföldi jószágtartással kétségtelen kapcsolatban levő kertek szerepét igyekszünk a debreceni levéltári adatokkal kiegészíteni. Előre kell azonban bocsátanunk, hogy amennyiben Debrecenben a XVII. században nagyobb méretű állattenyésztésről van szó, a tartási módot legfeljebb félszilajnak kell vennünk, amit megerősítenek a történeti adatok pozitív, illetőleg azok hiánya negatív értelemben is. Mert míg ugyanis csordapásztorról és csordáról több feljegyzés van ezidőben, addig arravonatkozólag, hogy akár a Hortobágyon, akár a későbbi időszaki legelőhelyekül szolgáló erdőségeken, nagyobb méretű pásztorkodás folyt volna, a XVII. század végéig semmiféle adat nincsen. Még 1627-ben a két nagy utca, Piac- és Várad-u. közösen tart csordást, ami az állattartás kisebb mértékére enged következtetni.[7] A század utolsó harmadában a ménes pásztort legkésőbb Szent Demeter-napig, tehát november 7-ig fogadják.[8] Csak a század végére alakul ki a ridegpásztorkodás, ami kifejezésre jut abban is, hogy az ökör- és tehéncsordás ideje karácsonykor telik ki, a ménespásztort pedig esztendeig fogadják ;[9] tehát a jószág, ha az idő engedi, egész télen át a legelőn marad. Ezek az adatok megegyeznek részint Ecsedi véleményével, aki a debreceni szilajpásztorkodás kialakulását a XVII. század utolsó harmadára tette, részint a debreceni polgárok végrendeleteivel, melyek egészen az 1740-es évekig egy-két fejőstehenet, rugott borjút, igáslovat említenek, avagy a század utolsó évtizedeiben keletkezett debreceni diárium adataival, ahol csak a csordákon legelő nagyszámú marhák elhajtásáról esik szó. Nem valószínű ugyanis, hogy a végrendeletek ne tartalmaznának idevonatkozó intézkedéseket nagyobb jószágállomány létében vagy hogy a kóborló kuruclabanc csapatok csak a város katonái által őrzött csordákat dézsmálták volna meg, ha akár a debreceni határon, akár a Hajdúságon másutt szilajgulyák és ménesek legeltek volna.[10]

[6] V. ö. Takáts Sándor : Szegény magyarok. 139., 140., 146. és 157. ll.
[7] Tan. jkv. 1627 : 30. l.
[8] A ménes pásztor béri szent Mihály-napig egy lótól den. 15. Szent Demeter-napig 18 den. Tan. jkv. 1683 : 829. l.
[9] Tan. jkv. 1698 : 216. l.
[10] Ecsedi István : A hortobágyi szilajpásztorkodás kialakulása. Debreceni Képes Kalendáriom. 1927. 109. l. A tanács a XVII. század

E közvetlen és közvetett bizonyítékok alapján tehát bizonyosnak tekinthető, hogy a debreceni ridegpásztorkodás gyökerei csak a XVII. század végéig nyulnak vissza és e feltevés minden bizonnyal megállja a helyét a hajdúsági területre is, mert a településforma a kertes városok eredeti alakja, nem a rideg, hanem a házkörüli nagyobb méretű, legjobb esetben félrideg módon való jószágtartást bizonyítja. Mihelyt a XVIII. század elején a viszonyok nyugodtabbak lettek, a jószág kiszorul a kertekből a mai legelőkre és a szállásokra, a kertek elvesztették eredeti jószágtartó jellegüket.[11] A legelőn és a szállásokon pedig már egészen másként folyik a teleltetés, mint a kertekben folyhatott.

A kerteknek a hajdúvárosokban ismert formáját Debrecenben is feltaláljuk, de előbb mint ott, már a XVII. század második felében. Rendkívül kevés és szűkszavúak az adatok, amelyek erre vonatkoznak. E századbeli két adatunk közül az egyik szőlőskertről beszél, melyet szérűskertnek is használnak. — „A szőllős kertekben nem leszen senkinek is szabad életet rakni. Esszerént Konyári Szőts István, ha most oda rákta, ennek utánna ezt ne cselekedje és a szalmáját is onnét elhordassa."[12] Határozottan ólaskertet említ az 1672-ős tanácsi határozat, amely szerint a „város árkától 25 lépésig nem szabad kerteket építeni, azontúl pedig az istállók a túlsó részen építtetődhetnek".[13] Valószínű azonban, hogy ezek az istállók hamar eltüntek, a ridegpásztorkodás nagyobb méretűvé való fejlődésével, legalább is már 1724-ben a szőlőskertekben különbséget tesznek a „belső ganéjos helyeken levő és a külső szőllős kertek" között, ami nagyon valószínűvé teszi, hogy az előbbiek a jószágtartókertek helyén keletkeztek.[14]

A kertek jelentkezése a nagyméretű csordatartással, megszűnésük pedig a ridegpásztorkodás kialakulásával esik időbeli-leg egybe. A jószágtartásnak mai, a földműveléssel kapcsolatos és az évszakok váltakozása szerint meghatározott alakja a XVIII. század elején alakult ki. Ettől kezdve találunk eleinte kevés, majd mind gyakrabban jelentkező tanácsi határozatokat, amelyek azt célozták, hogy az állattenyésztés és földművelés érdekei egymásmellett megférhessenek. Mert míg a földművelés, legalább is a házi szükségletre való termelés, az első tanyatelepülések helyén megelőzte az állattartást,[15] addig a XVIII. század

végén egyenesen kikényszerítette a gazdákat a hortobágyi legelőre. Végrendeletek. 47., 59., 72., 78., 86., 88., 90., 91. számú. Vár. ltár. Csűrös: Debreceni Diárium. 1668—82. Tört. Tár. 1909 : 533., 535., 538., 540—42., 1910 : 62., 63., 223., 253. ll.

[11] Györffy István : Az alföldi kertes városok.

[12] Tan. jkv. 1665 : 312. l.

[13] Tan. jkv. 1672 : 312. l.

[14] Tan. jkv. 1724 : 122. l.

[15] V. ö. Dr. Balogh István : Debreceni tanya. 4—5. l.

közepén már-már az állattenyésztés kerekedett felül s a tanácsi rendelkezések ettől kezdve azon igyekeznek, hogy a jószágot tavasztól őszig a nyári legelőre kényszerítsék és csak ősszel, az élet betakarítása után engedik meg a Hortobágyról a szállások közé s a kaszálókba való hajtást. Tavasszal aztán, amint az idő engedett, innen is, onnan is ki kellett takarodni a gulyabeli, heverő, ménesbeli, meddő jószágnak, csak a járó, igásjószág, csürhe, csorda és a fejős-juhnyáj maradhatott a városhoz közel, a csordajáró földeken.

A XVII. század végén és a XVIII. század elején újonnan feléledő pásztorkodás a szűkebb határok által módosított nomadizáló elemeit legalább is nagy vonásokban már ekkor felfedezhetjük. A jószágtartás módját mindig az időjárás és legelők állapota határozta meg. A nyári és téli legelő területileg nem ugyanaz, a jószág mindig a megfelelőbb helyre vándorol, ahol az élelmét megtalálja és az időjárás ellen védelmet lelhet. Az első adatok a sertéstenyésztésre vonatkoznak. A nagyszámú sertésnyájak nyári legelői még a XVII. század végén is a város körüli nyomások, 1697-ben közvetlenül a város alatt jártak. „Mivel a disznók mindenütt szabadon járván a gyepet, a kertek árkait feltúrják, tapodják, hirdettessék meg, hogy mindenki disznait a csere felé kihajtsa."[16] A nyomásról, őszre fordulva az erdőkbe hajtották a nyájakat és ezek valószínűleg addig maradtak ott, míg legelőt találtak. Az 1671-i tanácsi határozat, amely megengedi, hogy a disznókat az erdőkre hajthassák, különbséget tesz a majorságbeli és vett *öreg disznók* makkbére közt, mert míg az előbbitől darabonként 10—10 pénz a bér, az utóbbiak után 15 pénzt kell fizetni. Ez egyúttal bizonyíték egyfelől arra, hogy a jószágállomány nem állandó, hanem vásárok szerint változik, másfelől pedig arra, hogy ezeket a *kupec marhákat* is a szokásos módon legelőn tartották. A makkoltatás, amely már jórészben eltűnt a debreceni határról, rendesen szeptember elején kezdődött, 1671-ben szeptember 10-én, 1735-ben szeptember 3-án, 1737-ben szeptember 17-én *bocsájtják meg az erdőt.*[17]

A többi jószágfajtára nézve adatok csak jóval későbbről, a XVIII. század közepétől kezdve állanak rendelkezésünkre bőségesebben. Zoltai Lajos megállapításai szerint az állattenyésztés csak ettől kezdve lesz igazán nagyméretű, valamint éppen ebben az időben a juhtartás jóval fontosabb, mint a többi jószágfajták tenyésztése.[18] Valóban legkorábban éppen a juhtartásra találunk utalást, mert már 1699-ben elrendeli a tanács, hogy a szántóföldeken senki sem teleltessen juhot.[19]

[16] Tan. jkv. 1697 : 46. l.
[17] Tan. jkv. 1671 : 162., 1735 : 297., 1737 : 362. ll.
[18] Zoltai Lajos : Debreceni Képes Kalendáriom. 1936 : 92. l.
[19] Tan. jkv. 1699 : 395. l.

Ezt az intézkedést a XVIII. század folyamán mind többször megújítják, 1710-től kezdve már a marhák szántóföldi teleltetéséről lelünk adatokat.[20] Különféle rendelkezésekkel akarták a szállások közt, a vetéseken telelő jószágok tartásának idejét megrövidíteni. „Pecora non jugalia in terris cultis, campis et silvis prohibitis sub poena invagiationis non pascantur."[21]

A téli jószágtartás másik színhelyén, az erdőségen 1774-ben tűnik fel először a pásztorkodás, mikor „ebben az esztendőben a marhák teleltetése megengedtetik, de úgy, hogy ott sem istállót, sem karámokat fából senki ne csináljon, az erdőt ne pusztítsa".[22] E rövid intézkedés szavaiból igazi rideg tartásra következtethetnénk, azonban ugyanez évből, valamint kilenc évvel utóbbi adat szerint mégis építettek itt ólakat, aklokat, bizonyságául annak, hogy e korban már a fedélnélküli, teljesen szabadban való tartásról csak addig van szó, míg azt az idő engedi, télen fedél alá kerül a jószág.[23]

A debreceni pusztákon az 1770-ből való összeírás szerint túlnyomó számban vannak az aklok, ólak, mind állattenyésztést szolgáló pásztorépítmények.[24] Mind a szántóföldeken, mind a kaszálókon tiltó rendelkezésekkel akarja megakadályozni a debreceni tanács a teleltetést. Mint 1730-ból írják, a bagosi és halápi erdőkben megengedték a kaszáltatást a polgároknak, mire azok „eo praetextu ibidem stabula, tuguria erigebantur". A kaszáltatást ezután is megengedik, de a szénát el kell hordani.[25] Ugyanígy jártak az elepi, hegyesi pusztákon kiosztott kaszálókkal is, ahova télire a szénára teleltetni jártak a jószágaikkal a cívisek.[26]

Tehát már a XVIII. század közepén, mitől kezdve valóban nagyméretű állattartás van Debrecenben és mitőlfogva adataink bővebben vannak, csak *félszilaj*-állattartásról beszélhetünk s ez a félszilaj-tartásmód ettől kezdve napjainkig megmaradt. A földmívelésnek ez ád súlyt és az egész gazdálkodási mód erre rendezkedik be.

[20] Tan. jkv. 1720: 148. l.
[21] Tan. jkv. 1727: 264. l.
[22] Tan. jkv. 1774: 264. l.
[23] Comperto eo, quod silvae et dumeta civitatis ab eo tempore magis et magis devastantur, quo nempe pecora eorsum pro hiematione depellentur. Quia ad rationem talium pecorum stabula aut caula pastores vero hospites pro se tuguria erigunt, cum sine foco esse non possint, pert totum hiemem, magnam lignorum quantitatem consummunt. Tan. jkv. 1783: 104—105. l. Eskütt Némethi József úr a Halápon marháját és sertését legelteti és azoknak már ólat is kezdett építeni. Tan. jkv. 1774: 259. l.
[24] Szabó István: A debreceni tanyarendszer-kialakulás. Föld és Ember. 1929: 226. l.
[25] Tan. jkv. 1730: 144. l.
[26] Tan. jkv. 1742: 60. l.

E történeti előrebocsátás után — amelyre szükségünk van azért, hogy Debrecen környéki pásztorkodásban kétségtelenül meglevő, bár a földrajzi és gazdasági szerkezet miatt csak korlátozott mértékben érvényesülő nomád elemeket helyesen értékelhessük —, térhetünk át a jószágteleltetés módjának ismertetésére. A Hajdúságon teljesen hasonló folyamat játszódott le a XVIII. század derekán. A szántóföldön a földművelés elég rövid nyári időre korlátozódik, szemtermelés folyik, kapások nincsenek még, a tavaszi vetést az árpa és a köles jelenti. A termelés vetéskényszerben történik, tehát a határ nagy része ugar, legelő. Debrecennek is, a hajdúvárosoknak is van nyári legelője, kaszálója, szántóföldje. A nyári legelőn tanyázó jószág ősszel a szántóföldre, kaszálóba húzódik, míg a hó le nem esik, *az avarban cserkészik*, azután pedig a kaszált takarmányt éli fel. Debrecenben még az is hozzájárult ehhez, hogy a polgároknak területileg is külön volt a szántóföldje és a kaszálója. Így egyik helyről a másikra vonult a jószág. Az alábbiakban ezt a félszilaj, helyét változtató pásztorkodást ismertetjük a városi jegyzőkönyvek adatai, öreg emberek emlékezete és a ma is meglevő pásztorszokások, építmények alapján.

Ez a helyét változtató pásztorkodás szerkezetében ugyanaz, mint a kirgizek és baskirok állattartása.[27] A nyári és téli tartás más-más helyen az időjárásnak megfelelő alakban folyik. A mult század eleiről való hajdúvárosi statutum az egész téli jószágtartást hűen ábrázolja : „Az őszi vetéseken tilos a legeltetés. Minekutána az élettakarás és behordás a szántóföldeken véghezmegyen s Szt. Mihály-nap után azok felszabadulni mondatnak, lehet ugyan jó renddel a barmokat az egész határon legeltetni, de soha meg nem kell engedni, hogy a jószágok az őszi vetésekre bocsáttassanak, mert ez által felette sok romlások és szenvedhetetlen károk okozódnak a szántóvető gazdáknak, melyre nézve mindenik városon szokásba kell venni, hogy az őszi vetések, ugarlások egy tagban külön-külön tétessenek és azok szoros tilalmasban tartassanak. Mi már továbbá az egész határon levő tilalmasokat illeti, múlhatatlanul szükség, hogy mindennemű szántó és kaszáló földek, melyek mezők, legelők és nyomások mellett vannak, jól felárkoltassanak."[28]

Hasonló intézkedéseket találunk Debrecenben is a XVIII. század végén. Először csak a kaszálókban engedik meg az őszölést és a teleltetést, a vetéseken, a szántóföldeken megtiltják.[29]

[27] Almási : Vándorlásaim Ázsia szívében, 126. l., Tagán Galimdsán, Ethnographia. 1937 : 71. lap.

[28] Hajdúvárosi statutum 1816-ból. Közölve Herman Ottó : A magyarság nagy ősfoglalkozása. 322. l.

[29] Relatum est, greges ovium per pastores inter semeta pasci solere ac per hoc damna segetibus inferri, mire a tanács utasítja a mezőinspectorokat a jószágok kiveretésére. Tan. jkv. 1790 : 150. l.

A juhászoknak Demeter-nap után megszabadul az egész nyári legelő, nyájaikkal szabadon járhatnak a gulyák és ménesek járásain.[30] 1818-ban meghatározzák „gulyákat, sertéseket, juhokat Mindszentig szétverni és a tanyák közé hajtani ne legyen szabad".[31] Más alkalommal az időjáráshoz igazodik a szántóföldi tartás kezdete. „Míg olyan fagy és hó nem lészen, hogy a juh teljességgel nem élhet, addig a tilalmas helyekhez közelíteni sem merjenek a juhászok."[32]

Az 1838-ból való rendelkezés meg is mondja, hogyan alakult ki a szántóföldi és kaszálóbeli teleltetés szokása. Ez évben a debreceni gazdák kérik, hogy jószágaikat a kaszálókba hajthassák, mert a nyáron a napszám drágasága miatt nem kaszáltatták le a szénájukat. A tanács azzal a feltétellel engedi meg, hogy jövőre nézve is sértetlenül maradjon az a rendelkezés, mely szerint a juhok, mind a ház után való, mind a kaszálóföldekre csak az elfagyás és a hó leesése után hajtassanak.[33]

Ismét más, XVIII. századi rendelkezés szerint a határ egy része Mihály-nappal szabadul meg. Így 1737-ben a makkoltatás idejét és módját a következőképpen szabályozta a tanács: „Determináltatott, hogy a Nagyerdőn és egyéb erdein és cseréin a n. városnak makkoló sertésektől makkbér exigáltassék, egy sertéstől esztendősig 2 poltura, esztendősön alul pedig egy helyet három fog számláltatni és háromtól szintén két poltura exigáltassék. A nagyerdőre most mindjárt lehet hajtani a a sertéseket, de a ligetek eránt meghirdettessék, senki Szent Mihály-nap előtt oda sertéseket nem hajtson, hogy a kukoricákban károk ne essenek."[34]

Ezekből az adatokból nyilván kitűnik, legalább is a debreceni határra vonatkoztatva, hogy a XVIII. és XIX. században a jószág rideg módon tartva, az időjárásnak megfelelően változtatja a helyét évenként legalább kétszer. Anélkül, hogy mélyebbre ható következtetést vonnánk le, érdemesnek látjuk idézni Prinz Gyula megfigyelését a kirgizek pásztorkodásáról. „A kirgizek nomádok és félnomádok, többször, de évenként legalább kétszer változtatják lakóhelyüket. A kirgizek jórésze földmíveléssel is foglalkozik, tehát inkább félnomád. Tavasszal beveti földjét, nyájával a nyári legelőre vonul, majd ősszel visszatér aratni és a kislakban kényelmesen kitelel. A jószág csak akkor szorul be, a kislak környékére, mikor a hó ellepi a legelőket."[35]

[30] Tan. jkv. 1809 : 285. l.
[31] Tan. jkv. 1818 : 347. l.
[32] Tan. jkv. 1816 : 571. l.
[33] Tan. jkv. 1838 : 362. l.
[34] Tan. jkv. 1737 : 362. l.
[35] Prinz Gyula : Néprajzi megfigyelések a Tiensánban. Népr. Ért. 1908 : 72. l.

Ha ehhez az adathoz hozzávesszük azt is, hogy egészen a mult század elejéig a debreceni határban az öreg emberek emlékezete szerint csak őszi vetést tettek, tavasszal legfeljebb kölest vetettek, tengeritermelés, külön kiszakított *tengerinyilasokban* folyt, nagyon jellegzetes gazdasági szerkezet áll előttünk. A nyári legelőről a jószág a tarlóra húzódik, majd később, a hó leesése után takarmányt kap. A nyári legeltetés befejezésével megkezdődik az *őszölés*. Ez minden jószágfajtára más időpontban, más módon és más helyen történik.

Öreg pásztorok emlékeznek még rá, de a levéltári adatok is bizonyítják, hogy minden jószágfajta két néven legelt a debreceni legelőkön. Az 1714-i összeírás szerint járó ökröt, gulyabeli marhát, járó és ménesbeli lovat különböztettek meg.[36] Később a nagyjószágból, igást és heverőt, juhból meddő és fejősnyájakat emlegetnek. A járóökör, ló, igásjószág nyáron is csak akkor jár a legelőn, ha erre ideje jut. Télen istállóban kötélen áll. Jellemző erre a ma már kihalt debreceni szokás, hogy a szántás befejeztével az igásjószággal a kocsis vagy a béres kiment egy-két hétre a Hortobágy mellé, *hevertetni*. Míg valamennyire feljavult a tavaszi munkában lenyűtt igásjószág, addig kint maradt vele. A gulyabeli, szilaj, tőkemarha, ménesbeli ló fedél alá csak nagyon hideg télen kerül, amikor aztán takarmányt is kap. A kétféle jószágtartás közt a régebbi időben nagy különbség volt, de ez a különbség ma már elenyészett.

Az őszölés inkább a kezesen tartott jószágoknál és a juhnyájaknál volt szokásban, a szilajmarha ameddig lehet, a legelőn marad. A debreceni kocsisnóta szerint :

Megszabadult mán az árpatalló,
Nem kell mán a kocsisnak a bikó ;
Elereszti szabadra a lovát,
Felkeresi a rígi babáját.

A tarlószabadulással a jószágállomány egy része itt talált legelőre. Aratás után a tarlót felveri a *tallógaz*, sárkerep, perje, tisztesfű, muhar és az elhullatott gabonamag. Ha megkaszálják, ez lesz a *tallószína*. Rendesen nem érdemes megkaszálni, ellenben jó legelőt talál itt a juh, sertés és a ló. A lovat aratás után majd minden gazda hazavezeti a ménesről. Egyrészt már ekkor nincs jó legelő a Hortobágynál, meleg van, sok a *fíreg*, a szúnyog és légy, kínozza a jószágot, amelynek nincs megállása, nem tud legelni, ezért tarlóra szinte teljesen szétverik a ménest. A cifracsikós ideje ekkor már kitelik, csak a renyhecsikós, ki egyúttal gulyás is, marad kint a pusztán. Régebben azért is haza kellett

[36] Tan. jkv. 1714 : 430. l.

vinni a lovat, mert szükség volt rá a nyomtatásnál, amely sokszor addig tartott, míg a *hó oda nem nyomta az ágyást.* Ilyenkor a tanyákon a tarlókon legelt a ló, ha nem volt munkában. A ménest egyébként is korábban szétverték volna ősszel, mint a gulyákat. A hideg, csapós esőt nem állja a ló, *a farka alá rug*, hiába fordítja a csikós a szélnek, megugrik és nem is áll meg a legközelebbi nádasig. Hajdúböszörményben azért míg a hó le nem esett, késő ősszel a nádas rétekben tartották a ménest, vagy az erdei tisztásokon legeltették. A csikós éjjel-nappal lóháton kerülgette, hogy a szilajcsikó ki ne törjön, a farkas meg ne pocsékolja. De ha a hó leesett, a csikókat fedél alá kellett vinni, nem állották az időt.

Ugyancsak a tarlóra járt őszölni a sertés is. A nyári fiaztatás éppen egybeesik a tarlószabadulással, az ekkor nevelt malacok a legjobbak. Az anyakocát ilyenkor nem kell etetni, mégis szép malacot nevel. Ezért hajtják haza a Hortobágyról a disznót a tarlóra, majd innen az erdőre, ahol makkoltatták. Egész őszön át itt élt, míg túrni, *bogarászni* tudott, aztán visszament a tanyára, ahol árpával, búzával teleltették ki. Újabban csövestengeri a takarmánya.

Az egykori nomadizáló pásztorkodás elemeit azonban sokkal inkább a juhtartás őrizte meg. Míg a gulya és a ménes már a XVII. század vége óta közös, ahol több gazda tartja a jószágát, a juh és a sertés fótokban, falkákban legelt a mai napig. A magyar juhot a debreceni határban még egy emberöltővel ezelőtt is kétféleképpen és két helyen tartották. A fejősjuh, mint a fejőstehén, a város alatti nyomáson legelt, nyáron át, innen hajtogatták be reggel-este fejni a városba. Ellenben a meddő juhok, mint a ridegmarha a Hortobágy mellett tanyázott. Míg a nyomáson járó juhnyájak falkák voltak, azaz minden juhosgazda külön-külön a maga fejős-juhásza kezén tartotta a juhait, addig a Hortobágyon ezek is közös nyájakban legeltek. A közös nyáj neve *kosnyáj*, *meddő nyáj*, bár legeltek itt örűk, toklyók, későn ellő anyajuhok is, melyeket nem fogtak fejésre. A közös nyáj juhásza a *nyájjuhász*, vagy *kospásztor* volt. E közös nyájak Szent György-naptól Mihály-napig csak a Hortobágynál legeltek. Ekkor széthányták őket, a fejősnyájakat is *meddőre verték*, a kosokat közéjük engedték, a fejést lassan elhagyták. Felűződés után a juh úgyis elapasztott. Ezzel megkezdődött a juhnyájak őszölése is. A nyájjuhász ideje éppen ezért kiveréstől Szent Mihály-napig tartott, míg a fejős-juhász régebben Demeterkor, vagy a mostani juhászok szerint téli vásár hétfőjén állott helybe. Ez éves pásztor volt.

Az őszölés vagy a hortobágyi legelőn, vagy a tarlókon, vagy a kaszálóban folyt. Ma is élő Farkas András szoboszlói és Tóth Péter debreceni juhászok, mindketten 80 éves emberek, még ilyen régi soron juhászkodtak.

Szerintük az őszölés, vagy a *tallójártatás*, augusztusban, szeptemberben kezdődött, aszerint, hogy mikor verték meddőre a fejősnyájakat. Ilyenkor két-három juhász *összecimboráskodott*, összeverte a nyáját, úgy *vettek sort* a tarlókon. Itatni a dűlőkben levő közös kutakra jártak, a vedret magukkal vitték, mert a dűlőbeli kutakon ez nem volt. A nyájat kora hajnalban elindították, déltájban a melegben *összeállították*, letanyáztak maguk is, ekkor főztek, ettek és aludtak. Napszállat tájban, mikor már hűvösödni kezdett, újra megindultak és legeltettek sokszor hajnalig. Állandó tanyájuk nem volt, az eleséget, gúnyát két-három tergenyés-szamár vitte utánuk. A nyájakat hagyták *nekiterülni*, két juhász a két szélén, a harmadik hátul téregette, az eleséges-szamár a nyáj közt ment. Egy szamár a hátán a kutyáknak való esett lódögöt hurcolta.

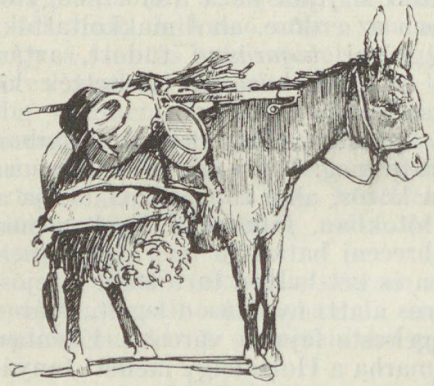


Fig. 1. kép.
Tergenyés szamár. Debrecen.

A tergenyés-szamár megterhelésében bizonyos sorrendet tartottak. A szamár hátára először egy rossz bundadarabot terítettek, erre jött a nyereg, a nyeregre alól keresztbe az összehajtogatott bundát fektették, a bundára egyik felől a húsos-, kásás- és tésztás-tömlőt, másfelől kenyeres-tömlőt tették. Az egész terhet két takaróbőrrel letakarták, a forgókarikás tergenyés kötéllel, a *terhellővel*, az egész *terit* a csacsi hasán átvetve, lekötötték. A juhász csak a szűrt hordta, ennek a bekötött ujjában volt a dohányzacskó, pipa, só, paprika és egyéb készség.

A legeltetésnél határt, mesgyét nem ismertek, ezért a gazdák a takarmányt kerttel, árokkal vették körül. Az árkon belől már nem volt szabad bemenni, ez a becsület dolga volt. A gazdák szívesen engedték a földjeiken a jószágtartást, mert ahol meghált a nyáj, trágyájával *megtelkesítette* a földet. A szoboszlói határban ezért már deszkából való, szekéren hordozható drankát is állítottak össze, amelyben két-három éjszaka meghált a juh, aztán továbbvitték utána.

A debreceni határon az őszölés, a tarlójártatás után a juhnyáj vagy visszament a Hortobágyra, vagy a kaszálókban legelt tovább. Demeter-nap után a XVIII. századból eredő szokás szerint a gulyajáróföldek is megszabadultak a juhnyájak-

nak. „A juhok által mehetnek a hortobágyi hídon a most legközelebbi Demeter-nap után, de úgy, hogy :

1. a juhok a gulyákkal együtt járnak, a juhokat a gulyakutakon a juhászok itatni ne merészeljék ;

2. ha a gulyák széjjelverődnek, a kutakat és kútkészségeket ne pusztítsák, mert ha ezekben valami kár lesz, valamennyiek egyformán tartozzanak róla felelni ;

3. ha valamely gulyát akarnak innen a Hortobágyon hajtani a gazdák, a juhok helyére, megengedtetik ;

5. különös kötelességek lészen a juhászoknak vigyázni, hogy a város marhajáró földein semmiféle idegen marhák és juhok s egyébféle jószágok ne járjanak."[37]

Ez az őszi legeltetés ma is megvan a Hortobágyon, csak most később, Mindszentek után kezdődik, akkor mehetnek át a juhok a nagyjószág legelőjére. Itt addig maradnak, míg az idő engedi, rendesen karácsony tájon már takarmányozni kell a juhot.

Az őszölő juhász a tanyáját a gulyás- és csikóskunyhók mellett, a szárnyékerdőknél üti fel, hogy ha az *üdő feltámadna*, könnyen menedéket találjon. Szárnyékot nem nagyon készít, legfeljebb nagyon ideigleneset állít. 1936 enyhe telén egészen január végéig a Hortobágyon járhatott a juh, több nyájnál lehetett látni ilyesféléket. Az egyik a gulyástanya mellett tanyázó juhász nádból kezdetleges szélfogót állított, amelynek egy szárnya volt, kelet-nyugati irányban nyúlott 12 lépés hosszúságban. Az északi szél ellen a déli oldalon talált a juh és a birka menedéket. Idehozott a gazda két-három szekér szalmát, ez volt az *álláson* szétszórva. A szélfogó nádkévéi bontatlanul voltak a földbe állítva, még korcolva sem voltak. A juhász fekvőhelye a nyájszélben néhány nagyobb csomó szalma, főzni a gulyások vasalójába járt. Itt állott a gúnyája és az elesége is. A legtöbb juhász azonban szélfogót sem épít, hanem enyhely nélkül tanyázik, míg a hó le nem esik.

A nagyjószágnál, a marhánál az őszölés nem tart ilyen hosszú ideig, ilyen értelemben szó sincsen róla. A gulyákat ugyanis régebben Mihály-nap, most Katalin- és Erzsébet-nap után (szept. 29, nov. 19 és nov. 25) széjjelverték. A hortobágyi pásztornóta szerint :

„Ősz az idő, Mihály napja közeledik,
Csikós, gulyás, meg a juhász a nyájakat számba veszik."[38]

De még Mihály-nap után, ameddig az idő engedi, kint marad a jószág. Bár hiszen :

[37] Tan. jkv. 1809 : 285. l.
[38] Ecsedi István : Hortobágyi pásztor- és betyárnóták. 105. l.

„Mihály-nap után akarmerrül fú a szél, hideg a',
Nincs a szegín bojtárnak szűri, fázik a'."

A pásztorok is befelé kívánkoznak, sok baj van a gulyával, rövid a nap, nem tud eleget legelni, hosszú az éjszaka, nem tud lefeküdni, mert fázik a hideg földön. A deres fűvet sem szereti, nem indulhat korán legelni. Mező sem nagyon van, mert míg: „Szent György-nap után kalapáccsal sem lehet a mezőt a fődbe visszaverni, Mihály-nap után meg ha harapófogóval húzzák, akkor se nő". Végül jön Erzsébet- és Katalin-napja, amiről a pásztorregula azt tartja:

„Erzsébet, Katalin, havat szoktak hozni,
A szilaj marhákat be szokták kötözni."

Ha eddig talált is a fokok, nádasok *gazában* némi legelőt, most már kivált, ha a *havat hozza a hátán*, meg kell lenni a *széthányásnak*. Ez már nagy esemény. A tanyásbojtár a kunyhót, vasalót bezárja, a nyáron gyüjtött árvagané-kazlat trágyás sárral betapasztja, hogy meg ne bontsák, be ne ázzék. A számadó a bojtárok gúnyáját, a pásztorládát, a szekérre teszi, a disznóetetővályút a lőcsfüre köti, viszi haza. A bojtárok hajnalban megindítják a gulyát, egy rendesen elől megy lóháton, a többi hátul és oldalt terítgeti. Délutánra a város nyugati oldalán levő nyomásra, a Köntösgáthoz állítják. Itt van a szétverés. A számadó már előzőleg *hírt adott* a gazdáknak, mikorra menjenek a jószágért, mégis két-három napig ott állanak vele, míg mindenki elhajtja a magáét. Ekkor számol be a számadó a jószággal vagy a bőrével, most világlik ki a becsülete.

„Mert tavasszal kihajtáskor,
Minden bandzsi lehet pásztor,
Hanem ősszel s z o r u l á s k o r,
Az a pásztor, ki beszámol."

A számadó *ideje, fogadása ekkor kitőtt*, ő is szélnek engedi a bojtárokat, akik szintén eddig voltak fogadva. A számadó ezután már csak a pásztorbért szedi be, ő nem áll el *telelős gulyásnak*, csak a bojtárok. Ezeknek van 5—6—7 drb *marhatartások*, nyáron legelőbér nélkül a gazdákéval, ezt valamelyik nagyobb gazdáéhoz csapják, aki takarmányt ad neki, a bojtár pedig ugyanahhoz a gazdához áll be telelősnek.

Hajdúböszörményben a ménes és gulya szétverése hasonlóképpen a város alatt, a város kertjében volt.

A szétverés után, ameddig lehet, a jószág még kint legel, minden gazda külön-külön a maga kaszálójában jártatja. A debreceni erdők és a köztük levő kaszálókon szerteszét baran-

golhatott a marha Mihály-naptól Szent György-napig. Itt az erdős, bokros, vizes helyeken embermagasságú avar, *gurdin*, szárazfű van, ebben *gazolhat* még. Legfeljebb este kap valami takarmányt, régebben szénát, szalmát, ma kórós csutkát. De éjszakára már akolban, karámban hál. Az állandóan helyét változtató pásztorkodásban a teleltetés jelenti a huzamosabb egyhelyben való tartózkodást.

A hosszabb ideig egyhelyben telelő jószág nem lehet el valamiféle enyhely nélkül. Györffy István is felteszi, hogy még a ridegpásztorkodás is ismerte az enyhelyet télen, ha nem is fedél alatt, de valamiféle szárnyékban tartották a jószágot.[39] A nádasban való teleltetésre emlékeznek még az öreg pásztorok, de szerintük ez csak enyhe télen lehetett, akkor is a szigeteken, a nádas és kákás réteken kaszált szénán telelt ki a jószág. Hajdúböszörményben a Tiripó nádasai között rakták össze nyáron a szigeteken kaszált szénát kazlakba, boglyákba. Ha nappal legelt is a hó nélküli gazosban a marha, éjszakára a kazlak mellé állott. A pásztorok pedig nádból állítottak hegyes kunyhót maguknak.

A debreceni határban, a mult század 20—30-as éveiben, mikor az állattenyésztés legnagyobb méretű volt, a keleti erdőségeken levő kaszálókban telelt a marha. A városi tanács, amely innen a földművelőket kiűzte már a XVIII. században is, ismételt tilalmakkal pedig a következőben, a teleltetést már ekkor megengedte, csak az erdőpusztítást korlátozta.[40] Ennek megfelelően itt valódi pásztorépítmények keletkeztek, melyek különböző néven szerepelnek a városi jegyzőkönyvekben. Nagyon jellemző azonban, hogy ezek az építmények majd mindig a sűrű erdőben állanak, holott a polgárok kaszálói, a takarmány a tisztásokon vannak. De a természetadta előnyöket így tudták legjobban kihasználni. Mint a kiskunsági pásztor, úgy a debreceni is kihasználja a sűrű bokros erdők, a *sigék* enyhét, a homokhegyek szélmentes déli, délnyugati bevágásait, sőt maga is készít ilyet. A jószág *ítetője* rendesen valami sűrű, bokros erdőrész kisebb tisztásán volt, honnan nem tudott a marha, juh könnyen *elcsámborogni* jó időben sem. A szénáskertet is ide állították a sige alá.[41]

Az egyes pásztorépítmények elnevezése még határozott. Tálasi a Kiskunságról arról tudósít, hogy csak a legidősebb pásztorok ismerik az egyes elnevezéseknek megfelelő építményt. Szárnyék, akol, karám, ott már fogalmilag egyet kezd jelenteni.[42]

[39] Györffy István, Magyarság néprajza. II. k. 195. l.
[40] V. ö. Dr. Balogh István: Debreceni tanya. 7. l.
[41] Tálasi István: Kiskunság népi állattartása. 100—101. l.
[42] Tálasi István id. mű. 102. l.

Debrecenben a téli jószágtartással kapcsolatos pásztorépítmények névanyaga a multban kétségtelenül gazdagabb volt, mint ma. A jószágtartás alakjának megváltozásával itt is megállapítható a fogalmi elszegényedés. De a meglevő fogalmakkal tisztán és határozottan élnek ma is. A mult századi városi jegyzőkönyvekben szereplő elnevezésekre minden öreg pásztor emlékezik még. Ezek a pásztorépítmények a következők voltak: *sertésszín*, fából és tövisből,[43] *szénáskert* fából, tövisből,[44] *földalatt való kunyhó*, fiatal nyárfából, *hegyes kunyhó*,[45] *földkunyhó*, *fennálló kunyhó*, ól, *tüzelősól*, *gazzal fedett kunyhó*,[46] *zsombékoldalú ólforma*, egyrésze bégányolt fedéllel, sertésól deszkával, másrésze gazzal fedve, *félszer*, *ól tövisből*, akol, *szín*,[47] *kutrica*.[48]

A mult század eleji teleltetési módra érdekes adatokat mond egy 1809-ből való jelentés. „Tar Bálint juhai kedvéért kiirtatta az erdő sűrűjét a kaszálójában, ahol már most a kaszálás óta 100 és több arasznyi nagyságú tölgyfa sarjadzott ki, ha ott telel, az mind eltaposódik." „Az úr polgármester uram marhája állása helyén a fákat bizony nem kímélték, mert hogy a farkasok reá kaptak a marhára, sokat kellett nekik éjszakázni és fellenni."[49]

Mind a pásztorépítményekre, mind a jószág téli tartására az öreg debreceni pásztorok még jól emlékeznek, sőt a várostól keletre eső halápi és bánki erdőkön ma is meg lehet találni mind a teleltető épületeket, mind pedig a teleltetést. A ma meglevő építmények közül az akol határozottan a jószág egybentartását célozó építményt jelent. Igen gyakran csak *kollát* a neve, fából, szalmából és trágyából való kerítés, amelynek egy kis része fedett, e fedett részt hívják színnek.

A karám inkább a juhtenyésztés körében ismert, de meghatározása már nem olyan szabatos, mint az akolé. A teljesen fedélnélküli, szarvasmarha tartására szolgáló négyszögletes, nyilt szalmakarám mellett a fából épült négyszögletes szalmával félig fedett karám is ugyane néven szerepel.

A hodály már határozottan fedeles építmény, akár van fala, akár a földig ér a teteje.

Végül az ól fedeles és falas épületet jelent, ahol nem szabadon tanyázik a jószág, mint az akolban, karámban és hodályban, hanem kötélen áll és jászolból eszik. Az előbbi három

[43] A Nagycsere szélén a Róka-sűrűjén látták, hogy Kasza János egy tízölnyi hosszúságú sertésszínt csinált fából és tövisből. Tan. jkv. 1791 : 351. l.
[44] Erdészeti iratok. 1823. Vár. ltár., limbus.
[45] Erdőszeti jkv. 1838 : 7. pont.
[46] Jelentések 1836 : 503. sz.
[47] Jelentések. 1839 : 438. sz.
[48] Jelentések. 1842 : 239. sz.
[49] Jelentések : 1809 : 431. sz.

épületben eredetileg nem volt jászol, ma, ha van is, mindig mozdítható, nincsen beépítve, a fejlődés jól látszik.

A teleltetésnél a jószág védelme volt a fontos, az időjárás és a kártevők ellen. E két célt szolgálják az épületek. Az emberre nem sok gond volt, az talált magának könnyen menedéket. Éppen ezért ezeken a régi jószágteleltető kaszálókon, ahol a földművelés különben is csak a mult század 70-es éveiben kezdődött, hatalmas aklok, karámok, szénáskertek a feltűnők. A tanyaépület kicsi, alig jöhet szóba.

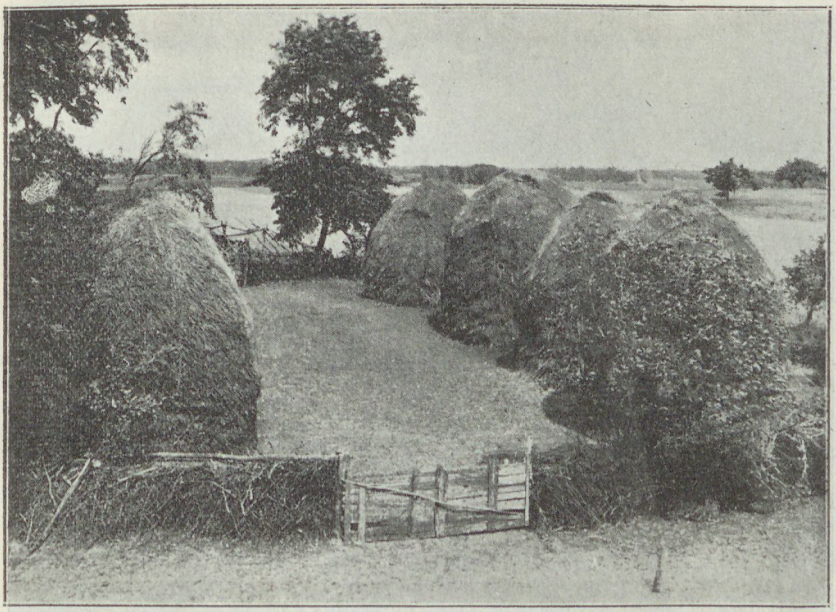


Fig. 2. kép.
Szénáskert. Debrecen, Bánk.

A teleltető jószág számára a takarmányt a szénáskertek védik, nehogy *szétdíbolja, ganéba vágja.* A takarmányozásra leghamarabb a ló szorul rá, a csikó, amely rendesen egész télen szabadon jár, a tanya környékén, a szénakazlak között szokott nappal tanyázni. A marha, ameddig lehet, kint legel, de már Mindszent után megkívánja a takarmányozást, ha keveset is. Ellenben a juh, különösen ha nagy az avar, még a vékony hóréteg alul is kikaparja a száraz fűvet. Ha a szél nem fúj, csendes, fényes, hideg idő van, egésznap elcserkészik a laposokban, vetéseken, csak dél és este felé megy a *szabad ítetőre,* a takarmányra. A sertés pedig makkon, hullott vadgyümölcsön, gyökeren él, turkál, míg fel nem fagy a föld.

Mivel régebben Szent Györgynap után a határ megszabadult, a kaszálókban kaszált anyafűvet és sarjúszénát kazlakba és boglyákba rakták össze. Ezek a szénáskertek a feketeföldön, ahol kevesebb volt a fa, körülárkolt négyszögletes területek voltak, a két végükön egy-egy kapuval, a középen úttal, hogy könnyen lehessen bennük forogni lóval-szekérrel. Líciumos árkaik helyét ma is fel lehet ismerni a Hortobágy szélen, az Ohaton és az egykori nyomásokon.

A szénáskert, Tálasi szerint a kiskunsági népi állattartás-



Fig. 3. kép.
Telelő marhák az akolban. Debrecen, Csere.

ban is ismeretes volt. Szerinte a takarmányt körülárkolták, az árkon kaput hagytak, ahol a bejárat volt. Ezt a helyet *árkusnak* nevezték.[50] A debreceni egyik nagy szénáskert jól kivehető helye a Hortobágyon az Árkus-folyó mentén van.

Legjellegzetesebb ilyen építmény a bánki, Kovács Jánosféle kaszálóban maradt meg. Ellipszis alakú, az ellipszis nagy tengelye mentén 36 lépés hosszú, a kistengely mentén 23 lépés széles, a két végén a kapuja négy-négy lépés széles (Fig. 2. kép).

A kerítése *tövisgerádgya*, a szénáskert mindig valami *hátasabb*, magasabb helyen volt. Az ellipszis mentén először körül-

[50] Tálasi id. mű. 161. l.

árkolták a kertet, az árokból kikerült földet belőlre hányták. A töltésre tővel befelé fordítva, keresztbe galagonya-, kökény-, varjútövis-, vadkörteágakat raktak embermagasságnyira. A két kapuba két-két *bálványfát* ástak le, ez tartotta a korlátot. A gerággyát benőtte a csalán, bodza, ezzel csak erősebb lett. A szénakazlak és boglyák a középen végigmenő út két oldalán állanak. Néha gabonát is vermeltek itt el.

A jószágot a hideg széltől, esőtől elsősorban a természetben található felszíni formák, erdők, dombhátak védelmezték meg. De már éjszakára a hideg idő esetére mégis van valami építmény, ami összetartsa és védelmezze. Ez a marhánál az akol. Ha ősszel el is van a *szabad vackon* a jószág, télen az akol-

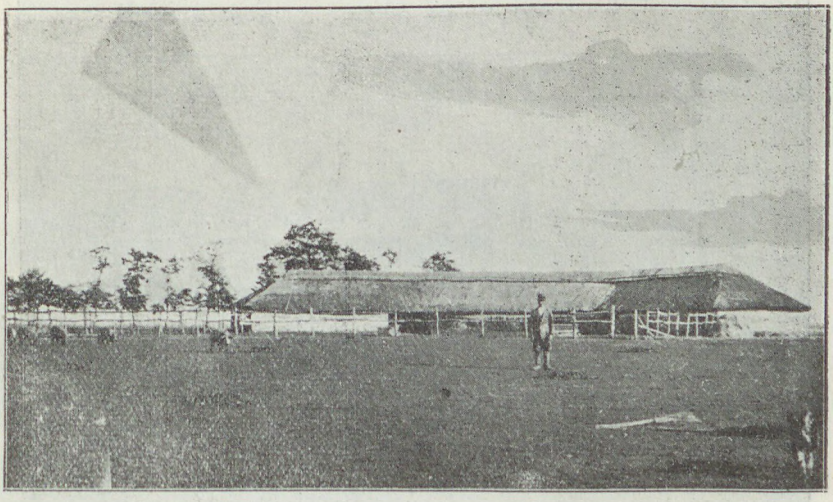


Fig. 4. kép.
Marhateleltető akol. Debrecen, Belsőohat.

ban kellett *ajjazni* neki. Az aklok rendesen valami természetes képződmény szélenyhében vannak. Rendesen hatalmas négyszögletes építmények. A kerítés régebben tövisgerággya, gané és zsombék volt, ma deszka, korlát (Fig. 3. kép). Az akol északi oldalán mindig van egy féleresz vagy nyergestetős padlástalan szín, ami alá a gyenge fiastehén, borjú meghúzódhatik a zimankó elől. Az akol kerítésén egymással szemben két kapu van, hogy a takarmányos szekér be tudjon járni és tavasszal a trágyát ki lehessen hordani. A képen látható akol hossza a színnel együtt 35 m., szélessége 15 m. A szín szélessége 5 m., hossza az akol szélességével egyenlő. Közvetlen mellette a szénáskert van, innen a kisajtón hordja be a takarmányt a gulyás (Fig. 4. kép).

A Hortobágy-szélen, ahol a síkon nincsen természeti akadálya a szélnek, az akolnak ez az egyszerűbb alakja már módosul az időjáráshoz. A Belső-Ohaton levő, hatalmas nagy akol északkeletnek fordul háttal, tágnyílású, patkóalakú. A szín szélessége 9 m., hossza a patkó belső oldalán 43 m., a délnek néző oldala nyitott, előtte az épületnek megfelelő széles és 29 m. hosszú korlát van. Az öblében 80—100 drb marha találhat menedéket. A takarmányt itt is a földről eszi, de van az akolban két hatalmas, négy fatörzsből fűrészelt korongkeréken járó *zabló*, nyári jászol. Ezek szélessége 2 m., hossza 6 m (Fig. 5. kép).

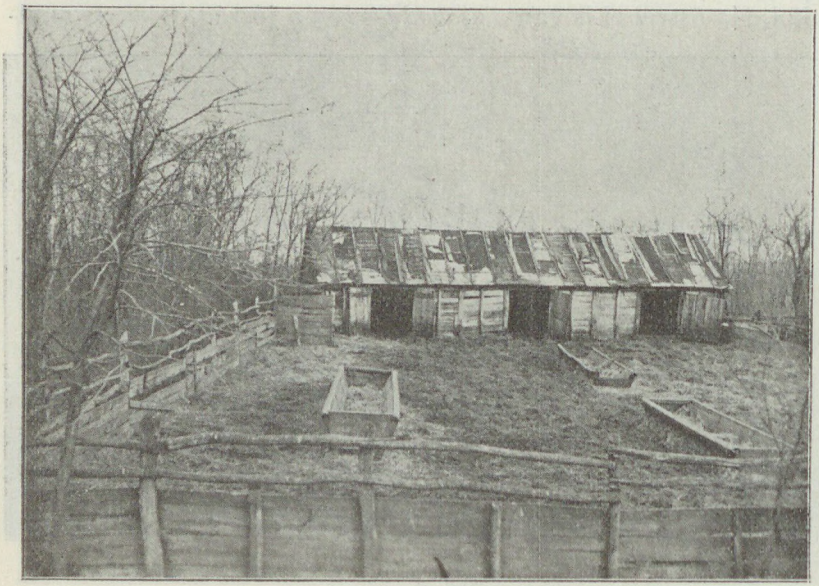


Fig. 5. kép.
Marhaakol. Bellegelő, Debrecen.

Ezek mellett a már újabbkori építmények mellett ősibb teleltető épületeket is lehet a debreceni határban találni. Ilyen elsősorban a *gazól*, amely öreg pásztorok emlékezet szerint tövisből, sásból rakott köralakú, 2—2·5 m. magas gerággya volt. A gerággyát a közéje állított kissé befelé döntött faoszlopok tartották. Rendesen *kisebb módú* gazdáknál, kevesebb jószágra valók voltak. Emlékezetem szerint még láttam egyet gyermekkoromban a debreceni Cserén. Ennek fala mintegy 1·5 méter magasságig trágya volt, a közéje állított alacsony és az akol közepén körbe leásott mintegy 3 m. magas ágasokra fektetett szarufákon szalmából, gazból, tövisből való tető volt, ennek az eresze alá húzódott a fiastehén. Az akol közepén azonban

mintegy 4—5 m. sugarú körben nem volt tető, akárcsak a kirgíz jurton, hanem a szabad ég nézett be. Egy széles kapuja volt, a kapuban hált a gulyás szalmán a tető alatt. Szerkezeti elemeit tekintve ugyanolyan volt, mint a képen közölt juhkarám.

A másik kezdetleges építmény a *szalmakarám*. A debreceni határban a nagy jószágtartó gazdák szalmakazlaikat L- vagy T-alakban rakatják, ennek az enyhében van az etető.[51] Az Ohaton és a debreceni erdőségeken ellenben 150—200 szekér szalmából négyoldalú hatalmas építményeket állítanak a jószág védelmére. Valószínűleg ezek lehettek azok az építmények, amelyeket Gvadányi említ a Hortobágyról:

„Szállásokat látni szalmával kerítve,
Néhány rongyos csárdát sárból cseperítve."[52]

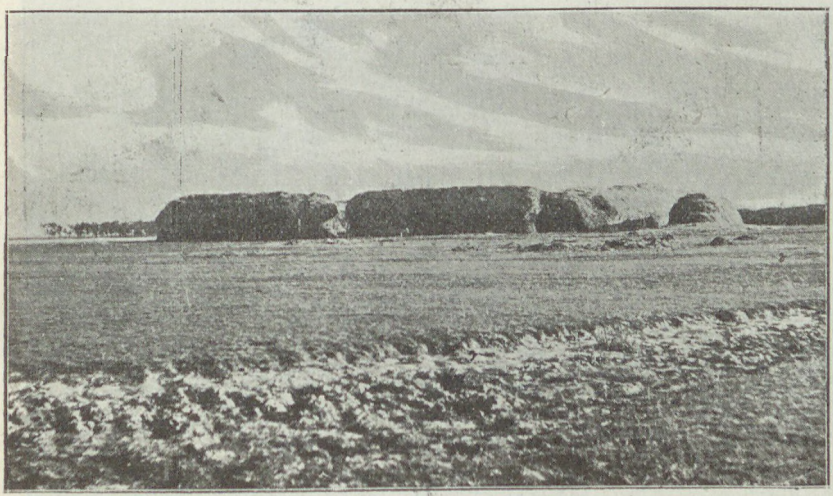


Fig. 6. kép.
Szalmakarám. Debrecen, Belsőohat.

Az ohati szalmakarám mintegy 150 drb marhára készült, mintegy 3 m. magasra négyszögbe rakott szalmakazlakból áll. A kapuja az egyiknek a déli, a másiknak a keleti oldalán van, olyan széles, hogy egy megrakott szekér befér rajta. Két ágas a kapufél, rajta keresztbe fektetett vendégoldal a kapu. A karám belső része 38 lépés hosszú, 32 lépés széles, a szalmafal az alján két lépés vastag. A marha állandóan dörzsöli, cibálja, tépi a szalmakazlak alját, azért valóságos ereszt csinál, ameddig

[51] V. ö. Magyarság néprajza. II. k. 157. l.
[52] Gvadányi: Peleskei nótárius. Magyar remekírók. 6. k. Budapest, 1904. 84. l.

eléri. A szalmakarám oldalában van a gulyás kunyhója is, beleépítve a kazalba. Az ajtónyílásba állított ágas tartja a kazal oldalába fúrott lyukat, amely olyan nagy, hogy egy ember gúnyája elfér benne. Ez a kazalba vájt lyuk a gulyáskunyhó. Mindkét szalmakarám ma már csak őszölő hely, de régebben telelésre szolgált (Fig. 6. kép).

Hasonló ősi alakot őrzött meg a pásztorépítményekben a juhászkodás. Az őszölés befejeztével a juhász nem szűnik meg a szabadban legeltetni, de éjszakára a hideg, csapós esőben,

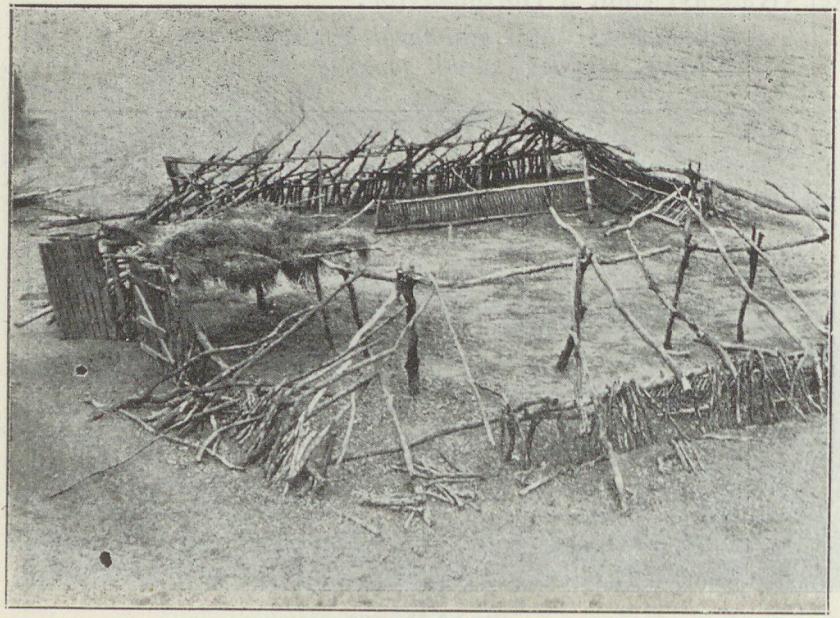


Fig. 7. kép.
Juhkarám váza. Debrecen, Bánk.

havazásban nem a *színázón*, a szabadetetőn tartja a juhot, hanem enyhely alá hajtja. Az utolsó debreceni magyar fekete juhnyáj még ilyen ősi karámban tanyázik, a Bánkon, Kovács Jánosné kaszálójában. A karám legömbölyített négyszögalakú. Hatalmas homokdomb nyugati oldalán, az erdő szélmentesebb oldalán áll. 16 m. hosszú, 16 m. széles, a falát, amely szalmából, trágyából van rakva, a közéjük 1—1·5 m. távolságra leásott 1·20 m. magas ágasok szilárdítják. A karám nem teljesen fedett, mert a közepén kb. 6 m. átmérőjű nyitott kerek nyílás van. A tetőt a középre köralakban leásott kb. 3 m. magas ágasokra és a geránggyára támasztott szarufák tartják. Ezekre keresztbe

fektetett ágakon van a szalmatető. Tavasszal a fedelet felaljazzák, alomnak használják, ősszel 20—30 szekér szalmával újra befedik (Fig. 7. kép).

A karám kapuja nyugat felé nyílik, szélessége 3 m. Míg a juh nem ellik, a karám belseje nincsen elválasztva. Elléskor azonban egy alacsony deszkakerítést tesznek be, ezzel elkerítik a kaputól jobbra a bárányok helyét, balra pedig a *szoktatót*, ahova azokat az anyákat lökik be, amelyek nem akarják vállalni a fiaikat. Régebben a takarmányt a földről ette a juh, csak a fiasjuhoknak volt alacsony jászla, ma már rácsból eszik a meddő juh is. A rács a belső ágasokhoz van állítva az eresz alá. Bent azonban csak nagyon rossz időben kap enni a juh, mert itt a szűk helyen nagyon töri, gyilkolja egymást (Fig. 8. kép).

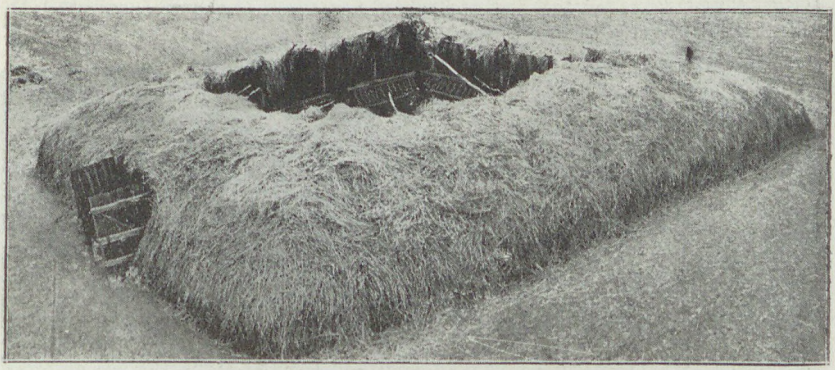


Fig. 8. kép.
Juhkarám. Debrecen, Bánk.

A sertés egykori rideg-, vagy félrideg- tartásának nyomai ma már majdnem eltűntek a debrecenkörnyéki erdőségekről. A disznót akolban tartják, ez rendesen deszkából van. Az akol egy része valami féleresz szín, nagyon hideg télen ezt körülrakják lótrágyával, hogy nagyobb meleget tartson. Valószínűleg egészen új, bár több mint negyven éve meglevő, a Jóna-tanyán levő, földig érő, ereszes nádtetejű disznóól, amelynek hossza 20, szélessége 7, magassága 3·50 m. (Fig. 9. kép).

A sertés második fiaztatása rendesen Andrásnapkor van. Ilyen esetben a malac erősebb védelmet kíván, ecélból valami melegebb épületet emelnek neki. Ez a *kec* vagy *kutrica*. Régebben ez földbeásott, befedett ól volt, ma már fennálló épület, lótrágyával körülrakva, náddal, szalmával fedve és lepadlásolva.

Legfejlettebb teleltető-épületek az ólak, ezek azonban ridegjószágtartásra sohasem szolgáltak. A debreceni tanya legelső formája a tüzelősól volt és ez csak kevés s mindig az

igásjószágnak adott helyet.[53] A debreceni ól éppen az itteni állattenyésztés átmeneti jellegénél fogva még sokat megőrzött abból a jellegéből, amire Bátky Zsigmond mutatott rá.[54] Szerinte az eredetileg nyitott teleltető-építmények, aklok egy sarkát vagy egyik oldalát a ráhalmozott takarmánnyal befedték. Így alakult ki a szín. Majd e szín egyik oldalát alacsonyabb fallal vették körül. Később pedig a falas építmény elszakadt az akoltól, karámtól és önálló alakban élt tovább. A debreceni pásztorépítményeknél e feltevést, amit különben Bátky alapos érvekkel támogat, legalább a folyamat második mozzanatától



Fig. 9. kép.
Disznóól. Debrecen, Bellegelő.

nyomon lehet kísérni és igazolni lehet. Egy, a Bánkon levő marhateleltető-színnek csak három oldalon van fala, padlása nincsen, teteje nyergestető. Ez a szín, az istállóvá fejlődésben már eljutott odáig, hogy az egyik végétől kiindulva a negyedik oldalra is falat húznak, de nem egészen végig, hanem a szín hosszának $^1/_3$ részéig. Ajtó nincsen még a befalazott részen, hanem szabadon járhat ki-be a jószág. Az elfalazott színrész neve *bornyúól*, itt van a fiastehenek, kisborjúk állása. A marha itt is kötél nélkül áll még, de a jászolból eszik. Még fejlettebb forma a 4. képen látható akol színje, mert ennek már rendes négy fala van, de a falon hatalmas kapunyílások vannak. Ezek soha sincsennek bezárva, kapu nincs is, csak a nyílása van meg.

[53] V. ö. dr. Balogh István: Debreceni tanya. 9. és köv. l.
[54] Bátky Zsigmond: NNY. 1932. 1—5. l. Ethn.-Népélet. 1937. 296. l.

Az ól fejlődésének második bizonyítékát a nyári állásból való kialakulása szolgáltatja. A debreceni tanyákon majd mindenütt találhatunk egy 6—8 ágasra állított padlás- és falnélküli, szalmával fedett nyári állást. Meleg időben hűvösölők ezek. A tetejük vízszintesen fektetett gerenda, erre rakják a szalmatetőt. Télen az ágasok közét szalmás trágyával töltik ki, valami ideiglenes jászlat ütnek benne össze és kész a téliól. Ugyanaz a forma, amit Bátky idéz bizonyítékul a kirgíz pásztorkodásból.[55] (Fig. 10. kép.)



Fig. 10. kép.
Nyári állás. Debrecen, Bánk.

A jószág védelmére emelt épületek nagy mérete és változatossága mellett feltűnő, hogy a teleltető pásztor védelmére alig volt épület. „Nem vót nagy gond az emberre" — mint az öreg pásztor mondja. Az egykori pásztorkunyhók alakját ma már csak elbeszélés után, képzeletből kell visszaállítanunk. Ilyen volt a hegyes kunyhó, amelyet néha még igen kezdetleges alakban ma is meg lehet találni. 1936 telén a Kovácsné kaszálójában a magyar juhász a karám mellé kb. 20 kéve szép hosszú nádkévéből állított egy kerek alaprajzú nádkúpszerű kunyhót. A kunyhónak nyugat felé nézett a kis alacsony ajtaja. Az egy-

[55] Bátky Zsigmond: NNY. id. h.

máshoz borított nádkévék hegyét a juhász szalmakötéllel kötötte össze. Itt csak a gúnyáját tartotta, hálni a jószág mellé, a karámba járt.

Régebben, míg tanyák nem voltak, a telelő pásztorok földkunyhót építettek maguknak. Ezt a földkunyhót ismerteti Ecsedi is, öreg emberek bemondása alapján.[56] Ma már ezek teljesen eltűntek a debreceni határról. E földkunyhók állandó jellegű épületek voltak, a mult században különösen sokszor szerepelnek a pásztorkodással kapcsolatban. „A Pacon egy

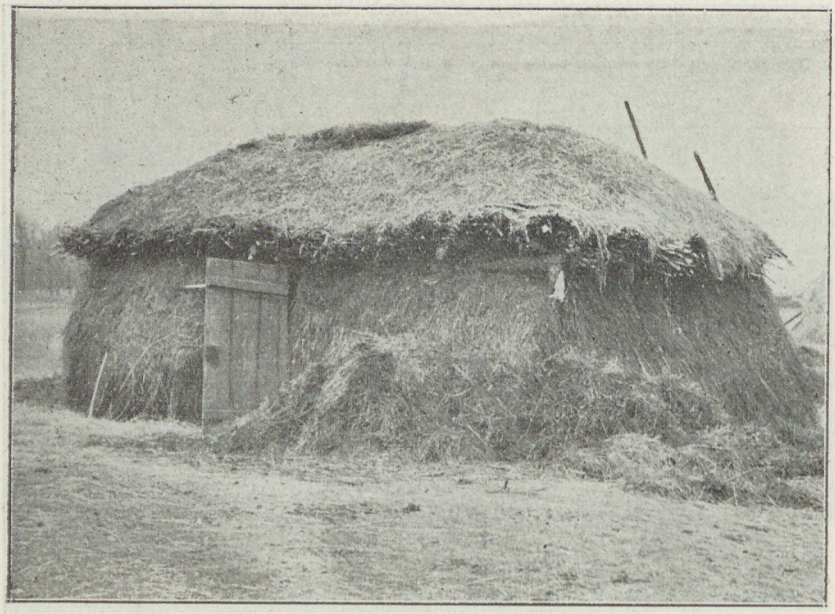


Fig. 11. kép.
Ól ganéból. Debrecen, Bánk.

föld alatt való kunyhó, fával bélelt kút készíttetődött mostanában, új vágás, fiatal nyárfából."[57] 1836-ban pedig a debreceni erdőségeken összesen 132 földkunyhót, 12 fennálló kunyhót és 30 hegyes kunyhót találnak az összeírók, amiket le is rombolnak. 1838-ban „több kaszálóbirtokosok helyben megakarván étetni takarmányokat, hegyes kunyhót akarnak csinálni".[58] Mind a földkunyhó, mind a hegyes kunyhó megvan ma is a debreceni határban, megváltozott formában az erdőtelepítők és csőszök építenek ilyet.

[56] Ecsedi István : Debreceni népi építkezés. Néprajzi Ért. 1912. 167.
[57] Erdészeti iratok. 1823. Vár. ltár., limbus.
[58] Erdőszeti jkv. 1838. 7. pont.

MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA

Öreg pásztorok szerint, még ha a nádasban teleltettek is, mint Böszörményben, a jószágot takarmányozni kellett, máskülönben tavaszra *emelgetős* lett, nem tudott magától felállani, sőt, ha későn zsendült meg a fű, a szárítóra került a bőre. A nádas szigetein nyáron kaszált széna kazlakba, boglyákba volt rakva, ide verték a marhát, itt kedvére szénázhatott. De ez még inkább késő ősszel volt, télen csak beszorult a szállások közé a jószág. Itt már nem *duszkálhatott* úgy a takarmányban, hanem szabályos etetési időt tartottak.

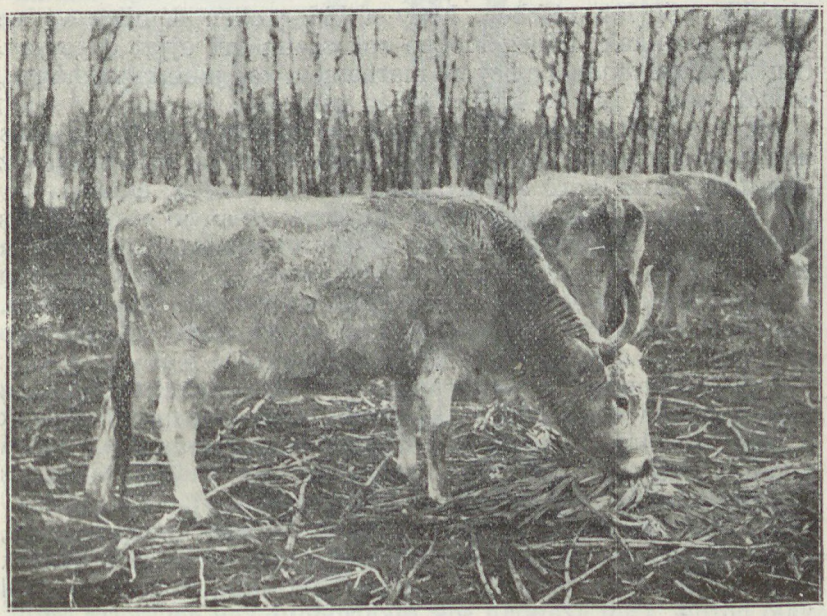


Fig. 12. kép.
Telelő marhák a csutkázón. Debrecen, Bellegelő.

A csikót télen egész napra kicsapják az ólból, mert a hosszú állásban elromlik a lába. Megzavargatják egy kissé a tanya körül, aztán egész nap a szénáskertben a takarmány körül lézeng, a kazlak oldalát húzgálja. Estefelé újra bekötik.

A marhát az akolból 8 óra tájon engedi ki a gulyás. Ilyenkor először a kútra hajtja, *megkínálja*, de a hideg időben keveset iszik a jószág. A kútról a *szabad ítetőre* megy, ahol a tegnapi *ízíken* rágódik, addig, míg újat nem kap. A gulyás két ökröt vagy lovat befog a szánkába vagy szekérbe, megrakja csutkával, viszi a *csutkázóra*, ahol kévéstől szétszórja. A marha tépi, szaggatja. Hideg időben többet, enyhébb napon kevesebbet kap, mert ekkor kevesebbet eszik. Délután másodszor is ugyanitt

kap enni. A csutkázó-, színázóhely ősszel, míg hideg nincsen, egyúttal *állás* is. Itt hál a marha a *szabad vackon*. Rendesen valami széltől védett domboldalon van, erdőaljában. A fekete földön, ahol ilyen természetes menedékhely nincsen, a szalmakazlak szélmentes oldalán szokták szétszórni a takarmányt. Itt *tompul* a jószág egész nap. Jó időben könnyen elindul, ezért a gulyás szemének mindig rajta kell lenni. (Fig. 12. kép.)

Akolban csak nagyon rossz időben kap enni a jószág, de akkor sem jászolból, hanem csak a földről. Még ha kint tanyázik is, este az akolban szalmát kap, részben takarmánynak, ezen rágódik, míg lát, részben, hogy a hideg ellen némileg védve legyen, alomnak. Hideg időben sok szalmával ajjaz a gulyás. Csutkánál, szalmánál a heverő marha nem kap jobb takarmányt, szénát csak a juh és kisfias tehén eszik.

Ha a csutkázón már nagyon vastagon áll az ízík, más helyet választanak etetőnek. Tavasszal a tanyás felkaparja az etetőt, a száraz kóró lesz a tüzelő kazalba rakva, nyáron.

A juhot teljesen ezen a módon, csak szénával etetik. Ellés előtt répával abrakolják, ásóval szétdarabolják a tallón, onnan eszi fel. Este a karámban ez is szalmát kap. A fejősjuh néha vályuból tengerit is eszik. A maglódisznó reggel tengerit kap, rendesen csövesen, a földre szórva, aztán répát. Egész nap kint jár, este újra ugyanaz a takarmánya.

A takarmányt a messzebb levő etetőre, szekéren, talyigán vagy szánkán szállítják. A talyigának négy rakoncát állítanak a négy sarkára. A szánkánál hasonlóképpen az *eplín* e célra kivésett négy lyukába. Az istállóban *köteles ponyvában* és *kaskában* hordja a pásztor a takarmányt.

A kazlat vagy boglyát sohasem bontják meg egészen, hanem mindig csak egy részét. Rendesen a déli végét húzzák meg először. E célra szolgál a körtefából faragott vagy vasból való horog. Ahol azonban sok takarmányt kell egyszerre szállítani, ott *megvágják a kazlat*. A boglyát mindig vágni kell, mert ha körülhúzgálják, hamar eldől a *körteszárú* magas boglya.

A *színavágó* vagy egy rossz kaszapenge, amelynek nyakára rongyot tekernek, vagy pedig külön e célra készült szerszám. Részei: a köpűbe ütött mankós fogója fából, szára vasból, erre forrasztott taposója és a fordított V-alakú éles vágója. Sokszor díszes kovácsmunkák akadnak köztük. (Fig. 13. kép.)

A kazalból rendesen egy ölet vágnak, a boglyából egy cikkelyt, negyedrészt. A levágott részen a falnak merőlegesnek kell maradni. A kazal vágása úgy történik, hogy a megélesített vágó fogóját az ember kétkézzel megmarkolja, jobblábával a taposójánál fogva nyomkodja a szénába, hátrafelé haladva, levágja a szükséges részt a kazalból. A képen látható negyedik szerszám karos szénavágó, ezt csak két kézzel nyomkodják a szénába.

A nyári pásztor ideje Szent György-naptól szorulásig tart. Szétverés után minden gazda maga gondoskodik pásztorról a jószága mellé. Kivétel a juhász, akinek az ideje régebben Demetertől—Demeterig tartott, vagy újabban téli vásártól téli vásárig. A juhász éves cseléd. De a nyájjuhász és gulyásbojtárok *telelős-pásztornak* állanak. Mindeniknek van magának is jószága, a juhásznak 25—30 darab juha, a gulyásbojtárnak 4—5 darab marhája. Sőt a csikósbojtár is tart marhát, ő is beáll télére gulyásnak.

A telelős-pásztor a nyáj, gulya, ménes szétverése után áll helybe kiverésig. A maga jószágát a gazdáé közé csapja, az tartja télen, ennek ellenében a pásztor gondozza a gazda jószágát is. A telelős-pásztort a gazda tartja, mosat rá, 15—20 pengő készpénzt fizet néki télire vagy egy pár csizmával ruházza fel. Nagyobb juhosgazdák elléskor az éves fejős-juhásznak segítséget is fogadtak, ez volt az *ellető-juhász*. Szintén kapott kosztot, készpénzfizetést, jószágtartást.

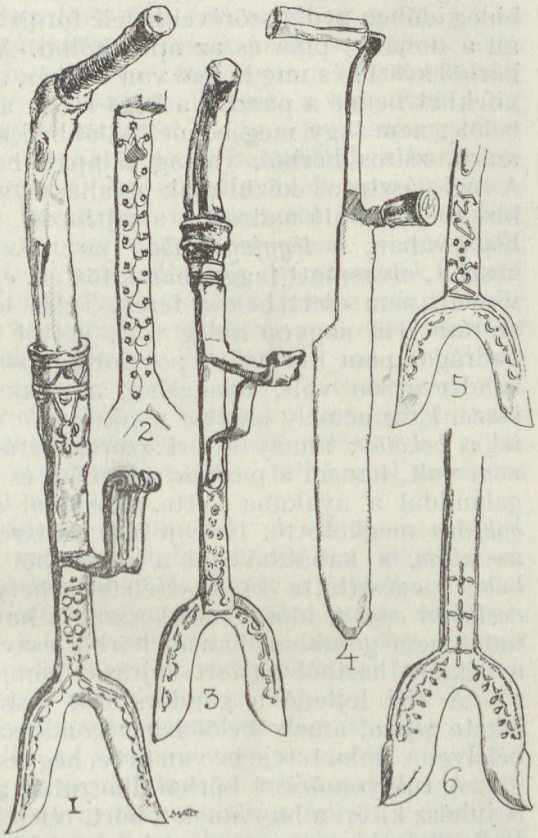


Fig. 13. kép.
Szénavágók. Déri Múzeum. 1—3. Szénavágók taposóval; 2., 5—6. Díszített szénavágók. 4. Karos szénavágó.

Kisebb gazda nem tart külön telelős-gulyást, hanem a tanyán élő komenciós majoros gondozza a jószágát. A téli komenció nagyobb, mint a nyári, Szent Mihály-naptól Szent György-napig *nyolc vagy tizenegy* minden (8 véka búza, 8 kg. só, 8 kg. szalonna, 8 liter kása). Ez a téli komenciós megy a jószággal egyik tanyáról a másikra, amint a takarmány az egyik vagy másik helyen elfogy.

Telelős-pásztornak beáll minden bojtár, de a számadó nem. Ez a jószágát *telelőre* adja, valamit fizet érte, ezért és a trágyájért, ha fejni lehet, a tejéért kiteleltetik.

A telelős-pásztor ruházata az időjáráshoz való. Felsőruhája a nagy *felkötős bunda*, amelyet esőben szőrével kifelé, száraz, hideg időben pedig szőrével befelé fordítva visel. A *bundaajjban* áll a dohány, pipa és az apró holmi. A bunda hét-nyolc juhbőrből készül és míg benne van a sikér, a juhszag, addig bátran kifekhet benne a pásztor a hóra is, ha a farkasok ki nem eszik belőle, nem fagy meg benne. A lábbeli a csizma, nagy, rogyós-szárú, zsíros bőrből, vastag talppal, belől törekkel kibélelve. A régi pásztorok közül csak a juhász viselt régen oldalgombos, birkabőrből való nadrágot, a rajthuzlit, a gulyás, kondás zsíros bőgatyában, a *tőgyfagatyában* járt. Ez erős kendervászonból készült, olvasztott faggyúban kifőzték, egész esztendeig lehetett viselni, nem esett bele a féreg. Télen le volt kötve a csizmaszárára. Ha nagyon hideg volt, kettőt vett fel a pásztor, de nadrágot nem húzott. A pásztoring szintén faggyúban itatott kendervászon volt, nyakatlan, a nyakon galanddal kötötték össze. Erre némely pásztor nyakravalót csavart. Az ingre vette fel a *bekötőt*; amely kitört szőrös báránybőrből készült. Ujja nem volt, hanem a pásztor a mellére és a hasára terítette, egy galanddal a nyakába vette, másikkal a derekán körül hátul *bokrára* megkötötte. Erre jött a *derékrevaló*, a mellény, aztán az *ujjas*, a kabát. Végül a juhbőrből készült ködmön vagy bekecs egészítette ki a viseletet; hetykébb bojtárnál rövid, *derékban vágott*, idősebbnél hosszabb, harangalakú aljú. A ködmönt nem gombbal, hanem bőrből csavart pecekkel kapcsolja a vékony hasiból hajtott sujtásos gomblyukba.

A téli fejfedő a göndörszőrű, kisbárány bőréből készült fekete *sipka*, amely belől fehér göndörszőrű báránybőrrel van bélelve. A sipka teteje be van ütve, hegyesen a pásztor nem viseli.

A túlnyomórészt bőrből álló ruhát a pásztor maga készíti. A juhász kitöri a bundának a bőrt, télen kiszabja, meg is varrja. Volt olyan híres bundavarró juhász, aki egész télen ezzel foglalkozott. Csak a sipkát készíti a szűcs, bár volt olyan juhász is, akinek volt *sipkatőkéje* magának is, meg tudta varrni. A juhász és a kondás egyébként rövid bundát viselt hat bőrből, mert abban könnyebb a járás.

A szűr csak esős időbe való viselet, abból télen *kihíjják az embert*. A gulyás, juhász szűre ujja be volt kötve vagy varrva, a kondásé ritkán, a kocsisé sohasem. A szűrujjban vitte magával a pásztor a kenyeres, szalonnás-zacskót, acélt, kovát, taplót, dohányt.

A telelős-pásztor a jószág mellett hál. Ha volt is kunyhója, ott csak a hemmi-hummit tartotta. Az állás mellett, a karám, akol, hodály kapujában volt egy nagy csomó szalma, itt aludt

fedett helyen, bundában. A pásztor télen nem igen mosdott, csak hetenként egyszer, vasárnap, mikor feltisztálkodott.

A régi gazólakat, aklokat a farkas könnyen kibontotta, ijesztésére az akol négy sarkára kívül tüzet raktak, de ez a tűz nem volt *langalós*, hanem csak pislákolt, hogy a pásztor is lásson. Rendesen a juhra tört rá a farkas, ezért egyik juhász a tűz mellett aludt a gúnyával, a másik pedig a nyáj szélében feküdt a kutyákkal. Ha a kutya észre vette a fírget, szalmát vetettek a tűzre, hogy elijesszék a farkast, a kutyákat pedig ráuszították, de még így is megesett, hogy a farkasok egyrésze elcsalta a kutyákat, a vénebbek pedig beugráltak a karámba, összepocsékolták a nyájat. Olyan is volt, amely egy-egy soványabb juhval még a gerággyán is keresztül tudott ugrani. Ezért a juhászok három-négy nagy komondort is tartottak, ennek télre lovat vettek, ezt leütötték, megnyúzták, húsát a dögkerékre tették. Ebből vágott aztán a juhász minden este egy-egy porciót minden kutyának. A farkasharapás ellen a kutyát nyakörvvel védelmezték. Igen jó kutya volt az, melyiknek *farkaskörme* volt, mert ez nem veszett meg a farkasharapástól. A farkasköröm a kutya első lábán a hátulsó részen kitapintható csökevényes szerv, néha szabályos szaruborítás van rajta. A *nyári kárral*, eséssel a szétverés után, a téli kárral tavasszal a kiverés előtt számolt a juhász.

A rideg-, sőt a félrideg-tartás mellett az elletés nem nagy gond. A jószág igen erősen alkalmazkodik az időjáráshoz, a marha rendesen februárban ellik. Ha a gulyás látja, hogy valamelyiknek az *ideje közeledik*, vagy éppen *kitőtt*, azt az akol sarkába a tető alá állítja. A félereszes szín befalazott része szolgál e célra. Itt néha kötélre is lehet venni a ridegjószágot. Ha nagyon vad és nem áll kötélnek, akkor kínjára hagyja, csak bőven aljaz alája. Van olyan vadmarha is, melyik nem áll még a tető alá sem, hanem kint ellik az akolban vagy az etetőn. Ilyenkor megvárja a gulyás, míg az anya felnyalja a fiát, aztán az egyik bojtár elveri róla, a másik a nyakába veszi a borjút és beteszi az akol sarkába. Ha az anya nem akarná a borjút felnyalni, sóval hintik be a borjú nedves szőrét. A tehén *poklát*, a borjútartót kilökik az akolból a kutyának. Ha nem tudná a tehén ellökni magától a poklát, meleg vizet itatnak vele, amibe szappant vagdalnak vagy pedig hozzáértő ember kézzel nyúl bele és kiveszi. Ha meglehet fejni az anyát, megfejik, a tejét megitatják vele. A magyar tehén borja néhány óra mulva talpra áll, szopni tud, harmadnap már követi az anyját. A fiastehenet csak ritkán fejik ridegtartás mellett, csak a kezesebbjét. Hideg időben a borjú az anyja nyaka alá húzódik melegedni, ahol a meleg lehelet éri.

A juh ellése rendesen farsang végére esik, nem tart sokáig, mert legfeljebb két hét alatt az egész nyáj leellik. Ha kint jár

a nyáj legelni, akkor néha kettő-három is ellik egy délelőtt, a gyenge bárányt a juhász a bundaajjba rakja, vagy ölbe viszi haza. Ha már három báránya van, hazahajt. A magyar juh nem mindíg vállalja el a fiát, kivált ha először ellett vagy rosszul telelt az anya. Az ilyet *káinnak* nevezik. A juhász ilyenkor *fogantatóba* teszi az anyát a fiával együtt. Ez egy alacsony deszkakorláttal elkerített rész az akol sarkában, néhol kutricának is hívják. Itt sokszor két-három hétig is együtt kell tartani őket, míg aztán az anya magától megszoptatja a fiát. Addig erővel szoptatják vagy kifejik a tejét és a rocskából itatják meg a kisbáránnyal.

Ha a sertés télen is fiadzik, a hasas kocát, mikor látja a kondás rajta, hogy az ideje eljött, a többitől elzárja, kutricába teszi. A kondás vigyáz reá, hogy az anya meg ne nyomja, meg ne egye a fiait.

A ló elletése az istállóban történik, ilyenkor már két héttel előtte csak magában kötik a jászol mellé vagy a többitől egy vendégoldallal választják el. Ellés után néhány napig nem fogják be az anyát. A pásztor az ellés idejét tudja, a jószág járásából látja. Ha mégis bizonytalan lenne benne, akkor a horpaszánál kitapogatja, ha nagyon mozog, rugdos a kis borjú vagy csikó, napnyi pontossággal megmondja az idejét.

Mielőtt a jószág a ménesbe, gulyába vagy a nyájba menne a *pásztor kezére*, a *gazda jegyibe veszi*. Ez a jegy kétféle, a *bilyog* és a *füljegy*. A bilyog helye a jószág fara, szarva és az orra, a lónál a combja, nyereghelye, nyaka.[59] Különnéven csak az *órbilyogot* nevezik, a többit összefoglaló szóval bilyognak hívják. A debreceni bilyogvasjegyeket már közölte Ecsedi is,[60] itt csak az általa kevéssé vagy éppen nem érintett kérdéseket ismertetjük.

A bilyogozás rendesen nagypénteken történt és történik ma is. Van ugyan már sok *cábár* gazda, aki elhagyja ezt a szokást, de a többség ragaszkodik ehhez a naphoz. Ha a gazda nem lakik a tanyán, vagy a másik tanyáján van a jószága, szekérrel megy ki hozzá, a kasfarban kulacsbort, a szeredásban kenyeret, füstölt ódalast, kolbászt és pogácsát visz ki a bilyogozóknak. A bilyogozáshoz rendesen öt ember kell. Egy a bilyogvasat tüzesíti, négy pedig a jószágot fogja le.

A marhát és a lovat mindíg tavasszal, első fűre menendős korában bilyogozzák. Legkönnyebb az eljárás a csikónál, mert azt a kazal vagy kerítés mellé állítják, jobb szemét egy ember befogja és a gyengén pirosra melegített bilyogvasat a bal combjához, oldalához vagy nyakához értetik. A vas éppen csak pörköli a szőrt, a bőrt már nem szabad égetni (Fig. 14. kép).

[59] V. ö. Tálasi id. mű. 62—65. l.
[60] Ecsedi: Hortobágy-puszta és élete. 250—51. l.

A borjút bilyogozásnál mindig eldöntik. A szarva tövére kötött kötél végét a két mellső lábán a térde alatt áthurkolják, a hátsó lábaira a horgos inán alul köteles ponyvát vetnek, körülcsavarják, aztán homokos helyre vagy egy ponyva szalmára a jobboldalára dűtik. A bilyogozóvassal a háta mögé kerülnek, itt már a bőrt is meg kell sütni a pirosra izzított bilyogvasnak. A bilyogozás után az égetett helyet vizes ruhával megtörlik, majd még éles késsel felteszik a füljegyet a fülére.

A füljegy a lónál ma már nem használatos, bár Ecsedi szerint régebben megvolt.[61] Most csak a marhát, juhot és disznót jegyzik így meg. Addig, míg nem a név kezdőbetűit használták

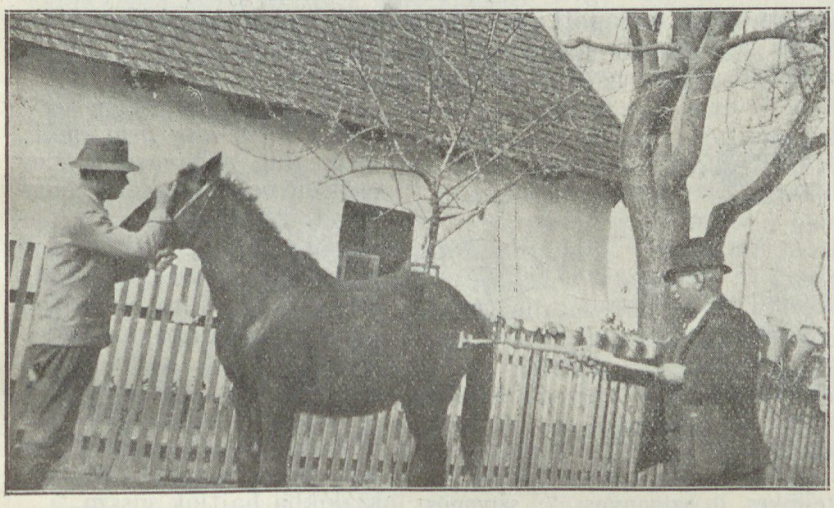


Fig. 14. kép.
Csikóbilyogzás. Debrecen, Csere.

bilyognak, a bilyogvas nemzedékeken keresztül öröklődött a családban. Ma már minden gazda csináltat magának saját bilyogvasat, ellenben a jószág füljegye a család szétválása után is ugyanaz marad.[62] Minden jegynek megvan a sajátos neve. A debreceni határban a következőket ismerik: *ájos, baltás, csapott, csipkés, rózsás, szigonyos, szivanós, kivett, lapickás, lyukasztott.* A jegyet éles késsel vágják, a vérző sebet fahamuval hintik be (Fig. 15. kép).

A bárányt hasonlóan a nagyjószághoz, szintén tavasszal szokták *jegyibe venni.* De van néhány *magatartí juhász*, aki

[61] Ecsedi id. mű. 250. l.

[62] V. ö. Kecskemétre Szabó Kálmán adatát. Magyarság Néprajza. II. 131. l. Hasonló eljárásra Buschan: Völkerkunde Asiens usw. 313. l. a samojedeknél.

ősszel szokta ezt tenni. Magatarti juhásznak az olyan pásztort hívják, aki nem nyájban legeltetett és nem is állott el gazdához, hanem maga járt a saját nyájával. Az utolsó debreceni magyar juhnyájban, Kovács Jánosnénál a juhok megjegyzése úgy történt, hogy a juhász behajtotta a bárányokat a karámba, egy másik az ajtónál állott, a kifelé törekvőket egymás után elfogta, a fülén megjegyezte, a levágott füldarabot a karám ajtajában ülő gazdasszony kötőjébe dobta. Mikor minden bárány meg volt jegyezve, ezeket a füldarabokat olvasták meg a számadó juhásszal és eszerint adták át a bárányokat.

Az ájos, baltás, szivanós, szigonyos és a lapickás jegy csak a fül alsó végén van, a rózsás a fül hegyén, a csipkés és kivett oldalt, a csapott a hegyén és oldalt szokott lenni. Természetesen a felsorolt jegyeknek számos változata van a jószág mindkét fülén, egyik a másikkal keverve.

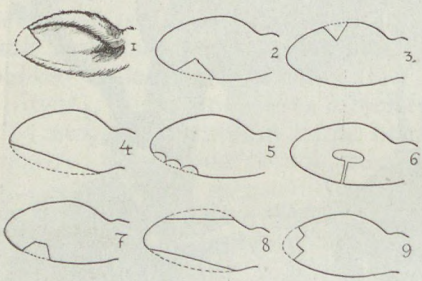


Fig. 15. kép.
Füljegyek. Debrecen. 1. baltás, 2. ájos, 3. felül kivett, 4. csapott, 5. csipkés, 6. szigonyos, 7. szivanós, 8. lapickás, 9. rózsás.

A teleltetés addig tart, míg a *mező meg nem indul*, azaz míg a tavaszi meleg esők elő nem csalják a gyenge füvet. Az akolban és a karámban tartott marha a jó idők bekövetkeztével mindig *kácsingózik* a fűre, nem *fogja a foga* a száraztakarmányt. Mihelyt lehet, különösen a kaszálókban, ahol több a legelő, jártatni szokták. Sőt tavaszra kelve, a fekete földön telelő marhát is a kaszálókba hajtják vissza.

A rideg módon tartott jószág a változást elég egykedvűen veszi, de az ólban, a kötélen tartott ugrál, hengergőzik, vakarózik, mikor először kiszabadul. Mihelyt az első gyenge füvet csipkedni tudja, nem szívesen megy vissza az ólba, még a szénában is turkál. Legkorábban indul a tavaszi legelőre a juh, mert ez le tudja legelni az apró füvet, hamar talál legelőt. A pásztor figyeli a jószág viselkedését és ebből következtet az időjárásra. Ha itatás után gyorsan vissza megy a marha az akolba, ha a lábával rugdos, az hideg időt jelent. Korán lesz tavasz, ha a bíbic Gergely-napra megjelenik. Jó tavasz lesz, ha a vadliba korán és sokat gágog. Rossz idő következik, ha a béka Szent György-nap előtt jóval korábban megszólal, mert ahány nappal előbb brekegni kezd, annyival lesz utána még hideg, szeles idő. Hamarosan kienged az idő, ha Gergely-napján havazik (megrázza Gergely a szakállát). Jó tavasz lesz, ha Szent György-nap előtt sokat villámlik és sokat dörög az ég. A pásztor véle-

ménye szerint: „Január, február, itt a nyár" és „Sándor, József, Benedek, hozzák a jó meleget". Rossz időt hoz a húsvét, ekkor fújnak a nagyheti szelek, de húsvét után meg szokott fordulni az idő.

Az időjárás mellett a takarmány több vagy kevesebb, a legelő jobb vagy gyengébb volta határozza meg a kiverés idejét. A nyári legelőre való kiverés csak akkor történik, mikor már kevéssé fenyeget a rossz idő. Hugó-napja (április 1) még veszedelmes nap, mert ekkor rendesen havaseső esik és ez szokta a kisbárányokat tönkrevágni. Mint az időt, úgy a legelőt is figyeli a pásztor. Ha sok az apró fehér virágú korpafű a tallón, egész nyáron jó legelőre van kilátás.

Régebben éppenúgy, mint ma ezeket a határnapokat nagyon figyelembe vették. Sőt régebben a kiverés még később volt, mint ma. 1795-ben csak április első felében kellett a juhokat a Hortobágy mellé verni. „Minthogy már a meleg tavaszi esők után a mező mindenfelé szépen újul, annyira elkezdett zöldülni, hogy a közelebb jövő héten a gulyákat is a Hortobágy mellé hajthatják, a mező és csereispector uraiméknak megparancsoltatott, hogy a közelebb jövő héten a juhokat és a heverő gulyabeli marhákat, melyek már kivált az őszi és tavaszi vetésekben sok kárt tesznek, veressék ki."[63] Ugyanez évben meghatározzák a nyári legeltetés rendjét is: „Minden baromtartó gazda a maga heverő marháit, akár kereskedésre való, vagy amint nevezik, kupec marhák, akár pedig tőke marhák légyenek azok, tartozik az avvégre rendelt pusztákra a közönséges pásztor gondviselése alá hajtani. Kivétetnek mindazáltal a csordára járó fejős tehenek és fejős juhok, amelyeket a házaknál szoktak fejni. Ennek felette megengedődik az is, hogy akinek számos magló sertései vannak, azokat meghatározott helyen külön járassa és külön pásztort tartson mellettek."[64]

Szent György-nap után heverő marhának már nem volt szabad a határban járni, a csordák és fejős-juhnyájak a nyomáson, gulyák, ménesek és meddő kosnyájak a Hortobágyon legeltek.[65] Ugyanezt írja Szűcs Sándor is a Sárrétről.[66]

A kiverést megelőzi a pásztorfogadás. Ez a téli vásár vasárnapján szokott lenni. Ekkor fogadják meg a közös pásztorokat, tehát a gulyást, csikóst és a nyájjuhászt. A pásztorfogadás régebben a piacon volt, most a gazdasági egyesületben tartják. Itt vannak a felügyelő-, gulya- és nyájgazdák, velük

[63] Tan. jkv. 1795 : 139. l.

[64] Tolvajságok megakadályoztatására rendeltetett rendszabások. Debrecen. 1795. 8. l.

[65] Mezőinspectorok Szent György-nap után semmi szín alatt a város kaszálói körül legeltetni ne engedjék. Tan. jkv. 1823 : 147.

[66] Szűcs Sándor: Nagysárréti juhászat. Debreceni Szemle. 1937. 170. l.

néhány nagyobb gazda, ezek *felkérdik a számadót*, kit egy-egy gulyánál, ménesnél már generációk óta ismernek. Itt *adják elébe*, hogy hány jószágtartása lesz, mennyi lesz a pásztorbér, hány bojtárt kell tartania, a tavalyiak közül kiket fogadjon vissza. A *felfogadás* után a számadó kifizeti bojtárjainak a *bojtárbért*, aztán újra megegyezik velük. A bojtároknak is van nyári marhatartásuk, az öreg bojtárnak feleannyi, mint a számadónak, a tanyásnak egy-két darab. A többi bojtárnak *tehetsége szerint*, három-négy. A bojtárok emellett kapnak készpénzbért, élelmezést, egy pár csizmát és esetleg egy pár *fejír testi ruhát*. A nyájjuhásznál, kospásztornál ugyanígy történik a fogadás, de ennek az ideje hamarabb kezdődik, hamarabb is telik ki. A fejős-juhász egész évre áll el.

Legkorábban a juhot verik ki. A kosokat, ürűket, meddőt, toklyót és az apácákat rendesen március elején hányják ki a nyájból és verik a kospásztor elé. Ez már ekkorra *helybeállott*, kint van a pusztán. Mikor kifelé indul, az útbaeső nyájakból összeszedi az elébe valókat vagy pedig több gazda összever, valamelyiket útbaejti a juhász és onnan elhajtja. A soros gazda ád szekeret, ez viszi ki a juhász holmiját, a szárnyéknak való nádat, korcvesszőt és rossz idő esetére valami szalmát aljnak.

A marha és a ló csak Szent György-napra megy ki a legelőre. Szent György-vásár keddjén szorul ki az erdőkből, a határt ezután már nem veheti széltére, nem kóborolhat összevissza. A csikós- és a gulyásszámadónak a felügyelő gazda ad hírt, mikorra álljon helyben. Így egy-két nappal előbb kimegy a számadó, a kutakat rendbehozza, kitisztítja, a kunyhó környékét feltakarítja. A *kút gárgyát*, a vályu alját földdel feltölti. A telelős-bojtárok kihajtják a gazda jószágát, akinél teleltek. Kisebb gazdák együttesen hajtanak ki. Régebben a város alatti csordajáráson, a Köntösgátjánál volt a gyülekezés, a számadó itt vette át a jószágot, amellyel sokszor két-három napot is itt állottak. Végül, mikor a gulya nagy része összegyűlt, elindították. A gyülekezést *jártatásnak* is nevezték. Ilyenkor figyelte meg a gulyás a jószág szőrét, járását, jegyét, bilyogját, szarvaállását, ismertetőjegyeit. Ameddig a pásztorok visszaemlékeznek, a gulyás és a csikós mindig a számadókönyvbe írta a jószágot, bilyogjával együtt. Rovással csak a juhász számolt.

Ma már a gyülekezés nincs meg, maradványa él abban, hogy a Hortobágyra vezető, 80—90 m. széles marhahajtó útra torkoló csonkadűlők végén hajnalban összeáll a dűlőbeli jószág, az egy gulyába és ménesbe hajtók együtt mennek ki. Legtöbb gazda maga adja át a jószágot a pásztornak. Az indulás hajnalban van, szekér megy a marha után, mellékötve a ménesre menő heverő csikók és lovak. A szekérre azért van szükség, hogy az elmaradozó gyenge borjút, rosszul telelt jószágot feltehessék rá, ha kidől útközben. A kiveréskor a gazda bort,

sódort, oldalast, kolbászt és pogácsát visz a kulacsban s a szeredásban, a számadót s a bojtárokat *megembereli*, megkínálja. (Fig. 16. kép).

A sertés kihajtása már egyszerűbb, hajnalban elindítják a kondást a tanyáról, utána egy szekér viszi a tüzrevalót, itatóvályut, a kondás holmiját.

A kiverés után pár héttel van a *jószág olvasása*, amikor a város és az egyes gulyagazdaságok emberei feljárják a méneseket, gulyákat és nyájakat, hogy a pásztorok nem lappangtatnak-e olyan jószágot, ami után nem fizette be a gazdája a legelőbért, nem váltott *palétát*, legelőcédulát.



Fig. 16. kép.
Kiverés. Hortobágy

Befejezésül, bár szorosan véve nem tartozik a tárgyhoz, egy szintén tavasszal szokásos eljárást, a *legelő égetését* szeretnénk ismertetni. A debreceni levéltár néhány XVII—XVIII. századi adata mutat erre a szokásra. 1698-ban elrendeli a tanács: „A mezőket senki ne gyujtogassa, publicaltassék."[67] Néhány évvel később ismét: „A száraz időkhöz képpest a cserék szénák őrzésére ki kell küldeni."[68] Majd egyenesen jutalmat tűznek ki a mezőgyujtogatók elfogójának. „A cseréken és mezőkön kiváltképpen elhánni szokott tüzek, sőt néha szántszándékkal való gyujtogatások miatt a cserékben nagy károk szoktak esni, azért aki ilyen gyujtogatót bejelent, lészen jutalma 10 magyar forint."[69]

[67] Tan. jkv. 1698 : 218. l.
[68] Tan. jkv. 1715 : 728. l.
[69] Tan. jkv. 1740 : 546. l.

Valószínűleg nem járunk messze az igazságtól, mikor feltesszük azt, hogy ez a mezőgyujtogatás szokása ugyanabból az okból történt, mint amiről Almási emlékezik meg. Az Ilimenti kirgízek a nádasokat, bozótokat ősszel, mikor már elszáradnak, fel szokták gyujtani, hogy jószágaiknak a nádasok helyén tavasszal kisarjadó füves legelőket nyerjenek.[70] Hasonló okból való mezőégetést még én is láttam alig két évtizeddel ezelőtt, mikor a debreceni határon az 1915—16., rendkívüli nedves évek következményeként a nádas, kákás rétek rendkívül megszaporodtak. Kora tavasszal, midőn még a gaz száraz volt, csendes, egyirányú szél mellett a nádast a szél felől meggyujtották. Az ellenkező oldalon kapával felbarázdolták a legelőt, hogy a tűz tovább ne terjedjen. Még azon a nyáron a legjobb kaszáló lett rajta. A legelőégetés nem tisztán a földmüvelő irtómunkája, hanem a pásztoré is.[71]

[70] Almási: Vándorutam. 165. l.
[71] V. ö. Magyarság néprajza. II. k. 198. l.

Tartalomjegyzék.

Oldal

Előszó Sőregi János igazgatótól 3

I. Rész.

JELENTÉS

a Déri Múzeum 1937. évi működéséről és állapotáról.

Írta: *Dr. Sőregi János.*

1. fejezet. Munkálatok és előkészületek a múzeum környékének és a múzeum épületének rendbehozására 5

2. fejezet. Konzerváló- és preparáló-, továbbá fényképészeti laboratóriumok berendezésének előkészítése 7

3. fejezet. Belső munkálatok a közművelődés szolgálatában.

a) A múzeumi ereklyekönyvtár alapítása 8
b) Esteli Ecce homo-nyitások bevezetése 10
c) A múzeumi kutatószoba berendezése és megnyitása 10
d) A múzeum mint a debreceni kultúrélet központja . 11
e) Az egyetemmel való collaboratio 12
f) A Debreceni Múzeumbarátok Köre újjászervezésének előkészítése 12

4. fejezet. A múzeumi és könyvtári felügyelőbizottság működése. — Berendezési munkálatok. — Kollégiumi jubileumi kiállítás előkészítése 13

5. fejezet. Személyi ügyek 15

6. fejezet. Néprajzi és régészeti kutatások, felderítő utak, gyüjtések és tanulmányok 1937-ben 17

7. fejezet. A panyolai Tiszáról végig a magyar Szamoson. A VI. és VII. panyolai ásatás és a szamosmenti kutatóút ismertetése.

1. Gondolatok indulás előtt 31

2. A panyolai tölgyfaépítmény az újabb ásatások megvilágításában 32

Oldal

3. A panyolai Tiszától a Szamos torkolatáig. A jándi Tiszapart titokzatos csatornája 39

4. Felfelé a Szamoson.

1. A Szamos torkolatától Matolcsig 43
2. A cégénydányádi cölöpök rejtélye 49
3. A rápolti vízimalom. Az utolsó hajómalom a magyar Szamoson 54
4. Újabb kőkorszaki lelőhelyek Szamosújlak és Szamossályi között. 5—600 éves emberi lakások maradványai 59
5. Szamossályitól Csengerig 63

5. Visszatérésünk. A szamosparti falvak.

1. Csengertől Tatárfalváig. 66
2. Kirándulás az Ecsedi-láp ősi községeibe. . . 69
3. Lefelé a Szamoson Angyalostól Matolcsig. . 72
4. A matolcsi szárazmalom 74
5. Matolcstól a panyolai tölgyfaépítményig. Az olcsvaapáti kompépítő-telep 76

Jegyzetek 82

8. fejezet. A múzeum gyarapodása 1937-ben.

1. Felajánlások, tervek, nagyobb ajándékok . . . 90
2. Az évi gyarapodás.

I. Könyv- és oklevéltárnál 94
II. Szépművészeti tárnál 95
III. Iparművészeti tárnál 95
IV. Érem- és régiségtárnál 96
V. Néprajzi tárnál 102
VI. Természetrajzi tárnál (Hortobágyi Múzeum) 105

9. fejezet. A múzeum háztartása 1937-ben.

1. Kiadások 107
2. Bevételek és azok felhasználása 108

10. fejezet. A Déri Múzeum mint kultúrház.

1. Az előadóterem igénybevétele 1937-ben . . . 109
2. A képkiállítási termek igénybevétele 1937-ben 112
3. A Közművelődési Könyvtár működése és állapota 1937-ben 112
4. Tudományos adatszolgáltatások és kölcsönzések 115

11. fejezet. A múzeumi tisztviselők irodalmi munkássága 1937-ben . 116

12. fejezet. A Déri Múzeum nyitvatartása és látogatottsága 117

II. Rész.

FIGYELŐ.

Oldal

I. Dr Balogh István: Néhány adat a magyar juhtenyésztés multjához 119
II. Dr Balogh István: Olajütés a nyíradonyi szárazmalomban . 123
III. Dr Sőregi János: Zoltai Lajos nyug. múzeumigazgató 1936. és 1937-ben megjelent történelmi tárgyú cikkeinek és tanulmányainak jegyzéke 125
IV. Dr Balogh István: Rostaforgatás 129
V. Dr Lükő Gábor: Az ural-altáji népek primitív gyalujának magyarországi emléke 131
VI. A legrégibb debreceni céhemlékek Közli: Balogh I. 133

III. Rész.

FÜGGELÉK.

I. *Zoltai Lajos: Vázlatok a debreceni régi polgár házatájáról. A lakóház külseje és részei. Képekkel* 137
Részletes tartalomjegyzéke a 174. oldalon!

II. *Balogh István: A jószág teleltetése Debrecen környékén. Képekkel* 175

Az Évkönyv német kivonatát csak külföldi példányokhoz mellékeljük.

AKADÉMIA KÖNYVTÁRA

7. **Jelentés** Debrecen sz. kir. város Múzeumának 1912. évi működéséről és állapotáról. Szerk. Zoltai Lajos. 8°, 68. l. 1913. Elfogyott.
8. **Jelentés** Debrecen sz. kir. város Múzeumának 1913. évi működéséről és állapotáról. Szerk. Zoltai Lajos. 8°, 56 l., 2 térkép. 1914. Elfogyott.
9. **Jelentés** Debrecen sz. kir. város Múzeumának 1914. és 1915. évi működéséről és állapotáról. Írta Zoltai Lajos. 8°, 28 l. 1916.
10. **Jelentések** Debrecen sz. kir. város Múzeumának 1916. és 1917. évi működéséről és állapotáról. Írta Zoltai Lajos. 8°, 27 l. 1918.
11. **Jelentések** Debrecen sz. kir. város Múzeumának 1918—1920. évi működéséről és állapotáról. Írta Zoltai Lajos. 8°, 20 l. 1921.
12. **Jelentés** Debrecen sz. kir. város Múzeumának 1921. évi működéséről és állapotáról. Írta Zoltai Lajos. 8°, 12 l. 1922.
13. **Jelentések** Debrecen sz. kir. város Múzeumának és Közművelődési Könyvtárának 1922. és 1923. évi működéséről és állapotáról. Szerk. Zoltai Lajos. 8°, 16 l. 1924.
14. **Jelentés** Debrecen sz. kir. város Múzeumának és Közművelődési Könyvtárának 1924. évi működéséről és állapotáról. Szerk. Zoltai Lajos. 8°, 16 l. 1925.
15. **Jelentés** Debrecen sz. kir. város Múzeumának és Közművelődési Könyvtárának 1925. évi működéséről és állapotáról. Szerk. Zoltai Lajos. 8°, 19 l. 1926.
16. **Jelentés** Debrecen sz. kir. város Múzeumának és Közművelődési Könyvtárának 1926. évi működéséről. (Deutscher Auszug). Szerk. Zoltai Lajos. 8°, 44 l. 1927. Elfogyott.
17. **Jelentés** Debrecen sz. kir. város Múzeumának és Közművelődési Könyvtárának 1927. évi működéséről. (Deutscher Auszug.) Szerk. Zoltai Lajos. 8°, 55 l. 1928. Elfogyott.
18. **Jelentés** Debrecen sz. kir. város Múzeumának és Közművelődési Könyvtárának 1928. évi működéséről. (Deutscher Auszug.) Szerk. Zoltai Lajos. 8°, 60 l. 1929.
19. **Jelentés** Debrecen sz. kir. város Déri Múzeumának 1929. évi működéséről. (Deutscher Auszug.) Szerk. Ecsedi István. 8°, 63 l. 1930.
20. **Vezető** Debrecen sz. kir. város Déri Múzeumában. Összeállította Ecsedi István. 8°, 248. l. 1930. Elfogyott.
21. **Jelentés** Debrecen sz. kir. város Déri Múzeumának 1930. évi működéséről és állapotáról. (Deutscher Auszug.) Szerk. Ecsedi István és Sőregi János. 8°, 97 l. 1931. Elfogyott.
22. **Jelentés** Debrecen sz. kir. város Déri Múzeumának 1931. évi működéséről és állapotáról. (Deutscher Auszug.) Szerk. Ecsedi István és Sőregi János. 8°, 103. l. 1932. Elfogyott.
23. **Jelentés** Debrecen sz. kir. város Déri Múzeumának 1932. évi működéséről és állapotáról. (Deutscher Auszug.) Szerk. Ecsedi István és Sőregi János. 8°, 264. l. 1933.
24. A Debreceni Déri Múzeum **Évkönyve** 1933. (Deutscher Auszug.) Szerk. Ecsedi István és Sőregi János. 8°, 310 l. 1934.
25. A Debreceni Déri Múzeum **Évkönyve** 1934. (Deutscher Auszug.) Szerk. Ecsedi István és Sőregi János. 8°, 408 l. 1935.
26. A Debreceni Déri Múzeum **Évkönyve** 1935. (Deutscher Auszug.) Szerk. Sőregi János. 8°, 159 l. 1936.
27. A Debreceni Déri Múzeum **Évkönyve** 1936. (Deutscher Auszug.) Szerk. Sőregi János. 8° 162. l. 1937.
28. A Debreceni Déri Múzeum **Évkönyve** 1937. (Deutscher Auszug.) Szerk. Sőregi János. 8°, 000 l. 1938.
29. **Vezető** Debrecen sz. kir. város Déri Múzeumában. 2. átdolgozott és bővített kiadás. Összeállította Sőregi János. 8°. 1938. Sajtó alatt.

A Déri Múzeum Régészeti Osztályának Ismeretterjesztő Közleményei:

(Deutscher Auszug.)

1. Sőregi, Régészeti kutatások és ásatások 1930-ban. 8°, 20 l. 1931.
2. Sőregi, Méhkasalakú földbevájt üregek feltárása Debrecen város téglagyári telepén. 8°, 18 l. 1932.
3. Sőregi, A méhkasalakú földbevájt üregek problémája. 8°, 83 l. 1932. Függelék: Dr. Scherf Emil, A debrecen-tócóparti fazekastelep földtani viszonyáról.
4. Sőregi, A biharmegyei konyári korarézkori temető. 8°, 46 l. 1933.
5. Sőregi, A panyolai tölgyfaépítmény háromrendbeli ásatásának története, 8°, 19 l. 1933.
6. Sőregi, Előtanulmányok a panyolai tölgyfaépítményhez. Az 1933. évi negyedik ásatás. 8°, 65 l. 1934.
7. Sőregi, A hortobágy-görbeháti középkori templom és temető. 8°, 51 l. 1935.
8. Zoltai, Fáji Fáy János a könyv- és műgyűjtő debreceni polgármester, 1773—1833, 8°, 18 l. 1936.
9. Sőregi, A panyolai Tiszáról végig a magyar Szamoson. A VI. és VII. panyolai ásatás és a szamosmenti kutatóút ismertetése. Sok képpel. 8°, 70 l. 1938.

A Déri Múzeum Néprajzi Osztályának Ismeretterjesztő Közleményei:

(Deutscher Auszug.)

1. Ecsedi, Csengőöntés ősi módon Hajdúböszörményben. 8°, 11 l. 1931.
2. Ecsedi, A debreceni cseréppipa. 8°, 42 l. 1932.
3. Ecsedi, Népies vadfogás és vadászat a debreceni határban és a Tiszántúlon. 8°, 146 l. 1933.
4. Ecsedi, Népies halászat a Közép-Tiszán és a tiszántúli vizeken. 8°, 186 l. 1934.
5. Ecsedi, A debreceni és a tiszántúli magyar ember táplálkozása. 8°, 256. l. 1935.
6. Balogh István, Adatok a debreceni erdőgazdálkodás történetéhez. A vákáncsosok. 8°, 18 l. 1936.
7. Sőregi, Ecsedi István dr. 1885—1936. 8°, 48 l. 1937.
8. Zoltai, Vázlatok a debreceni régi polgár házatájáról. A lakóház belső berendezése. 8°, 38 l. 1937.
9. Lükő Gábor, A magyar parasztzene történetéhez. 8°, 16 l. 1937.
10. Balogh István, A debreceni tanya. 8°, 18 l. 1937.
11. Zoltai, Vázlatok a debreceni régi polgár házatájáról. A lakóház. külseje és részei. 8°, 40 l. 1938.
12. Balogh István, A jószág teleltetése Debrecen környékén. 8° 40 l. Képekkel. 1938.

A Debreceni Múzeumbarátok Köre kiadványai:

1. Zoltai, Debrecen vizei. Folyók, folyások, völgyek, erek, fokok. Tavak, fertők, fenekek, laposok, mocsarak, rétek, tiszták. Árkok, csatornák, gátak, kutak. 2 térképpel. 8°, 40 l. Nagy Károly és T. Nyomda, Debrecen 1935.
2. Sőregi, Löfkovits Arthur 1863—1935. 8°, 24 l. Városi Nyomda 1936. (Deutscher Auszug.)